

XXIII. évf.

4. szám

A.D. MMXXII

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

- A római katakombákból származó legkorábbi magyarországi mártírereklyék és kultuszuk
The earliest relics of martyrs from roman catacombs in Hungary and their cult
Knapp Éva 7
- Nemes asszonyok mecenatúrája a 17. században a Magyar Királyságban. Batthyány Erzsébet és Thököly Éva mint az egyház patrónái
The patronage of noblewomen in the 17th century in the kingdom of Hungary. Erzsébet Batthyány and Éva Thököly as patrons of the church
Viskolcz Noémi 36
- Soos Géza és a „zsidókérdés”. Új források az első és második zsidótörvény megítéléséről
Géza Soos and the “Jewish question” – new sources on the first and second anti-Jewish laws
Monostori Tibor..... 58
- Pap Béla élete (1907–1957)
The life of Béla Pap (1907-1957)
Csűrös András..... 75

Esterházy Pál fellépése a pápai protestánsok ellen 1660-ban Esterházy Pál's action against the protestants of pápa, Hungary, in 1660 Leba Eszter	96
A racionalizmus hatása Apostol Pál igehirdetéseire The impact of rationalism on the preaching of Pál Apostol Lencsés Noémi	114
A Csehszlovákiában zajló nemzetiségi konfliktusok hatása a pozsonyi, illetve a liptószentmiklósi szlovák evangélikus diakonissza anyaházak alapítására, működésére, partnerségére és nemzetközi kapcsolataira a 20. század első felében The impact of the ethnic conflicts in Czechoslovakia on the foundation, operation, partnership and international relations of the Slovakian Lutheran deaconess motherhouses in Bratislava and Liptószentmiklós in the first half of the 20th century Kondor Boglárka	128

Recenziók / Reviews

Maczák Ibolya: Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 23). Maczák, Ibolya: Kölcsönzés és kompozíció: szövegalkotás 17–18. Századi szerzők prédikációiban [Borrowing and composition: textual composition in the sermons of 17th and 18th century authors], Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 23). (ism.: Tasi Réka).....	157
Véghely Dezső visszaemlékezései. S. a. r. Hudi József. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 2020. 432 o. Véghely Dezső visszaemlékezései [Memoirs of Dezső Véghely]. S. a. r. Hudi József. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 2020. 432 P. (ism.: Katona Csaba)	164

Ribi András: A fehérvári keresztes konvent története – Preceptorium, hiteleshely, ispotály a késő középkorban (1390–1543). Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2021. 370 oldal

Ribi András: A fehérvári keresztes konvent története – Preceptorium, hiteleshely, ispotály a késő középkorban (1390–1543) [The history of the hospitallers' convent of Székesfehérvár – preceptory, place of Authentication, shelter in the late middle ages (1390–1543)]. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2021. 370 P.

(ism.: Kovács István)..... 168

Schlachta Margit a sajtó nyilvánosságában. Válogatott írások róla és tőle 1908–1949. Szerkesztette, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Petrás Éva – Schlachta Boglárka Lilla. Barankovics István Alapítvány, Gondolat Kiadó, Budapest, 2022. 600 oldal.

Schlachta Margit a sajtó nyilvánosságában. Válogatott írások róla és tőle 1908–1949. [Margit Schlachta in the Press. Selected writings about her and by her 1908-1949.] Edited, typeset and annotated by Éva Petrás - Csilla Schlachta Boglárka Csilla. István Barankovics Foundation, Gondolat Kiadó, Budapest, 2022. 600 P.

(ism.: Klestenitz Tibor)..... 173

E számunk szerzői / The authors of this issue 177

A RÓMAI KATAKOMBÁKBÓL SZÁRMAZÓ
LEGKORÁBBI MAGYARORSZÁGI
MÁRTÍREREKLYÉK ÉS KULTUSZUK

THE EARLIEST RELICS OF MARTYRS FROM
ROMAN CATACOMBS IN HUNGARY AND
THEIR CULT

Knapp Éva

MTA doktora

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ereklyecsoport az európai katakombaszent-kultusz viszonylag korai időszakában, három különböző időpontban került Nagyszombatba (ma Trnava, Szlovákia). Többségük nem közvetlenül Rómából, hanem onnan Vlnába (Vilnius) szállítva Nicolaus Lancicius közvetítésével ajándékként érkezett a Magyar Királyságba. Közülük kilenc nyilvános kultusza 1651-ben együttes translációjukkal kezdődött. A translációt a nagyszombati jezsuita egyetemtörténeti (Tolvay Imre, Kazy Ferenc) és várostörténeti munkák (Bél Mátyás, Ocskovszky Ferenc Ágoston) egyaránt leírják. A kilenc ereklye néhány évvel később, 1659-ben egészült ki egy ekkor Rómából küldött újabb, Adiodemus nevű katakombaszenttel. A nagyszombati ereklyecsoport története több szempontból rendhagyó, ezt a kultusz bemutatásával együtt részletezi a tanulmány. A mártírereklyék együttes elhelyezése és közös tisztelete egyaránt szolgálta a város és az őrzőhely, a Keresztelő Szent János (jezsuita)-templom szakrális tekintélyének (sanctitas loci) emelését, megerősítését és hírnevét.

Abstract

This group of relics was brought to Nagyszombat at three different times in the relatively early period of the European cult of catacomb saints. Most of them did not come directly from Rome to the Kingdom of Hungary, but were transported from there to Vilnius, from where they arrived as gifts through Nicolaus Lancicius. The public veneration of nine of these relics began in 1651 with their collective translation. The translation is described in works on the history of the Jesuit university of Nagyszombat (Imre Tolvay, Ferenc Kazy) and on the history of the city as well (Mátyás Bél, Ferenc Ágoston Ocskovszky). A few years later, in 1659, the nine relics were joined

by another catacomb saint, Adiodemus, sent from Rome. The history of the Nagyszombat group of relics is unusual in several respects, and this, together with the cult itself, is explained in detail in this study. The collective placement and veneration of the martyrs' relics served to increase, amplify and enhance the sacral authority (*sanctitas loci*) of the city and the place of safeguarding, the Jesuit Cathedral of St John the Baptist.

Kulcsszavak: Nagyszombat, katakombaszentek, tíz szent mártír, barokk kori szentisztelet

Keywords: Nagyszombat (Trnava, today Slovakia), catacomb saints, ten martyr saints, worship in the Baroque era

A reformáció elutasította a szentek, képek és ereklyék kultikus tiszteletét,¹ erre visszajelzésként a 16. századi katolikus reformgondolkodás a Tridenti Zsinat keretében foglalkozott tiszteletükkel, és kultuszukat a katolikus hit állandó „láttatása”-nak (*demonstratio catholica*) igényére hivatkozva megerősítette. A zsinat XXV. sessiójának (1563) dekrétuma tételes figyelmet fordított – többek között – az újonnan fellelt ereklyék problematikájára, kijelölve a barokk kori ereklyetisztelet eszmetörténeti háttérét és a gyakorlati tudnivalókat. Eszerint az új ereklyék tiszteletét mindenkor a területileg illetékes püspököknek kell jóváhagynia, mérlegelve a teológusok és más, hozzáértő emberek tanácsát.²

Amikor néhány évvel a Tridenti Zsinat lezárását követően Rómában újra felfedezték (1578. május 31.) az 5. századot követően elfele-

¹ A különféle ereklyék kultikus tisztelete egyidősnek tekinthető az emberi történelemmel. A keresztény ősegyházban tisztelet övezte a vértanúk maradványait. A II. Niceai Zsinat (787) kötelezővé tette az oltárkö használatát (oltárba épített 40x40 cm-es, 4–5 cm vastag márványlap, a közepén mélyedéssel, melybe ereklyét helyeztek, s azt vékony kölemezettel befedték és lepecsételték). Polycarpus Radó, *Enchiridion liturgicum*, I–II, Romae, Herder, 1961, 338.

² Sessio XXV. Quae est nona, et ultima sub Pio IV. Pontif. Max. Coepta die 3. absoluta 4. Decembr. 1563. De Invocatione, et veneratione, et Reliquiis Sanctorum, et sacris imaginibus. „[...] Sacra Cardinalium Congregatio sic censit: Sanctorum reliquiae antiquum habendae sunt in illa veneratione, qua hactenus fuerunt: si vero novae, Episcopus servet hoc Decretum, nisi eodem recognoscente et approbante Episcopo, qui simul atque de iis aliquid compertum habuerit, adhibitis in consilium Theologis, et aliis piis viris, ea faciat, quae veritati, et pietati consentanei judicaverit [...]” Sacrosanctum Concilium Tridentinum [...], Augustae Vindelicorum, Rieger, 1781, 578–581, 580–581.

dett katakombákat,³ úgy vélték, hogy a sírokban talált emberi maradványok kivétel nélkül keresztény mártírok csontjai, azaz tiszteletben még nem részesített szentek relikviái. A tridenti dekrétum értelmében a leletek Róma püspökének, a pápának a hatáskörébe tartoztak, aki jogosulttá vált a tetemek őskeresztény vértanú-szenteikként való hitelesítésére. Ezekre a testmaradványokra kezdték el használni a katakombaszent fogalmat, melyet gyorsan követett kultuszba helyezésük rítusának kialakítása a következő mozzanatokkal: *elevatio* – *allatio* – *illatio* – *translatio*.⁴

A katakombákból előkerült emberi maradványokat 1668-ig megkülönböztetés nélkül vértanú szentek ereklyéiként kezelték. Ekkor vita alakult ki arról, hogy melyek lehetnek a valóban mártírtetemek, milyen kritériumok határozzák meg a vértanúk sírjait. Eleinte mártírsíroknak vélték a nagy 'M' betűvel és a görög *christogram*mal jelzett sírokat.⁵ A Jézus Társasága azonban elutasította ezeknek az attribútumoknak az érvényességét, és a vértanúk elkülönítésére az egyes sírokban talált úgynevezett mártírium eszközöket, így a pálmaágot mint *signum gloriae*-t és a „vérapullá”-t tartották meghatározónak. Egy 1668. április 10-étől a 19. század végéig érvényben maradt dekrétum a pálmaág és a „vérapulla” sírmellékleteket fogadta el bizonyíték-

³ Elsőként a Priscilla katakombát fedezték fel a via Salariaán, amit a Callixtus, Szent Sebestyén, Domitilla és Szent Ágnes katakomba követett. Vö. a keresztény archaeologia korai alakjának munkáját: Antonio Bosio, *Historia passionis b. Caeciliae virginis, Valeriani, Tiburtii, et Maximi martyrum [...]* *Accedit relatio eorundem sanctorum corporum nouae inuentionis, et repositionis sub Clemente VIII, Romae, apud Stephanum Paulinum, 1600, 132–153; Paulus Arlinghus, Roma subterranea novissima [...], Arnhemiae, J. Fr. Hagius, 1671, 445–451.*

⁴ *elevatio* = felemelés, kiemelés a katakombából; *allatio* = rendezés, felszerelés, azaz egyszerű tartóba helyezés, majd elvitel, elküldés egy másik helyre; *illatio* = bevezetés, ünnepélyes első oltárra helyezés; *translatio* = ünnepélyes átszállítás a kijelölt végleges kultuszhelyre. Bibliográfiák az ereklyekultusz nemzetközi irodalmához: Anton Legner (Hg.), *Reliquien – Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters im Schnütgen-Museum, Köln, Schnütgen Museum, 1989, 370–395; vö. még, Anton Legner, Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995. A katakombaszent-kultusz egy máig mértékadó monográfiája svájci forrásanyag alapján bibliográfiával: Hansjakob Achermann, *Die Katakombenheiligen und ihre Translationen in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz. Stans, Verlag Historischer Verein Nidwalden, 1979.**

⁵ 'M' betű = martyr kifejezésként feloldva és a görög *christogram*mal (khi-ró, chi-rho) Achermann, i. m. (4. jegyzet), 14–17.

ként.⁶ Ezeket is az ereklyék szállítására használt tartókban helyezték el. Az e tárgyak által hitelesnek tartott vértanú sírok azonban többnyire nem tartalmazták az ott nyugvók nevét, ezért az ismeretlen szentek maradványait új, gyakran beszélő névvel látták el Rómában, és ezt az elnevezést foglalták bele az ereklyét hitelesítő iratba. A kultusz a 19. század közepéig Európa-szerte folyamatos volt.⁷ Giovanni Battista de Rossi (1822–1894), a Bosiot kétszáz év múltán követő archeológus, a római katakombák szisztematikus feltárója, 1853-ban megvizsgálta az úgynevezett vérampullában található vöröses beszáradt anyag kémiai összetételét, melyről kiderült, hogy nem beszáradt emberi vér, hanem szervetlen anyag.⁸ A katakombaszentek kultusza ezt követően hanyatló szakaszba lépett.⁹

Az új kultuszáramlat 17–18. századi európai és magyarországi elterjedését elősegítette a katakombaszent-ereklyék szétajándékozása. A kultusz a barokk kori szenttisztelet egyik tipikus megnyilvánulásává vált, melyet legkorábban a Jézus Társasága karolt fel. Tiszteletüket elősegítette, hogy az ereklyék egy részét látványosan díszítették, s a gyakran testté szerkesztett csontokat felöltöztették és apácamunkákkal ékesítve üvegekoporsókban helyezték oltárra.¹⁰

A Magyar Királyságba ajándékként vagy kérelem nyomán jutott katakombaszent-ereklyék átfogó vizsgálatával korábban két tanulmány foglalkozott.¹¹ Ezek – hivatkozással a történeti jellegre –

⁶ „vas illorum sanguine tinctum” = vérampulla; *Decreta authentica sacrae Congregationis Indulgentiis sacrisque Reliquiis praepositae ab anno 1668 ad annum 1882*, Regensburg, Pustet, 1883, 1. Vö. még, Andrea Polonyi, *Römische Katakombenheilige – Signa authentischer Tradition = Römische Quartalschrift* 89 (1994) 3–4, 245–259.

⁷ Wolfgang Brückner, *Die Katakomben im Glaubensbewußtsein des katholischen Volkes. Geschichtsbilder und Frömmigkeitsformen = Römische Quartalschrift* 89 (1994) 3–4, 287–307.

⁸ Victor De Buck, *De phialis rubricatis quibus martyrum Romanorum sepulcra dignosci dicuntur observationes*, Bruxellis, Greuse, 1855.

⁹ Andrea Polonyi, *Wenn mit Katakombenheiligen aus Rom neue Traditionen begründet werden. Die Wirkungsgeschichte einer Idee zwischen Karolingischer Reform und ultramontaner Publizistik. Studien zur Theologie und Geschichte* 14, Sankt Ottilien, EOS Verlag, 1998.

¹⁰ Elisabeth und Erwin Schleich, *Frommer Sinn und Lieblichkeit. Vom Zauber der „Schönen Arbeiten” in Altbayern, Passau*, Verlag Passavia, 1973; Andrea Polonyi, *Reliquien aus dem römischen Katakomben = „Gold, Perlen und Edel-Gestein...” Reliquienkult und Klosterarbeiten im deutschen Südwesten*, hg. vom Augustinermuseum Freiburg i. Br., München, Hirmer Verlag, 1995, 9–19; Soós Sándor, *Apácamunkák (17–20. század)*, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2006.

¹¹ Knapp Éva – Tüskés Gábor, *„Öltöztetve vagyon vörös bársonyba...”*

lemondtak az ereklyék hitelességét érintő kérdések tanulmányozásáról.¹² A kutatás figyelme – a forráslehetőségekhez képest – kiterjedt a történeti Magyarország egészére. A vizsgálat időbeli határait a szerzők által ismert első és utolsó katakombaszent ereklye nyilvános kultuszra, magyarországi templomba helyezése, azaz translációja jelentette (1651–1855), ugyanakkor nem maradt el a kitekintés a kultusz utóéletére, és az ereklyékhez való viszonyulás újabb formáira sem.¹³ Az 1651 és 1855 között eltelt kétszáz éves időtartamban harminchat egész ereklye, ezek közül egy-egy esetben a katakombaszenteknek kijáró tiszteletben részesített ereklyecsoport, illetve az egész testet reprezentáló fejeréklye translációjára került sor.

1994 óta egyetlen újabb adat került elő az ereklye hollétének meghatározása nélkül. A katolikus hitre tért Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) 1665-ös római útja alatt kapott egy katakombaszent testereklyét és két másik ereklyerészt VII. Sándor pápától.¹⁴ Az 1665. július 10-én

Feldíszított katakombaszent ereklyék = Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon, szerk. Lengyel László, Eger, Dobó István Vármúzeum, 1987, 25–44; Tüskés Gábor – Knapp Éva, A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből = Századok 128 (1994), 1, 3–45.

¹² Ezzel kapcsolatban ismeretes, hogy már a kortársak részéről alapos gyanú merült fel a talált csontvázak eredetével kapcsolatban. Másrészt az újabb kutatások különféle megfontolásokat szem előtt tartva ugyancsak többször kétségbe vonták/vonják az ereklyék hitelességét.

¹³ Tágabb értelemben a katakombaszent-kultusz megnyilvánulásának kell tartani azt a törekvést, amely nem egész csontváz-ereklyék, hanem csupán ereklyerészek megszerzésére irányult. Ezek az ereklyerészek kerülhettek egy újonnan felszentelendő oltárba, egy új templom vagy kápolna alapkövébe, de elhelyezhették őket külön díszes ereklyetartóban is, amelyet aztán rendszerint egy már felszentelt oltáron állítottak fel. Gyakran előfordult, hogy egyetlen ereklyetartóba több katakombaszent ereklyéjét sűrítették össze, nem egyszer más szentek ereklyéivel együtt. Ezek az ereklyetartók aztán ugyancsak az oltáron vagy az oltár közelében kaptak helyet.

¹⁴ Vö., Viskolcz Noémi, A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged – Budapest, Szegedi Tudományegyetem Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 47–48. A Viskolcz által említett Nádasdy Ferenc-féle ereklyekérelem hivatkozása hiányzik. A pápa által megbízott Octavianus Carapha, Patras címzetes érseke ajándékozó oklevélének kivonatos másolata – melynek a másolatot készítő által adott, részben megtévesztő címe (mely nem tartozik az oklevél szövegéhez) a „Ponticife Donatio 1665 ac Patribus Servitis Conventus Lauretani per Dominum Comitem Franciscum de Nadasd” – szerint a három ereklye pápai adomány, ajándék volt („Donatis a Sanctissimo Pontifice”). ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: ELTE EKL), Collectio Hevenesiana LXV. kötet

Rómában kelt hitelesítő irat kivonatos másolata szerint Octavianus Carapha pápai megbízatásból igazolta a Szent Callixtus katakombából származó Szent Aurelianus testereklyéjének, valamint Szent Arcadius és Eventius ereklyéinek eredetiségét és adományozását. Az ereklyéket fa tartóba zárva, lepecsételve és két helyen megerősítve adták át azzal a meghagyással, hogy ezeket Nádasdy megtarthatja vagy átadhatja bármely templomnak, kápolnának, illetve oratóriumnak, hogy ott a hívek nyilvánosan tisztelhessek.¹⁵ A dokumentum szerint semmi nem utal arra, hogy az ereklyéket Nádasdy kérésére az általa támogatott lorettomi (ma Loretto, Ausztria) szerviták részére adományozták Rómában.¹⁶ Az ereklyék Lorettomba érkezéséről és translációjáról jelenleg nem áll rendelkezésre további adat.¹⁷

A katakombaszentek a leggyakrabban kérésre érkeztek Magyarországra közvetlenül Rómából. Elterjedt egy második lehetőség is, amikor az ereklye nem közvetlenül Rómából, hanem onnan már elkerülve egy másik hely vagy személy közvetítésével jutott el az országba. Végül előfordult, hogy nem kérés vagy közvetítés nyomán, hanem pápai ajándékként érkezett az ereklye. A katakombaszentek római csomagolásának módjára a hitelesítő iratok adnak felvilágosítást. A legegyszerűbb megoldás, amikor a csontokat mellékleteivel együtt festett papírral fedett, fa tartóban helyezték el, amit lezártak, selyemszalaggal átkötöttek és lepecsételtek.¹⁸

A legkorábban Magyarországra érkezett katakombaszent-együttesről, a nagyszombati (ma Trnava, Szlovákia) úgynevezett „tíz szent

348–350. Az ereklyék római átadásukkor történt elhelyezése: „inclusum in quadam Capsula lignea nostro sigillo, duobus in locis munita”, és a felhatalmazás tiszteletre történő kihelyezésükre: „apud se retinere, aliisque donare, et in quacunq[ue] Ecclesia, Capella, seu Oratorio publice fidelium venerationi exponere, et collocare possit”. Uott. 349–350. Nádasdy – Viskolcz által hangsúlyozott – „hiteles ereklye” kérelmére nem lelhető fel utalás.

¹⁵ ELTE EKL, Collectio Hevenesiana LXV. kötet 348–350.

¹⁶ Mohl Adolf szerint 1665. évi római útja során Nádasdy „Volt a pápánál, VII. Sándornál is kihallgatáson, kitől különféle ereklyéket kapott ez alkalommal, melyekből hazaérkezte után a lorettói szervitáknak is juttatott. Az ezen ereklyék valódiságát igazoló okirat Nádasdytól hitelesített és bevezetéssel ellátott másolatban megvan a lorettói plébánia levéltárában.” Mohl Adolf, Adatok Nádasdy Ferenc országbíró életéhez = Századok 34 (1900), 616–627, itt 621. Mindez arra utal, hogy az ereklyéket Nádasdy nem tartotta együtt, ezeket nem kérte, hanem kapta a pápától, és azokat kizárólagosan nem a lorettomi szervitáknak adta át.

¹⁷ A szervita rendtörténet lorettomi részében nincs említés az ereklyékről. Augustinus-Maria Romer, Servitus Mariana [...], Viennae, H. Verdussen, 1667, Liber X, Caput 1–32.

¹⁸ Tüskés – Knapp, 1994, i. m. (11. jegyzet).

mártír”-ról az első számbavétel során – elsősorban területi okok miatt – nem készült részletes elemzés,¹⁹ ezt egészíti ki és pótolja ez a vizsgálat.

Az ereklye-együttes Nagyszombatba kerülése (1634–1659)

A legkorábbi forrásadat a tíz, római katakombákból származó, nagyszombati testereklyéből („tíz szent mártír”) mindössze nyolcra vonatkozik. Az ajándékozó oklevél²⁰ Vilnában (ma Vilnius, Litvánia) kelt 1634. május 4-én, és arról tudósít, hogy a lengyel-litván jezsuita provinciális, Nicolaus Lancicius²¹ átadott nyolc római vértanú testereklyét Forró Györgynek, az osztrák-magyar jezsuita provincia előjárójának.²² Lancicius a relikviákat V. Pál pápa engedélyével, hiteles bizonyságokkal megerősítve, több hasonló szent ereklyével együtt Rómából vitte magával Lengyelországba azért, hogy az ottani püspököknek szétajándékozva általuk nyilvános kultuszra helyezze el őket különféle templomokban.²³ A kronológiai adatok szerint Lancicius még jezsuita provinciálissága, azaz 1631 előtt, V. Pál pápa (1605–1621) idejében kapta a Forró Györgynek átadott katakombaszenteket.

¹⁹ Tüskés – Knapp, 1994, i. m. (11. jegyzet).

²⁰ Az eredeti oklevél őrzési helye és jelzete: ELTE EKL Ab 260 [nr.] 2.

²¹ Mikołaj Łęczycki, 1574–1653, lengyel-litván jezsuita provinciális 1631–1635 között.

²² Éleadatai: 1571–1641; osztrák-magyar jezsuita provinciális: 1629–1636. 1630–1634 között Bécsben élt. Vö., Ladislaus Lukács, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I.*, I. (1551–1600), Romae Institutum Historicum S.I., 1978, 668.

²³ Az oklevélen kívül: R. P. Nicolaus Lancicius donat R. P. Georgio Forro corporem SS. MM. Aniceti, Desiderij, Juliani, et SS. VV. MM. Priscillae, Semidiae, Severinae, Serotinae, Sinesinae. Az oklevél szövege: Nicolaus Lancicius Praepositus Provincialis Societatis JESU in Provincia Lithuaniae Ad perpetuam rei memoriam, notum facimus, nos pro Provincia Austriae Societatis JESU, donasse Sacra Corpora SS. Martyrum Romanorum, uidelicet S. Aniceti.M: S.Desiderij.M: S. Iuliani.M: S. Priscillae V.M. S. Severinae V.M. S. Sinesiae V.M. S. Semidiae V.M. S. Serotinae V.M. ex concessione Pauli V. Pont. Max. Roma aduecta, et Juratorum testium depositionibus, de eorum indubitata certitudine, ac Instrumentis publicis confirmata, et post hoc Instrumenta ac Testimonia visa, et diligenter examinata a Locorum Ordinarijs, cum multis alijs similibus Sanctorum Reliquijs, ex eadem Urbe aduectis, plurimumque Episcoporum, in hoc Regno Poloniae, concensu, et autoritate, ad uaria templa [...] publice illatis, et ad publicum cultum, Sanctorum Reliquijs in Ecclesia Catholica deferri solitum, in illis relictis, ac in perpetuum depositis, approbata. In quorum omnium fidem, hoc testimonium scripsimus, nostra subscriptione ac sigillo Officij nostri roboratum. Vilnae 4. Maij A. 1634. Nicolaus Lancicius m[anu] p[ropria]. ELTE EKL Ab 260 [nr.] 2.

Lancicius 1607-től szállított a római katakombákból származó testereklyéket Lengyelországba.²⁴ E szűkös adatok ismeretében nem lehet pontosan meghatározni, hogy az oklevélben felsorolt maradványokat mikor melyik római katakombából emelték ki, és hitelesítették. A valamikor, 1607 és 1621 között Lengyelországba szállított ereklyékhez tartozó három férfi (Anicetus, Desiderius és Julianus) és öt női (Priscilla, Severina, Sinesia, Semidia és Serotina) testrelikviát 1634-től Nagyszombatban a jezsuita templom sekrestyéjében nyilvános tisztelet mellőzésével őrizték, amint ezt Lippay György esztergomi érsek 1651. június 5-én kelt, a „solemnizatio”-t elrendelő oklevelének fennmaradt másolata bizonyítja.²⁵

A fenti ereklyékhez egy további kilencediket is társítottak, melyet ugyanott ugyancsak a nyilvános kultusz kizárásával őriztek. A jelenleg ismert első híradás erről a kilencedik katakombaszentről az 1651. évi nagyszombati transláció²⁶ dokumentálásának elejéről származik. Az *Acta Jesuitarum in Hungaria (Annuae Collegii Tyrnaviensis)* második kötetében (1648–1683) feljegyzett részletes ünnepi beszámoló értesít arról, hogy a Forró György jezsuita provinciálisnak átadott nyolc ereklyéhez hozzátettek egy kilencediket, Szent Krisztináét. Utóbbi XV. Gergely pápa (1621–1623) emeltette ki a Callixtus katakombából és Guilielmus Lamormaini (1570–1648) közvetítésével adták át a nagyszombati jezsuita kollégiumnak.²⁷ Lamormaini 1621 és 1623 között élt Rómában, majd 1643 és 1645 között volt az osztrák-magyar jezsuita rendtartomány provinciálisja. Feltételezhető, hogy ezt az ereklyét Lamormaini jezsuita provinciálisaként adományozta a nagyszombati jezsuitáknak.²⁸ Minden valószínűség szerint a Nagyszombatban őrzött nyolc relikvia translációjának előkészítése-

²⁴ Bronisław Natoński, Mikołaj Łęczycki = Polski Słownik Biograficzny, XVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1973, 347–350.

²⁵ „[...] in sacristia Templi Collegij Societatis Jesu Tyrnaviae [...] neque hactenus publico cultui expositas fuisse [...] ELTE EKL Collectio Hevenesiana 69, Nr. 10, 31–32.

²⁶ Szent Bertalan napján (1651. augusztus 24), akinek ünnepét 1568-ban vették fel a római naptárba augusztus 24-ére.

²⁷ „Nonum vero corpus S. Christinae V. et M. Gregorius XV. ex Cemeterio S. Callixti levavit per R. P. Guilielmum Lamormaini huic Collegio concesserat” *Acta Jesuitarum in Hungaria (Annuae Collegii Tyrnaviensis)*, Pars II (1648–1683) (a továbbiakban: *Acta*, II), Slovenská národná knižnica, Martin, Archiv literatúry a umenia, Sign. RHKS 1425b, 25. Mikrofilm másolata ELTE EKL Mf Me 84 és Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár C 205. doboz.

²⁸ A már hivatkozott (25. jegyzet) Lippay György esztergomi érsek 1651. június 5-én kelt, translációt elrendelő oklevele nyolc ereklyét sorol fel.

kor, 1651. június-augusztusban határoztak arról, hogy ezekkel együtt kerüljön sor az ekkor már szintén ott őrzött Krisztina translációjára is.

A tizedik nagyszombati katakombaszent ereklye meglétéről első ízben szintén az *Acta Jesuitarum in Hungaria (Annuae Collegii Tyrnaviensis)* második kötete tájékoztat egy 1659. évi bejegyzésben. Az adat szerint ebben az évben érkezett meg Rómából a Keresztelő Szent János-templomba Loyolai Ignác és Xavéri Ferenc ereklyerészeivel együtt Adiodemus mártír testereklyéje a hitelesítő oklevéllel, melyet Lippay György esztergomi érsek elismerő irattal látott el. Ezt a vértanú ereklyét a Forum Romanumon, a Constantinus-bazilika mellett lelték és 1659. január 29-e előtt hagyták jóvá, majd Nagyszombatba szállították és ettől az évtől itt tisztelték.²⁹ A szűkszavú adat nem tájékoztat a testereklye nagyszombati kultuszának kezdetéről, esetleges translációs ünnepének időpontjáról.

Mindezt figyelembe véve elmondható, hogy a nagyszombati jezsuita templomban 1659-től összesen tíz katakombaszentet őriztek és tiszteltek. Ugyanakkor – a jelenlegi ismeretek szerint – csak jóval később, Illyés István használta először a római katakomba ereklye-együttesre a „tíz szent mártír” („SS. Decem Martyrum Translatio”) kifejezést. Illyés 1685-től jogtanár volt Nagyszombatban,³⁰ és 1686. augusztusban, a katakombaszentek translációjának ünnepén a Keresztelő Szent János-templomban („Dominica infra octav. S. Bartholom. Tyrnav. in Eccl. S. J.”) elmondott, később nyomtatásban megjelent prédikációjában alkalmazta a szófordulatot felsorolva a tíz katakombaszent nevét.³¹ 1686 előtt a források kizárólag az 1651-ben együtt oltárra helyezett kilenc mártír tiszteletéről emlékeznek meg, így például 1664-ben „Sanctorum cultus” címen, majd 1665-ben.³²

Kilenc ereklye translációja 1651-ben

A katakombaszentek nyilvános kultusza Európában mindenütt a megérkezésük utáni, előírászerűen a területileg illetékes püspök által kiadott elismerő, befogadó levél kiállításával kezdődött. Ilyen, latinul

²⁹ Acta, II, 101.

³⁰ Illyés István életrajza: (1650–1711); 1686. november végéig oktatott.

³¹ Illyés István, Sertum Sanctorum [...] Második része [...], Nagyszombat, Akadémiai nyomda, 1708, 65–73, 66. Újabb kiadása: Illyés István, Fasciculus miscellaneus [...], Nagyszombat, Akadémiai nyomda, 1710, 65–73, 66.

³² „Sanctorum quoque novem Martyrum, quorum SS. Reliquiae in Templo nostro S. Joanni Baptistae dicato coluntur [...]” Acta, II, 131. 1665-ben az ereklyék tiszteletéről: „Reliquiae etiam in Templo nostro consvetae devotioines reassumptae nempe Communio generali, ad Kal. Mensium, concionis Sacra cantata, vesperae, cum ceremonijs solitis clericis rubris ministrantibus [...]” Acta, II, 137.

recognitós iratnak nevezett, dokumentum jelenleg nem ismert Nagyszombatból, ugyanakkor másolatban fennmaradt az ennek kiállítására jogosult Lippay György esztergomi érsek oklevele, melyben elrendelte a translációs ünnepség megszervezését. Ez a Nagyszombatban 1651. június 5-én kelt dokumentum – az előzmények pontos leírását mellőzve – először a nyolc ereklyét, a mártír férfiak (Anicetus, Desiderius és Julianus) után a mártír szüzeket (Christina, Briscilla [!], Semidia, Severina, Serotina) nevezte meg.³³ Utóbbiak felsorolása nem teljesen egyezik a Lancicius-féle adományozó oklevélben találhatóval, ahol a Priscilla, Severina, Sinesia, Semidia, Serotina nevek szerepelnek.³⁴ A hiba valószínűleg nem az oklevélmásolatot készítő-től ered, hanem azt jelzi, hogy a Lancicius-féle nyolc ereklyét egy helyen és együtt őrizték egy kilencedikkel, Krisztináéval, s az okirat megfogalmazásakor nem figyeltek sem Priscilla helyes névalakjára, sem arra, hogy Sinesia helyett Christina nevet írták le, jöllehet az utóbbi elevatióját és allatióját nem az oklevélben jelzett V. Pál pápa engedélyezte.³⁵

³³ ELTE EKL Collectio Hevenesiana 69, Nr. 10, 31–32.

³⁴ ELTE EKL Ab 260 [nr.] 2.

³⁵ Az oklevél-másolat szövege: Nos Georgius Lippai etc. Damus ad memoriam, quod cum Nobis fuisset expositum, in sacristia Templi Collegij Societatis JESU Tyrnaviae in Archidioecaesi nostra fundati et erecti ex concessione Pauli Papae V. Roma allatas insignes reliquias imo corpora S:S: Martyrum Aniceti, Desiderij et Iuliani, nec non S:S: Virginum, et Martyrum Cristinae, Briscillae[!], Semidiae Severinae et Serotinae asservari, neque hactenus publico cultui expositas fuisse; Nos pro muneris nostra ratione quod Divina gerimus ordinatione, Sanctorum cum Christi in Coelis regnantium Cultum promovere cupientes primum quiae authentica super dictis Reliquiis instrumenta non solum per deputatas ex Metropolitanano Nostro Strigoniensi Capitulo personas, sed Nos ipsimet inspeximus, ac Generali nostro Vicario conscisimus ut adscitis aliquo ex Canonicis iam dicti nostri Capituli, Notatio item jurato ac Medicinae Doctore, acces ipsas in quibus Sacra illa lignea continebat inspiceret ac diligenter videret uti inspexit ac revidet, nobisque de singulis scripto accuratam dedit informationem. Quibus rite permissit ac juxta Authentica instrumenta Sacrarum Reliquiarum veritate conpexta, Authoritate Archiepiscopali Primatalique qua in hic Ungariae Regno eique de jure annexis fungimur solemnem earundem S. S. Reliquiarum Translationem in diem Vigessimum quartum Mensis Augusti Anni 1651 indiximus, atque eodem die magno communi ordinis ac statuum populique concursu, publica per primarias ante dictae Tyrnaviensis Civitatis plateas supplicatione peracta in Templum S: Joannis Baptistae dicti Tyrnaviensis Societatis JESU Collegij, Sacras singulorum Martyrum Reliquias singulariter inclusas thecis intulimus ac in ara principe publico cultui exposuimus de ijsdemque S: S: Martyribus Sacrum Missae Sacrificium Divinae Maiestati obtulimus, ac deinceps quoque

Lippay azzal indokolta az ereklyék nyilvános kultuszának bevezetését, hogy ezzel kívánja előmozdítani „a Krisztussal a mennyekben együtt uralkodó szentek tiszteletét”. A leírás szerint az érsek először az ereklyékre vonatkozó hitelesítő iratokat és a szentekhez tartozó tárgyakat vizsgálhatta meg az esztergomi káptalan kijelölt személyeivel, és ezt ő maga is megtette. Egy orvosdoktorral szemügyre vettette a relikviákat, aki mindegyik ereklyéről írásban adott tájékoztatást. Ezt követően Lippay érseki hatalmánál fogva 1651. augusztus 24-ét jelölte ki a transláció napjaként. Rendelkezett arról is, hogy az ünnepségen mindegyik ereklyét külön tartóba helyezve tegyék a nagyszombati Keresztelő Szent János (jezsuita) -templom főoltárára, és ott mondjanak róluk szentmisét.

A translációról a legkorábbi, terjedelmes és részletes leírás a nagyszombati historia domus-ban maradt fenn „Translatio 9 Reliquiarum in Templum nostrum” címen az 1651. évnél.³⁶ Mivel ez volt az első ilyen esemény Magyarországon, érdemes részletesen megismerni.

Bevezetésként rövid összefoglalás tájékoztat az ereklyék eredetéről, valamint – Lippay György oklevelének megfelelően – a translációt közvetlenül megelőző, 1651. augusztus 24-ei eseményekről.³⁷ Az ereklyéket ezen a napon Nicolaus Posgay esztergomi éneklőkanonok és Stephanus Dersffi notarius jelenlétében megvizsgálta Gregorius

offerens iuxta Sacrorum Canonum ac Sacrae Congregationis Dictum Decreta quantum ex nobis ea pleno Jure concessimus et vigore harum concedimus. Datum in Archiepiscopali Curia Nostra Tyrnaviae 1651 Die 5. Junij. ELTE EKL Collectio Hevenesiana 69, Nr. 10, 31–32.

³⁶ Acta, II, 25–29.

³⁷ Memorabile est quod in Augusto 27 die [...] solemnem [...] Translationem novem SS. MM. Romanorum quorum octo corpora [...] R. P. Georgius Forro acceperet dono a R. P. Nicolao Lancicio Provinciali Lithvaniae videlicet Corpus S. Aniceti M. S. Juliani M. S. Desiderij M. S. Priscillae V. M. S. Semidiaie V. M. S. Severinae V. M. S. Serotinae V. M. S. Sinesiae V. M. Nonum vero corpus S. Christinae V. et M. Gregorius XV. ex Cemeterio S. Callixti levavit per R. P. Guilielmum Lamormaini huic Collegio concesserat. Priusquam solemnem fueret translatio [...] authentica testimonium Illmo. Dno Archiepiscopo Strigoniensi cum testimonijs Romanis revidit: tum ipsismet P. Nicolai Lancicij patens testimonium et privatae literae ad Rectorem huius Collegij data. quibus acquisivit Illms Archipraesul. nihilominus Vicario suo Generali nostris D. Paolo Hoffman Episcopo QuinqueEcclesiensi commisit ut inspirat ea Corpora SS [...] die 24 Augusti cum A. R. P. Nicolao Posgai E. M. Strigoniensi Canon. ac Notario V. Capituli Dno Stephano Derssffi ac Excellmus. Dnus Gregorio Schiltpacher Doctore Phil. ac Medicinae ad Sacristiam Collegij Templi venit ab R.P.D Vicario [...] diligenter inspexit et per [...] conscribi curavit, Medico pp. singulas proprijs neminit discutente. Acta, II, 25.

Schiltpacher³⁸ bölcséleti és orvosdoktor, majd egyenként adott róluk véleményt.³⁹ Másnap pecséttel látták el a drágakövekkel díszített és csavarokkal lezárt ereklyetartót.

Augusztus 26-án, szombaton, délelőtt tíz órakor feldíszített szekérre helyezték az ereklyéket, és harangzúgás közepette szállították át a Szent Miklós-székesegyház felékesített, kivilágított sekrestyéjébe. A székesegyház egésze szintén ünnepi díszet kapott, a dekorációhoz tartozott egy meg nem nevezett, nagyszombati jezsuita által készített hét, vértanúkat ábrázoló vászonra festett kép. Az illatiót, az ereklyék első ünnepélyes oltárra helyezésének szertartását így örökítették meg: délután három órakor a székesegyház harangjának jelére összegyűlt a város lakossága. A jezsuita akadémiához tartozók a saját öltözetükben a szeptemok mögé sorakoztak fel osztályaik rendjében a székesegyház evangéliumi oldalába, azaz a templomhajó felől nézve a főoltártól balra. Ezt követte a karingbe öltözött papság ünnepeken szokásos körmenete.⁴⁰ A szent mártírok vecsernyéjének éneklése a sekrestyében kezdődött el, majd az esztergomi érsek és nyolc főpap ünnepi körmenetben vitte a szent ereklyéket és helyezte el a díszkivilágított főoltáron. Ennek végeztével a váradi püspök⁴¹ laudessel kezdte el az ünnepi matutinumot.⁴² A hívek együtt maradva ünnepeltek és imádkoztak egész éjjel a kivilágított templomban.

Augusztus 27-én, vasárnap reggel, öt órakor a székesegyház harangjai adtak jelet a transláció kezdetére. A főoltárnál, ahol az ereklyék voltak, a pécsi püspök⁴³ szent olvasmánya után Lippay Ferenc jezsuita⁴⁴ magyar nyelven prédikált az ereklyék kultuszáról.

³⁸ Vö. Stephanus Jaros, *Encomium [...] Joannis Gregorii Schiltpacher Philosophiae, ac Saluberrimae Artis Medicinae Doctoris Nec non Regiae Liberaeque Civitatis Posoniensis Ungariae Metropolis Medici [...] Mense Augusto Anno 1670, Posonii, Gottfriedus Gründer, 1670.*

³⁹ A véleményekről nem ismeretes írásos dokumentum.

⁴⁰ Ennek leírását az „etc.” jelzéssel fejezték be, azaz mint közismerten ismétlődő eseményt nem részletezték.

⁴¹ Zongor Zsigmond (1580 k.–1657), nagyváradi püspök 1648 és 1655 között.

⁴² Laudes: reggeli Istendicséret, öt zsoltárból, himnuszból, olvasmányból, responsoriumból, Zakariás hálaénekéből és könyörgésből áll. Matutinum: hajnali imádság,

⁴³ Hoffman (IV.) Pál, pécsi püspök 1648 és 1658 között.

⁴⁴ Lippay Ferenc (1608–1674), 1647 és 1652 között Nagyszombatban volt hitszónok. 1651-ben a székesegyház magyar szónoka volt. Vö., Ladislaus Lukács, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I., III. (1541–1665), Romae Institutum Historicum S.I., 1990, 299–300.* Az ünnepi prédikáció szövege nem ismert. Ismeretes, hogy Lippay Ferenc elutasította bátyja, Lippay György esztergomi érsek ajánlatát, aki ki akarta adni a prédikációit.

Ugyanekkor a szlávok kápolnájában „szláv” prédikáció hangzott el ugyanerről a témáról.⁴⁵ A prédikációk végeztével indult el a körmenet a következő rendben: elsőként a jezsuita kollégium rektora által meghívott három személy ment zászlókkal éppen úgy, mint Úrnapján; őket követte másodikként két, a szent mártírok képével díszített vörös lobogó. Harmadikként öt nagyszombati vallásos társulat,⁴⁶ a Kisboldogasszony, a Szűz Mária szeplőtelen fogantatása, a Gyümölcsoltó Boldogasszony, a Szent Kereszt és a Szűz Mária látogatása vonult labarumokkal, azaz társulati zászlóikkal és jelvényeikkel. Negyediként trombitákkal és dobokkal kísért kórus haladt, majd ötödikként következett egy nagy zászló, melyen mind a kilenc szent mártír megfestett képét lehetett látni. Hatodikként e zászló mögött harminc vértanú öltözetű ifjú ment a mártíromság jeleit viselve, fejükön babérszörűvel, kezükben palmaággal. A körmenet hetedik részében a nagyszombati ferencesek mentek, akiket nyolcadikként követett egy Nagyszombat környékiekből álló éneklő kórus, mintegy húszan, a miseruhába öltözött plébánosukkal. A körmenet kilencedik részében umbellával hat főpap lépkedett ünnepi öltözetben, püspöksüveg a fejükön, a következő sorrendben: Zongor Zsigmond váradi püspök, Mariani Péter zengg-modrusi püspök,⁴⁷ Rohonczy István csanádi püspök,⁴⁸ Pálfalusi (Pálfalvai) János esztergomi olvasókanonok és apát,⁴⁹ Posgai (Posgay, Pozsgay) Miklós esztergomi éneklőkanonok és apát,⁵⁰ és Szentgyörgyi Ferenc prépost, mindannyian a kíséretükkel együtt, umbella, azaz fehér selyemből készült kisebb baldachin alatt a szent ereklyét hordozva haladtak. A körmenet tizedik részében az egyetemi sceptrumok mögött vonult a rektor, a kancellár és más előjárók hivatali díszöltözetben mintegy húszan. Utánuk ismét trombitások, dobosok és zenészek mentek. A menet tizenkettedik része a szent mártírok nagy zászlájából és harminc koszorús ifjúból állt, akiket részben a pozsonyi, részben az esztergomi kanonokok csoportja követett. Tizennegyediként umbellával Lippay György esztergomi érsek, Szelepchényi (Szelepcsényi) György nyitrai püspök és kancellár, és Tarnóczy Máttyás⁵¹ váci püspök vonult. Őket, mint megjegyzi

⁴⁵ 1651-ben Joannes Sednik volt a concionator Slavonicus. Vö., Lukács, i. m. (44. jegyzet) 299–300.

⁴⁶ Vö., Knapp Éva, Pietás és literatúra, Budapest, Universitas Kiadó, 2001, 209–212.

⁴⁷ Mariáni Péter (1608k.–1665), püspök 1640-től.

⁴⁸ Pápai megerősítés nélküli „választott” csanádi püspök 1651–1652-ben.

⁴⁹ Éleadata: 1605–1663.

⁵⁰ Éleadata: 1610–1668; 1644-től volt esztergomi kanonok.

⁵¹ Lippay György (1600–1666), esztergomi érsek 1642 és 1666 között; Szelepchényi (Szelepcsényi) György (1595–1685), nyitrai püspök 1648 és 1666 között; Tarnóczy Máttyás (1605–1655), váci püspök 1650 és 1655

a dokumentum, nem kevés főnemes, majd a nagyszombati előjáróság és más nemesek követték. Mögöttük mentek a nemes asszonyok, előbb a magyarok a szent mártírok zászlójával, utóbb a „szlávok” és a németek. A körmenetet a vidéki nép zárta, akik saját zászlóikkal jöttek, olyan sokan – jegyzi meg a leírás –, hogy ennyi embert együtt még nem lehetett látni Nagyszombatban.

A körmenet a városfalakon belül az irgalmasok temploma mellett haladt el a piac felé, ahol lekanyarodott a ferences templomhoz, majd a piactéren át a jezsuiták Keresztelő Szent János temploma irányába vonult. Az érseki ház előtt a piactéren díszlovásokat adtak le Esterházy Dániel semptei vára lövészeinek irányításával. A vidéki sokaság a saját zászlóik alatt betöltötte az utcákat, és a szent mártírokat dicsőítve himnuszokat énekeltek. Az utcák mind ünnepi díszben voltak, de ezt a dekorációt felülmúlta a jezsuita templom déli oldalán az utca szélességét kitöltő diadalív. A tetején hat vagy hét láb magasan a kilenc mártír szobra volt látható; az oldalán két kisebb kaput helyeztek el, melyekre a szimbólumok és emblémák sorozatát a retorika osztály tanára⁵² készítette el. Az iskolákhoz és a templomhoz tartozó terület egészét felékesítették, és szabadtéri oltárokat emeltek, melyeknél a templomba be nem férő népnek celebráltak miséket.

A jezsuita templomhoz érve bevonultak az ereklyékkel. Az egyetem kancellárja ünnepi öltözetű kísérelővel a sceptrumot követve a Szent Ignác-kápolnához vonult, ahol az érsek a trónján ült a papsággal egyetemben. A kancellár⁵³ latin beszédet mondott a szent mártírok dicsőségéről és az ereklyék tiszteletéről. A szónoklat végén az érsek celebrált ünnepi misét. A papság és a nemesség felüdülésére a jezsuiták ezen a napon ebédet adtak.

Délután két órakor Jászberényi Tamás dékán, bölcséleti és teológia tanár⁵⁴ magyarul prédikált a templomban, mely nagy tetszést aratott a hallgatóság körében, akik között ott volt az érsek és a papság is. A váradi püspök által vezetett vécsernye végén főpapi ornátusban az esztergomi érsek körmenettel vonult a főoltárhoz, ahol intónálta a *Te Deumot*, és áldásban részesítette a jelenlevőket.

között.

⁵² 1651-ben Nagyszombatban a rétorokat a laibachi születésű Andreas Anschitz (1620–1656) oktatta, aki az előző évben Grácban élt, a következő évben pedig Bécsben oktatta a retorikát. Vö., Ladislaus Lukács, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I., II.* (1601–1640), Romae Institutum Historicum S.I., 1982, 537. Az ábrázolásokról nem ismert részletezés.

⁵³ Eustachius Stainapenger, osztrák jezsuita, aki 1646 és 1652 között volt nagyszombati kancellár. Vö., Lukács, i.m. (52. jegyzet) 756. A beszéd szövege nem ismert.

⁵⁴ Jászberényi Tamás (1597–1658) beszédének szövege nem ismert. Vö., Lukács, i.m. (52. jegyzet) 629.

A nagyszombati jezsuita historia domus e bejegyzése forrásul szolgált az ünnepség egyre rövidülő későbbi, nyomtatásban megjelent szövegeihez. Így forráshivatkozás nélkül megtalálható Tolvay Imre jezsuita egyetemtörténetében, mint az 1651-es év kiemelkedő, különleges eseménye.⁵⁵ Ezt követően a pompás ceremóniáról és a kivételes alkalomról – Tolvay munkájára hivatkozva – megemlékezett Bél Mátyás is a *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* című munkájának Nagyszombat város történetét bemutató részében „Novem martyrum solennis translatio” címen.⁵⁶ Ugyancsak Tolvay lehetett a forrása Kazy Ferenc 1738-ban megjelent nagyszombati egyetemtörténete vonatkozó, viszonylag szűkszavú részletének. Kazy eltekintett a translációs körmenet és útvonala részletezésétől, és olyan mozzanatok megörökítésétől, mint például díszkapu vagy a jezsuiták által adott ebéd.⁵⁷

Valószínűleg Ocskovszky (Ocsovszky, 1816–1898) Ferenc Ágoston-rendi kanonok az utolsó, aki Nagyszombatról írt latin nyelvű várostörténetében részletezően megemlékezik a katakombaszentek 1651. évi nyilvános kultuszra történt kihelyezéséről.⁵⁸ Kilenc szent ereklyéről írt úgy, hogy a kilencedik mártír nevét (Krisztina) nem közölte. A tizedik, 1659-ben Nagyszombatba szállított Adiodemust Tolvayhoz és Kazyhoz hasonlóan ő sem említette, és nem használta a „tíz szent mártír” kifejezést. Ocskovszky a transláció napját tévesen 1651. augusztus 26-ára helyezte, és nem sorolta fel a résztvevő főpapok mindegyikét. Szelepchényi (Szelepcsényi) György nyitrai és Tarnóczy Mátyás váci püspök mellett az esztergomi és a pozsonyi káptalan közreműködésével, a hadieszközök díszlövésével, trombita- és harangszóval, valamint énekkórossal nyomatékosította az ünnepi pompa bemutatását. Végül kitért a Lippay érsek által celebrált szentmisére és az egyetem dékánja, Jászberényi Tamás „de gloria Sanctorum” témáról mondott magyar nyelvű szentbeszédére.

⁵⁵ [Emericus Tolvay], *Ortus et progressus almae archi-episcopalis societatis Jesu universitatis Tyrnaviensis a primis illius initiis ad annum usque M.DC. LX., Tyrnaviae, Typ. Acad, 1725, 169–175.*

⁵⁶ Matthias Bél, *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica, Pars I. Hungaria Cis-Danubiana, Tomus 2, Viennae, Straub, 1736, Historia Urbis Tyrnaviensis, Cap. I. § XXXIV, 57–58.*

⁵⁷ Franciscus Kazy, *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu, Tyrnaviae, Berger, 1738, 118–120.* Az 1651. évi translációról Kazyt és Tolvayt idézve röviden írt Jaroslav Dubnický, Ranobarokový univerzitný kostol v Trnave, Bratislava, Slovenská Akadémia Vied a Umeni, 1948, 60–61.

⁵⁸ Franciscus Augustus Ocskovszky, *Historia urbis Tirnaviensibus [...], Tirnaviae, M. Spanraft, 1843, 54–55.*

Az ereklyék elhelyezése és sorsa

A katakombaszenteknek kijáró tiszteletben részesített ereklyecsoport kultuszhelyéről kevés közvetlen adat áll rendelkezésre. A historia domus 1651. évi leírása a kilenc vértanú külön tartókba elhelyezett, drágakövekkel díszített teljes maradványát („corpora integra”) említi. Ugyanakkor nem lehet tudni azt, hogy ez az őrzési mód biztosította-e az ereklyék láthatóságát, és miként szolgálták a kultuszt.⁵⁹ A vértanú ereklyéket az illatio során – mint arról már esett szó – az esztergomi érsek és nyolc főpap ünnepi körmenetben vitte és helyezte el a Szent Miklós-katedrális díszkivilágított főoltárán. Ezt követően a transzlációs körmenetben a főpapok közül hat a kíséretükkel együtt umbella alatt a testereklyéket hordozva haladt, majd az ereklyetartókat a Keresztelő Szent János-templomban helyezték el, minden valószínűség szerint a Szent Mártírok kápolnájában.

Ismeretes, hogy az 1637. augusztus 30-án felszentelt jezsuita templom főoltára 1640-re készült el, miközben folyamatosan tovább díszítették a mellékkápolnákat. A bejárattól számított második kápolnapárt a fájdalmas Szűzanya és Szent József tiszteletére, a harmadikat az őrzőangyaloknak és a vértanúknak szentelték fel. A Szent Mártírok (vértanúk) oltárán többen dolgoztak. 1640-ben az 1637-től a templombelső munkálataira szerződtetett Christoph Kner bécsi festő mellett Eiser (vagy Cifer) Ferdinánd nagyszombati festő is dolgozott e kápolna díszítésén.⁶⁰ Stadler Vitus (Veit) nagyszombati szobrászt ugyancsak 1640-ben szerződtette Esterházy Miklós nádor egyrészt a Szent Mártírok oltára szobrainak elkészítésére, másrészt a nádor halála után az ő nevében kapott szerződést a Szent József-kápolna oltárára. A vértanúk kápolnáját illetően Stadler 1641. február 21-én bízta meg Ferdinánd nagyszombati mestert az aranyozási munkálatokkal, majd 1642. április 8-án ugyanide Johann Julius Keller bécsi festőnél rendelt oltárképet.⁶¹ A fájdalmas Szűzanya és a Szent József kápolnák 1649-re lettek készen, teljes díszítésük azonban évekkel később, 1655-ben fejeződött be.⁶²

A Szent Mártírok kápolnája (vértanúk, Reginae Martyrum) 1651-ben, a transzláció idején csaknem kész volt, az utómunkálatok (stukkók) azonban itt is későbbiek.⁶³ Az ereklyék elhelyezése valószínűleg nem okozhatott gondot. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy az ekkor feltehetően önálló tartókban elhelyezett összes vértanú ereklyét nem

⁵⁹ A testté szerkesztett és felöltöztetett katakombaszent-ereklyék mellett gyakori volt a csontok közvetlen láttatása is. Vö., Achermann, i. m. (4. jegyzet).

⁶⁰ Koppány Tibor, Az Esterházy-család fraknoi ágának művészei és mesterei a 17. században = *Ars Hungarica* 37 (2011), 4, 93–109, itt: 100.

⁶¹ Dubnický, i. m. (57. jegyzet) 59–60; vö., Koppány, i. m. (60. jegyzet), 108.

⁶² Dubnický, i. m. (57. jegyzet) 59–60.

⁶³ Dubnický, i. m. (57. jegyzet) 61–62.

ide tették. 1655-ben a szomszédos Szent József-kápolna (melyet Reginae Virginum néven is említenek) oltárán ugyanis a Stadlertől megrendelt szobrok között szerepelt Szent Priscilla és Szent Serotina vértanúk szobra is – ami arra utalhat, hogy itt őrizték a női vértanúk maradványait.⁶⁴

A valamikori ereklyetartó(k)ról jelenleg mindössze annyit tudunk biztosan, hogy 1651-ben csavarokkal zárták le és bepecsételték. 1659-ben a tizedik, Adiodemus vértanú ereklyéje megérkezését követően minden valószínűség szerint újabb ereklyetartó(k) készült(ek). A ma ismert „tíz szent mártír” ereklyetartó azonban nem lehet azonos ezzel/ezekkel. Az ereklye-együttesből ugyanis a 17. században részeket választottak le, azaz nem maradt érintetlen a katakombaszentek 1651. évi translációs állapota. Ehhez a tartó(ka)t újra fel kellett nyitni. Így például a nagyszombati tíz vértanú-ereklyéből hatból kerültek részek a privigyei (ma Prievidza, Szlovákia) piarista templomba, melyet 1679. szeptember harmadik vasárnapján (17-én) Pálffy Ferdinánd egri püspök szentelt fel a Szentháromság és Mária Mennybevétele titulusra. Feljegyezték, hogy itt milyen ereklyét helyeztek el az egyes oltárokba: a főoltárba került Adeodonus (Adiodemus), Felicius mártírok és Semidia szűz vértanú, a Szentkereszt mellékoltárba Anicet (Anicetus), Felicissimus mártírok és Severina szűz vértanú, a Szent József oltárba pedig Julian (Julianus), Placidus mártírok és Sinesia szűz vértanú maradványa.⁶⁵ Valószínű, hogy más templomokba szintén kerültek „tíz szent mártír” ereklyék. A megbontott ereklye-együttesre utal például a nagyszombati jezsuita kollégium 1773-as, a rend feloszlásakor készült, Keresztelő Szent János-templomra vonatkozó leltárrészében szereplő kar alakú, ezüsből készült Szent Sinesia ereklyetartó.⁶⁶

⁶⁴ „In den altar aber werden miessen dise Bilder geschmizelt werden, wie folgt, als erstlich oben auf die heilige Anna in der mite der heilige Joseph undt das Jesu kindlein, bei den Tabernacul die heilige Rosalia in der hölle ... undt zu Unter die heilige Marterin Catharina undt Catharina Senensis, in der mitten der heilige Joannes der Täufer undt Evangelist, ober sind die heilig Priscilla und Serotina und ... unser lieben Frauen ...” idézi Dubnicky, i. m. (57. jegyzet) 62, 227. jegyzet.

⁶⁵ Jorg Garms, Materialien zur Kunsttätigkeit der gegenreformatorischen Orden in Österreich und in anderen Ländern der Habsburgermonarchie bis 1800: VIII. Das Archiv der Piaristenordens = Römische Historische Mitteilungen 43 (2001), 631–651, itt: 641.

⁶⁶ Vö. Muszka Erzsébet, A nagyszombati jezsuita kollégium leltára, 1773 = Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon, A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 99–112, itt: 32. Lásd még: Inventarium seu conscriptio collegii [...] Tyrnaviensis, 1773, ELTE EKL, Levéltár, Vegyes iratok 1/a, Inventarium [...]

A jelenleg ismert kétrészes tartó minden valószínűség szerint az ereklyerészek leválasztását követően megmaradt csontok közös őrzésére és megmutatására szolgált.⁶⁷ A fából készült aranyozott vagy aranszínűre festett tartó mives ezüst díszítésén a többször ismétlődő próbajegy (16??) bécsi,⁶⁸ az ovális keretben lévő „FO” mesterjegyet pedig egy 1680-tól haláláig (1695) Bécsben tevékenykedő ezüstműves, Frantz/Franz Obermayr használta.⁶⁹ Obermayr valószínűleg több Magyar Királyságból érkezett megrendelést teljesített, egy másik munkáját, egy 1691-ben készült gyertyatartót a trencsényi (ma Trenčín, Szlovákia) piarista templomból adatolták 1896-ban.⁷⁰ Összegezve, a fentiekben hivatkozott források és kézikönyvek adatai szerint a nagyszombati ereklyetartó valamikor 1680 és 1695 között, gyaníthatóan 1690 körül készült a nagyszombati jezsuiták megrendelésére Franz Obermayr bécsi műhelyében.

A „tíz szent mártír” ereklyetartóját a jelenlegi nagyszombati jezsuita templomban őrzik.⁷¹ Ez a mai jezsuita templom az eredeti-

1773, 161. Nem lehetett ellenőrizni azt az utalást, mely szerint a nagyszombati Keresztelő Szent János templom oltárereklyéi a „tíz szent mártír” katakombaszentekből leválasztott részek. Vö., Bikfalvi Géza, A nagyszombati Keresztelő Szent János (egyetemi)-templom <https://jezsuita.hu/a-nagyszombati-keresztelo-szent-janos-egyetemi-templom/> (letöltés 2022. 12. 21)

⁶⁷ A jezsuita rend feloszlata után 1783-ban katonák költöznek a nagyszombati egyetem épületeibe, a templom invalidus templomként működött tovább. 1809-ben Napóleon katonái megrongálták a templom berendezését, nincs adat arról, hogy ez a rombolás az ereklyetartót is érintette. Vö., Dubnický, i. m. (57. jegyzet) 68–69.

⁶⁸ Az ereklyetartó iránt érdeklődve itt mondok köszönetet a nagyszombati jezsuita rendház és templom előljárójának, P. Peter Bušának, aki a tartó letisztított ötvösjegyeiről felvételeket küldött. A próbajegy és a mesterjegy meghatározását Grotte Andrásnak és Fekete Krisztiánnak ezúton köszönöm meg. Az ereklyetartón ismétlődő próbajegyet kis módosítással 1736-ig használták. Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, Band 4: Ausland und Byzanz, Hofheim am Taunus, Schmidt und Günther, 1928, 433, 440; Viktor Reitzner, *Alt-Wien Lexikon für Österreichische und Süddeutsche Kunst und Kunstwerke*, Band III, Edelmetalle und deren Punzen, Wien, Selbstverlag, 1952, 152, 158.

⁶⁹ A mesterjegyet Frantz/Franz Obermayr (1649/50–1695) használta Bécsben haláláig. Waltraud Neuwirth, *Wiener Silber. Punzierung 1524–1780*, Wien, Erzbischöfliches Dom- und Diözesanmuseum, 2004, 224–230, itt: 224–225.

⁷⁰ Ez a gyertyatartó szerepelt a budapesti milleniumi kiállításon (nr. 2294/95). Rosenberg, i. m. (68. jegyzet), 440.

⁷¹ Erről az ereklyetartóról nincs adat sem az Acta I-ben, sem az Acta II-ben, sem ezek folytatásában, ld. *Acta Jesuitarum in Hungaria (Annuae Collegii Tyrnaviensis)*, Pars III (1684–1710), Slovenská národná knižnica, Martin,

leg pestisfogadalomból (1708) felépült (1734) trinitárius templom, melyet a rend feloszlatását (1784) követően 1807-ben vettek át a bencések, majd a bencés szerzetesek 1852. évi Esztergomba költözése után a templom a visszatérő jezsuitáké lett (1853). Egy, a nagyszombati bencéseknél lefolytatott 1823. évi kánoni vizitáció leltár részében fellelhető a kétrészes ereklyetartó leírása,⁷² az viszont nem rekonstruálható, hogy mikor került át ide a Keresztelő Szent János-egyetemi templomból. A fából készült többszögletű ereklyetartó középen kétvázalászható, így két oltárra is elhelyezhető.⁷³ Gondolatban összeillesztve a két részt, az építményt idéző forma emlékeztet a jeruzsálemi Mennybemenetel-kápolnára.⁷⁴ A reliquarium három, vízszintesen

Archiv literatúry a umenia, Sign. RHKS 1425b, 25. Mikrofilm másolata ELTE EKL Mf Me 84 és Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár C 205. doboz

⁷² Decretum Visitationis Canonica Anno 1823 in Conventu P.P. Benedictinorum Tyrnaviensi celebrata – hivatkozza Alexander Puss, A szüzesség eszménye a II. Vatikáni Zsinat utáni egyházi dokumentumokban és annak bemutatása az ifjúsági pasztorációban, Bratislava, Dobrá kniha, 2008, 179.

⁷³ Jelenleg a női ereklyéket tartalmazó rész a templom episztola oldalán, mely egykor a nők ülőhelye volt, a Nepomuki Szent János-mellékoltáron látható. A férfi ereklyék tartója ezzel szemben, az evangélium oldalon, mely a II. Vatikáni Zsinat előtt a férfiak ülőhelye volt, a Szentkereszt-mellékoltáron kapott helyet.

⁷⁴ Hasonlóan épületformájú Olmützben a város védőszentjének, Szent Paulina (Svatá Pavlína) katakombaszentnek a tartója, melynek ismeretét ezúton köszönöm meg Tüskés Annának. Ez a tartó Bécsben készült, majd 1652-ben Kryštof Šimšický olmützi aranyműves javította. Szent Paulina 1622-ben fellelt maradványait (koponya, csontok és olajlámpás) XV. Gergely pápa Nicolaus Lancicius révén ajándékozta az olmützi jezsuitáknak 1623-ban, majd miután a pestis megfékezését neki tulajdonították, elegáns tartót („lipsanoteca”) készítették, amit 1634-ben egy újabbra cseréltek. De Sanctis martyribus Romanis Artemio et Candida coniugibus, ac Paulina Virgine, illorum filia = Acta Sanctorum Junii [...] Tomus primus, Antverpiae, H. Thieullier, 1695, 634–638. Vö. még, https://olomoucky.denik.cz/zpravy_region/olomouc-opet-uvidi-barokni-relikviar-s-ostatky-pat.html (letöltés 2022. 11. 26) Az ereklyének tulajdonított mirákulumokat feljegyezték, 2016-ben disszertáció készült róla. <https://theses.cz/id/a6tb6u/19965674> (letöltés 2022. 11. 26) A tartót a hozzá tartozó oltárral együtt restaurálták: <https://temata.rozhlas.cz/ostatky-sv-pavliny-spocinuly-ve-zrekonstruovanem-relikviari-8005839> <https://ostrovlo-mouc.cz/svata-pavlina-patronka-mesta-olomouce> (letöltés 2022. 11. 26) A restaurált ereklyét 2020-ban nyilvános tiszteletre tették ki az olmützi székesegyház főoltára elé, és közbenjárásáért imádkoztak, hogy a koronavírus megszűnjön. https://www.idnes.cz/olomouc/zpravy/sv-pavlina-olomouc-mor-koronavirus-pandemie-covid-katedrala-sv-vaclav-ostatky.A200407_162658_olomouc-zpravy_mip (letöltés 2022. 11. 26)

tagolt egymásra helyezett „emelet”-ből áll, melyek közül a legelső a talapzat, míg az ereklyéket tartalmazó a második és a harmadik részt ráerősített ezüst veretek és üveggel fedett, a tartóba betekintést engedő ablak-részek tagolják. Mindkét rész tetejét a jezsuita rend címere által ihletett, fára erősített ezüst, befelé forduló szívekkel kiemelt sugárkoszorú díszíti,⁷⁵ melynek közepén egy-egy feliratos, nem a „tíz szent mártír” maradvány-együtteséhez tartozó, átlátszó kristályba foglalt, felirattal ellátott további ereklye látható. A sugárkoszorú alatti rész közepén, egy-egy szív alakú ezüst domborművön az adott tartórészben lévő maradványok megnevezése olvasható, így az egyikén hat női, a másikon négy férfinév. Az ereklyetartók a templom főoltárától számított első, egymással szemközti mellékoltár párján találhatóak. A Nepomuki Szent János-oltáron a női szentek ereklyéi „Corpora SS. Virginum / S. Christinae V.M. / S. Priscillae V.M. / S. Semidiae V.M. / S. Serotinae V.M. / S. Sinesiae V.M. / S. Severinae V.M.” felirattal, a Szentkereszt-oltáron pedig a férfiszentek „Corpora SS Martyrum / S Adiodemi Episcopi M / S Aniceti M / S Desiderij M / S Juliani M” névsora gravírozással. A mártírok ezüstbe vésett betűrendes felsorolásán a nevek pontosan egymás alá kerültek egy kivétellel: mivel Adiodemus felirata a többinél hosszabb szöveg, és nagyobb helyet foglal el, ezért kiugrik balra.⁷⁶

A „tíz szent mártír” kultusza

A transláció rendszeres megünneplésére vonatkozó legkorábbi adat 1651-ből származik. A jezsuita historia domus-ban az ünnepségre leírása után részletezték a tervezett kultusz „hivatalos” elemeit. Az esztergomi érsek az esemény emlékezetének fenntartására búcsúengedélyt kért Rómából, hogy „az emberek összegyűljenek, és hódoljanak az évforduló napján az ereklyekincs előtt”.⁷⁷ A transláció évi megünneplésére a Szent Bertalan napját követő vasárnapot jelölték ki azzal a meghagyással, ha erre a napra esne a templom felszentelésének dátuma, akkor a Nagyboldogasszony ünnepe előtti vagy utáni vasárnap legyen az emléknap.

A liturgikus keretek között szabályozott kultusz másik eleme az esztergomi érsek által a kilenc katókombaszent mindegyikének kijelölt és jóváhagyott évi külön ünnepnap. Így a magyar egyházi naptár január 19-én Serotinára, február 11-én Desideriusra, július 8-án

⁷⁵ Hasonló szívekkel díszített sugárkoszorú-motívum látható a bécsi Stephansdom 1658-ban készült monstranciáján, melyet a bécsi Dom- und Diözesanmuseum őriz (Prot.-Nr. L-95). Neuwirth, i. m. (69. jegyzet) 26, 199–211.

⁷⁶ Az ereklyetartó pontosabb, közelebbi megvizsgálására nem volt lehetőség.

⁷⁷ „ut anniversaria die redeunte populi confluent de Ecclesia thesauro dictas coleret participet” Acta, II, 29.

Anicetusra, július 15-én Christinára, augusztus 9-én Julianus-ra, szeptember 18-án Sinesióra, október 12-én Semidióra, október 22-én Priscillára és november 15-én Severinára emlékeznek. 1651 után ezen a napokon az ünnepelt mártírt officium duplex keretében idézték fel a Rítusok Szent Kongregációja előírásának megfelelően.⁷⁸ A kijelölt kilenc katakombaszent ünnepe feltehetően 1659-ben vagy ezt követően egészült ki a tizedik, Adiodemus egyházi emléknappal (január 29.); jöllehet ez az utóbbi ünnepnap – a jelenlegi ismeretek szerint – először 1692-ből adatható Hevenesi Gábor egyik munkája révén.⁷⁹ Hevenesi *Ungariae Sanctitatis Indicia* című összeállítása⁸⁰ appendixben (*Appendix, in qua reliqui Sancti ad Ungariam Spectantes recensentur*) sorolta fel azokat a magyar vagy magyar vonatkozású szenteket, akiről a kötetben nem jelent meg hosszabb ismertetés. A betűrendbe sorolva közölt nagyszombati katakombaszentek neve után Hevenesi a „cujus corpus in aede S. Joannis Bap. Tyrnaviae in Ung. colitur” szöveget vagy ennek variánsát írta. Az 1651. és 1692. évi adatokat táblázatba rendezve azonban több eltérés figyelhető meg.

⁷⁸ Az ünnepelésnek ez a módja másutt is általános volt a XVII. század elejétől. Így ünnepelték például Lisszabonban Szent Engratia szűz és mártír (†303) emlékét. Officium duplex cum octava recitandum in civitate, et diaecesi Olysonianensi in festo Sanctae Engratae Virginis, et Martyris, quod celebratur die 16. Aprilis approbatum a sacra rituum congregatione, Olysipone, P. Crasbeeck, 1612.

⁷⁹ Gabriel Hevenesi, *Ungariae sanctitatis indicia*, Tyrnaviae, Acad. S. J., 1692, Appendix.

⁸⁰ Későbbi latin kiadása: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1737; magyarul képek és appendix nélkül jelent meg Régi magyar szentség címen (Nagyszombat, Akad., 1695). Az 1737. évi latin kiadás volt az alapja az 1988-ban megjelent magyar kiadásnak, melyben a latin szöveget lefordította és „átigazította” Sinkó Ferenc. E kiadás (Hevenesi Gábor, Régi magyar szentség, reprint, Szöveggondozó Sinkó Ferenc, Budapest, Új Ember Szerkesztőség és Kiadóhivatal, 1988) végén magyarul jelent az appendix, Függelék – „Egyéb magyar vonatkozású szentek és boldogok jegyzéke” címen.

1651. VIII. 27. (Id., Acta, II. 27)	1692 (Hevenesi, Appendix)
Anicetus VII. 8.	Adiodemus I. 29.
Julianus VIII. 9.	Anicetus VII. 8.
Desiderius II. 11.	Christina VII. 19.
Priscilla X. 22.	Desiderius II. 11.
Semidia X. 12.	Julianus VIII. 3.
Severina XI. 15.	Priscilla
Serotina I. 19.	Semidia X. 12.
Sinesia IX. 18.	Serotina
Christina VII. 15.	Severina
	[hiányzik]: Sinesia

A „tíz szent mártír” valójában mindkét esetben kilenc, mivel Hevenesinél kimaradt közülük Sinesia. Lehetséges az is, hogy Sinesia nevét Hevenesi azért hagyta el, mert nem tudta, hogy 1659-től tízre egészült ki a nagyszombati katakombaszentek száma. További sajtósság az, hogy Hevenesi nem közölte három női vértanú (Priscilla, Serotina, Severina) ünnepnapját, Christináé pedig eltér az 1651-ben kijelölt időponttól.

Az 1687-től haláláig folyamatosan Nagyszombatban élő Szentiványi Márton (1633–1705) két munkájában is felsorolta a „tíz szent mártír”-t. A *Dissertatio paralipomenonica[!] rerum memorabilium Hungariae [..]* 71. katalógusában a „Sanctorum, quorum Corpora religiose asservantur in Templo Societatis JESU Tyrnaviae, ex concessione Pauli V. et Gregorij XV. Pontificum” némileg megtévesztő bevezetés után sorolta fel a mártírok nevét.⁸¹ Ugyanebben a munkában, a 75. katalógusban a magyar koronához tartozó szentünnepek sorozatában tíz nagyszombati katakombaszent-ünnepet közöl úgy, hogy Desiderius-t (február 11.) és Severinát kihagyja, augusztus 24-nél viszont szerepelteti az „Anniversarius dies translationis decem Martyrum”-ot. Serotinát kétszer is szerepelteti, másodszer Severina

⁸¹ Megtévesztő, mivel Adiodemus 1659-ben került Nagyszombatba. A felsorolás: „S. Serotina Virgo et Martyr. S. Adiodemus Martyr. S. Desiderius Martyr. S. Anicetus Martyr. S. Christina Virgo et Martyr. S. Julianus Martyr. S. Sinesia Virgo et Martyr. S. Priscilla Virgo et Martyr. S. Simedia Virgo et Martyr. S. Severina Virgo et Martyr.” Szentiványi Márton, *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae, ex parte prima Decadis tertiae, curiosiorum et Selectiorum, Variarum Scientiarum Miscellaneorum. [...]*, Tyrnaviae, Acad. S. J., 1699, 143.

ünnepén.⁸² Ezek a vértanú-ünnepok részben az 1651. évi adatsorral, részben Heveneséivel azonosak, azaz jelentős részben pontatlanok. Szentiványi 1702-ben megjelent *Curiosiora et Selectiora variarum Scientiarum Miscellanea. Decadis tertiae Pars Prima* című munkájában további zavarok mutatkoznak, mivel a magyar korona országában betűrendben, ünnepnapjaikkal felsorolt szentek és boldogok közül a „tíz szent mártír”-ból hiányzik Desiderius és Severina neve, Serotina itt is kétszer szerepel, a transláció emléknapja elmarad, Christina (június 19.) és Julianus (május 1.) ünnepnapja pedig eltér a korábbi műben közöltektől.⁸³

A 18. századtól a prédikációgyűjtemények és az imádságoskönyvek kalendáriumaiiban egyaránt megtalálhatók a nagyszombati katakombaszentek ünnepnapjai a legkülönbözőbb változatokban. Így például a Gyalogi János által válogatott, lefordított és sajtó alá rendezett Csete István prédikációskönyvben (1754) a következő hiányos kalendáriumi ünnepek szerepelnek azzal a megjegyzéssel, hogy e vértanúk ereklyéit Nagyszombatban tisztelik: I. 19. Serotina, I. 29. Adiodemus, II. 11. Desiderius, VII. 19. Kristina, VIII. 9. Julianus, X. 23. Priscilla, XI. 16. Severina.⁸⁴

⁸² „Januarius [...] 19. S. Serotina Virgo et Martyr, passa Romae via salaria, cujus Corpus Tyrnaviae in Aede sacra Societatis JESU religiose servatur [...] 29. S. Adiodemus Martyr, cujus Corpus ex concessione Pauli V. Tyrnaviae in Templo Societatis JESU religiose asservatur, et ipse Sanctus officio Ecclesiastico, hac die colitur. [...] Julius 8. [...] S. Anicetus Martyr, cujus corpus in Aede S. Joannis Baptistae Tyrnaviae in Hungaria conservatur religiosissime. [...] 19. S. Christina Virgo et Martyr, cujus corpus in Templo PP. Societatis JESU Tyrnaviae conditum, colitur. [...] Augustus [...] 9. S. Julianus Martyr, cujus Corpus religiose asservatur in Templo Societatis JESU, Tyrnaviae in Hungaria. [...] 24. Anniversarius dies translationis decem Martyrum, quorum Corpora habentur in Templo Societatis JESU, Tyrnaviae in Hungaria. [...] September [...] 18. S. Sinesia Virgo et Martyr, cujus Corpus religiose servatur in Templo Societatis JESU Tyrnaviae in Hungaria. [...] October [...] 12 S. Semidia Virgo et Martyr, cujus Corpus Tyrnaviae in Hungaria in Templo Societatis JESU religiose asservatur. [...] 23. Item S. Priscilla Virgo et Martyr, cujus Corpus Tyrnaviae in Hungaria in Templo Societatis JESU religiose asservatur. [...] November [...] 15. Item S. Serotina [! de ekkor Severina ünnepe van!] Virgo et martyr, cujus Corpus in Templo Societatis JESU religiose asservatur, Tyrnaviae in Hungaria. Szentiványi, i. m. (81. jegyzet) 148–150, 156–161.

⁸³ Szentiványi Márton, *Curiosiora et Selectiora variarum Scientiarum Miscellanea. Decadis tertiae Pars Prima*, Tyrnaviae, Acad. S. J., 1702, §VIII. Annotationes in Catalogos a 70. usque 80 inclusive, 76–80.

⁸⁴ Gyalogi János, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae* [...], Kassa, 1754, Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait

Pongrácz Eszter *Aranykorona* című imádságoskönyve különböző kiadásainak⁸⁵ kalendáriuma részben eltérő, ugyanakkor a 20. századig folyamatosan ismételt adatokat tartalmaz. A variánsokról néhány kiválasztott kiadás alapján készült táblázatos áttekintés a következő:

Pongrácz Eszter, *Aranykorona*

1719	1765, és 1790	1862	1905
I.9. Julianus	I.19. Serotina	I.19. Szerotina	I.19. Szerotina
	I.29. Adiodemus	I.29. Adiodemus	I.29. Adiodemus
IV.17. Anicetus	IV.17. Anicetus	IV.17. Anicetus	IV.17. Anicetus
	VII.8. Anicetus	VII.8. Anicetus	VII.8. Anicetus
VII. 24. Christina	VII.19. Christina	VII.19. Christina	VII.19. Christina
	VIII.9. Julianus	VIII.9. Julianus	VIII.9. Julianus
	X.12. Semidia	X.12. Semidia	X.12. Semidia
	X.23. Priscilla		
	XI.15. Serotina	XI.15. Szerotina	XI.15. Szerotina
	XII.12. Sinesius[!]	XII.12. Sinesius[!]	XII.12. Sinesius[!]

A bemutatott variációk mellett figyelmet érdemel a „Serotina” latin név 19. századtól magyarossá váló írásmódja. Hasonló példák szaporítása helyett csupán megemlítem, hogy további imádságoskönyvekből, így az *Officium Rákócziánium* különböző kiadásaiból a fentihez hasonló táblázat(ok) készíthetők.

A „tíz szent mártír” ünnepnapjai a 21. századból is adatolhatók. Nehezen követhetők például Alexander Puss egyik munkájának 3. melléklete, a *Szűzekre emlékezünk az évnek minden egyes napján* című naptár-összeállítás vonatkozó adatsorai.⁸⁶ Végül a név-patronátusok tekintetében nem feledkezhetünk meg arról a körülményről sem,

mutató Tábla, avagy Kalendarium.

⁸⁵ Pongrácz Eszter, Igaz Isteni szeretetnek harmattýából nevededett [...] Arany Korona [...], Nagy-Szombat, Acad., 1719; 1765; 1790; Pest, Trattner – Károlyi, 1762; Budapest, Rózsa Kálmán és Neje, 1905.

⁸⁶ „Január 19 „Serotina (Csete) kultusza Nagyszombatban is volt.” / Július 24 „Kristina, (Csete: július 19.) Bolseni-ből.” / „Augusztus 24 „1651 „Katakombaszentek” ünnepe Nagyszombatban.” / szeptember 16 „Severina – (Hev[enesi]), kultusza Nagyszombatban is volt [...]” / 18 „Synesia (Csete), kultusza Nagyszombatban is volt.” / „október 12 „Semidia (Hevenesei szerint kultusza Nagyszombatban is volt) [...]” / 23 „Priscilla (Csete-Hev[enesi]) kultusza Nagyszombatban is volt.” / „november 16 „Severina (Csete szerint kultusza Nagyszombatban is volt).” Puss, i. m. (72. jegyzet) 202–214.

hogy a nagyszombati katakombaszentek nevei közül több magyarosított, illetve mai elképzeléseket követő formában szerepel a *Magyar keresztnevek* sorozatában is a nevek jelentésével együtt – eredetük nélkül.⁸⁷ Az egy-egy katakombaszent kultuszát és annak folyamatosságát biztosító naptári ünnepnapok és a választható keresztnevek sorozata bizonyos tekintetben a 17. századtól napjainkig megszakítatlan, annak ellenére, hogy ezek a nevek ma ritkán fordulnak elő keresztnévként.⁸⁸

A kultusz 17–18. századi visszatérő mozzanata a transláció évi emlékeztetének megünneplése, melyről a kéziratos nagyszombati források legtöbbször a „Sanctorum Cultus” címen tesznek említést. A „tíz szent mártír”-ra vonatkozó utalások rövidek, általában a rendi szentekre és boldogokra vonatkozó bejegyzések (például gyógyulások Loyolai Szent Ignác vize vagy megáldott szentképe által, és miráculumok, melyeket Szent Ignác ereklyéje érintésének tulajdonítanak) leírása után található meg.⁸⁹

A kultusz egy másik forrástípusa a transláció ünnepén mondott prédikáció. Ezek közül a többszöri hivatkozások⁹⁰ ellenére – a jelenlegi ismeretek szerint – mindössze egy maradt fenn nyomtatásban, a korábban már említett Illyés István által 1686-ban Szent Bertalan oktávája vasárnapján a nagyszombati jezsuita templomban elmondott

⁸⁷ Így például, Anicét (legyőzhetetlen), Dezsider (óhajtott), Julián (Julius nemzetséghez tartozó), Krisztina (Krisztushoz tartozó), Priscilla (tisztelőre méltó), Szeverina (komoly) [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kateg%C3%B3ria:Magyar_keresztnevek_\(A,_%C3%81\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kateg%C3%B3ria:Magyar_keresztnevek_(A,_%C3%81)) (letöltés 2022. 11. 26). Hasonló jelenség figyelhető meg a szlovák keresztnevek felsorolásában is, például Desiderius – Dezider. https://sk.wikipedia.org/wiki/Kateg%C3%B3ria:Krstn%C3%A9_men%C3%A1 (letöltés 2022.11.26).

⁸⁸ A magyarországi katakombaszent nevek közül keresztnévként a leggyakoribb az utolsóként 1836-ban Rozsnyóra került Neitus és változatai. Tüskés – Knapp, i. m. (11. jegyzet), 26–27.

⁸⁹ „Sanctorum quoque novem Martyrum, quorum SS. Reliquiae in Templo nostro S. Joanni Baptistae dicato coluntur [...]” Acta, II, 131. 1665-ben az ereklyék tiszteletéről: „Reliquiae etiam in Templo nostro consvetae devotiones reassumptae nempe Communio generali, ad Kal. Mensium, concionis Sacra cantata, vesperae, cum ceremonijs solitis clericis rubris ministrantibus [...]” Acta, II, 137. 1750-ben: „[...] tertia Augusti Dominica publico est simul proposita, simul octidua devotioe coeli capta, et necdum octiduum finierat, jam duplex [...]”; 1752-ben: „Sanctos Reliquias osculo venerantur” Annuae Collegii Tyrnaviensis Soc. Iesu 1711–1765, fol. 292r, 305v, kézirat, ELTE EKL, Ab 123.

⁹⁰ Így például 1651-ben e témáról magyar, német, szlovák és latin beszéd hangzott el, ugyanakkor szövege egyiknek sem ismert.

beszéd.⁹¹ A prédikáció címe magyarul és latinul „Sz. Mátyrok teteminek translazioja napján predikáció” – „SS. Decem Martyrum Translatio”. A beszéd témája egy, a 65. zsoltárból származó ószövetségi verssor: „Transivimus per ignem et aquam: et eduxisti nos in refrigerium. Psal. 65. v.12.”, magyarul „Tűzbe-vízbe kerültünk, De te enyhüléshez juttattál minket”.⁹² A katakombaszentek együttes tiszteletéről a szövegből megtudható, hogy ezen az ünnepnapon a „Sz. Oltáron közönséges tiszteletre ki-téetett szent Erekyék”-ről, „a’ szent oltárra, köz devotzióra tisztességes áitatosságra” helyezett tíz mártírról van szó, akiknek a névsora, előbb a férfiaké, majd a nőké, kétszer szerepel. A prédikáció kitér az ereklyék római eredetére, Nagyszombatba kerülésükre, az 1651. évi illációra és a translációra – anélkül azonban, hogy utalna a később, 1659-ben oda szállított Adiodemusra. A tíz vértanúról hiányoznak a személyes ismeretek, konkrétan mindössze annyi tudható róluk, hogy „Krisztusért keservesen haltak”.⁹³

A kultusz 21. századi újjáélesztésére törekszik napjainkban Alexander (Sándor) Puss szlovákiai magyar nyugalmazott jezsuita, aki a „tíz szent mártír” közül a hat női szent szüzet példaként állítja a magukat liturgikus elköteleződés révén Istennek szentelő egyedül élő nőknek (Ordo Virginum).⁹⁴ Puss ezen írásában, mely a nagyszombati transláció emléknapjához közeli időpontban (2022. 08. 25.) jelent meg, végül feltette azt a többszörösen költői kérdést is, hogy a nagyszombati jezsuita egyetem mai „utód-egyetemei” közül vajon miért nem hiányoznak egyiknek sem „ezek a csontok”. Puss téves véleménye és nem megfelelő ismeretei szerint az ereklyéket a 17. században a nagyszombati jezsuita egyetem kapta, s az egyetem Mária Terézia-féle költözésekor ezeket „Nagyszombatban felejtették”.⁹⁵

⁹¹ Ld. 31. jegyzet.

⁹² Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György S. J. fordítása nyomán [...] 2. kötet, Budapest, Szent István-Társulat, 1932, 567.

⁹³ Illyés, i. m. (31. jegyzet), 65–66, 69, 72–73.

⁹⁴ Puss Sándor SJ, Mese a kilenc balga szűzről, Életünk. Az európai magyar katolikusok lapja, 2022. 08. 25. <https://www.eletunk.net/essze-jegyzet/puss-sandor-sj-mese-a-kilenc-balga-szuzrol/> (letöltés 2022. 11. 26)

⁹⁵ Puss, i. m. (94. jegyzet). A Puss által említett utód-egyetemek: „ELTE – Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Semmelweis Egyetem, és a Trnavská univerzita”. Valójában – mint azt ez a dolgozat részletesen bemutatta – a „tíz szent mártír”-ból nyolcat az Osztrák-Magyar Jezsuita Rendtartomány kapott új, tovább osztható, pápa által hitelesített ereklyeként (Lancicius), ez az együttes bővült további két katakombaszenttel (1651, 1659). Arra vonatkozóan nincs adat, hogy az ereklyék valamikor az egyetem tulajdonában lettek volna.

Összegzés

Összegezve elmondható, hogy a „tíz szent mártír” ereklyecsoport az európai katakombaszent-kultusz viszonylag korai időszakában, három különböző időpontban került Nagyszombatba. Többségük nem közvetlenül Rómából, hanem onnan Vilnába (Vilnius) szállítva Nicolaus Lancicius közvetítésével ajándékként érkezett a Magyar Királyságba. Közülük kilenc nyilvános kultusza 1651-ben együttes translációjukkal kezdődött. A translációt a nagyszombati jezsuita egyetemtörténeti (Tolvay Imre, Kazy Ferenc) és várostörténeti munkák (Bél Mátyás, Oskovszky Ferenc Agoston) egyaránt leírják. Ez az ünnepség előkészítése, pompája és emlékezete révén a 17. század egyik kiemelkedő nagyszombati eseményének bizonyult. A transláció mindazokat az ünnepi mozzanatokot – így például a kiemelkedően nagyszámú főpapi jelenlét, különleges liturgia vecsernyével, látványos körmenet zászlókkal, zenei kísérettel és élőképekkel, díszkivilágítás, díszkapu és díszebéd – tartalmazta, mely a korban leggazdagabb ceremóniájú svájci katakombaszent-ünnepségeket is jellemezte.⁹⁶

A kilenc ereklye néhány évvel később, 1659-ben egészült ki egy ekkor Rómából küldött újabb, Adiodemus nevű katakombaszenttel. Nyolc ereklyét a Tridenti zsinat határozatainak gyakorlati megvalósítását ösztönző V. Pál pápa, egyet pedig a Congregatio de Propaganda Fide megalapítója, a jezsuiták tevékenységére fokozott gondot fordító, Pázmány Péter hittérítő munkáját támogató XV. Gergely pápa indított útnak Rómából. A tizedik katakombaszentet – jelenleg ismeretlen előzmények után – az irodalomkedvelő, művészetpártoló és a janzenizmus ellen erélyesen fellépő VII. Sándor pápa juttatta Nagyszombatba, így bővítve a Keresztelő Szent János (jezsuita) -templom ereklyekincsét.

A katakombaszent-kultusz kutatása tükrében⁹⁷ a nagyszombati ereklyecsoport története több szempontból rendhagyó. Sajátos, hogy a különböző időpontban érkezett ereklyéket már a transláció előtt egymáshoz rendelték, azonos őrzőhelyen és egységesen kezelték. Ismeretlen az oka annak, hogy egy további katakombaszentet (Adiodemus), mely évekkel a kilenc mártír translációja után (1659) került Nagyszombatba, miért társítottak a már korábban nyilvános tiszteletben részesített vértanúkhöz. Különlegesnek tűnik fel az a körülmény is, hogy az egyes ereklyék megosztása után a maradványokat

⁹⁶ Vö., Achermann, i. m. (4. jegyzet) 124–239.

⁹⁷ Vö., Achermann, i. m. (4. jegyzet); Stéphane Baciocchi – Christophe Duhamelle (dir.), *Reliques Romaines. Invention et circulation des corps saints des catacombes à l'époque moderne*, Rome, École française Rome, 2016. Mindkét munkában teljességre törekvő bibliográfiai áttekintés áll rendelkezésre.

továbbra is együtt tartották egy közös, – igény szerint női és férfi részre – szétválasztható tartóban.

A 17. század második felében rögzült „tíz szent mártír” elnevezés ezeknek az ereklyéknek a közös őrzésén és megmutatásán kívül lehetővé tette a kollektív kultikus tisztelet kialakítását. A város magyar, német és szlovák lakossága egyaránt részt vett a nyilvános kultuszra történt elhelyezés ceremóniáján (1651), melynek keretében különböző, latin és nemzeti nyelvű prédikációk hangzottak el. Utóbbi körülmény felhívja a figyelmet arra az egyházi törekvésre, hogy különböző nemzetiségeket kapcsoljanak össze egy általuk korábban nem ismert kultusz keretei között. Együttes elhelyezésük és közös tiszteletük egyaránt szolgálta a város és az őrzőhely, a Keresztelő Szent János (jezsuita) -templom szakrális tekintélyének emelését, megőrzését és hírnevét.

Sajátos az a körülmény is, hogy a transzlációkor még megbontatlan egész ereklyéket a valamikori teljes testek láttatásának igénye nélkül őrizték,⁹⁸ és a láttatás szándéka akkor sem alakult ki, amikor nyilvános kultuszuk keretei rögzültek. A csontok közül egyetlen kiválasztott vértanú maradványait sem állították össze egész testté. Drágakövekkel történő díszítésükről mindössze egyetlen hozzávetőleges adat tájékoztat 1651-ből, azonban ennek ismeretében még az sem dönthető el, hogy a dekoráció közvetlenül a csontokra vagy az azok őrzésére szolgáló reliquariumra került-e. A jelenleg ismert, 1680 és 1695 között Bécsben készült ereklyetartójukon üveggel fedett ablakokon (réseken) át lehet a maradványokat megtekinteni.⁹⁹ Ismeretes az is, hogy Nagyszombatban a klarissza kolostorban jelentős egyházi kézművesség, ereklyedíszítés zajlott, ennek ellenére nincs nyoma a „tíz szent mártír” feldíszítésének. A kultusz terjedését és kiteljesedését e körülmény miatt a látvány kevéssé motiválta, az ereklye-együt-

⁹⁸ Elképzelhető az is, hogy a Rómában fellelt teljesnek mondott maradványok már a katakombákban sem voltak egész csontvázak. Az ereklyék megbontása miatt ez ma már ellenőrizhetetlen. Az ereklyék felöltöztetett csontvázfigurák formájában történő megjelenítéséhez az ösztönzés Itália felől érkezett. Magyarországon az üvegekoporsóban elhelyezett fekvő forma tekinthető általánosnak, az öltözet ihletője a korbú római katonai egyenruha volt, kiegészítve a vértanúság elfogadott kísérőtárgyaival (pálmaág, és az úgynevezett vérrel hintett edény, phiala rubricata). Vö., Knapp – Tüskés, i. m. (11. jegyzet).

⁹⁹ Például a kismartoni Esterházy kastélykapolnában közel azonos időben (1686) ünnepélyesen elhelyezett Constantinus vértanú üvegekoporsóban, testté alakítva és felöltöztetve látható. Tüskés – Knapp, 1994, i. m. (11. jegyzet) 40. Szent Constantinus kismartoni transzlációjának körülményeihez vö. Augustus Florianus Balogh, *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum, Agriae*, 1872, 592–593.

tes hívőkre gyakorolt hatását aligha befolyásolta az elenyésző, keskeny üveggel fedett réseken át történő, érzékletesnek nem mondható megtekinthetőség.¹⁰⁰

A vértanúk liturgikus tisztelete Nagyszombatban helyi jellegű maradt, az ereklyékhez nem kapcsolódtak csodás gyógyulások. A kezdeti nagy tömegeket megmozgató ünnepléshez nem tartoztak mártírlegendák,¹⁰¹ a katakombaszentekről alkotott „kép” a személyes jegyek hiányában általánosságokat tartalmazott, mint például Illyés István 1686. évi prédikációja.

¹⁰⁰ Kevés annak a realitása, hogy tartóba zárva éppen a rejtélyesség, titokzatoság ténye lehetett vonzó.

¹⁰¹ A nagyszombati „tíz szent mártír” közül Anicetushoz lehet feltételesen valamelyes adatokat hozzárendelni. Anicétus (Anicét, Anikétosz) Szíriában született, 154 és 167 között volt római pápa és 167. április 17-én halt vértanúhalált. Valószínű, hogy az ő maradványait találták meg 1604-ben a Callixtus katakombában. Vö., *Martyrologium Romanum*, Venetiis, N. Pezzana, 1784, 27. vö., *Martyrologium Romanum*, Roma, Libreria Editrice Vaticana, 2001, Anicetus. A bizonytalanság oka elsősorban az, hogy a katakombák felfedezése után számos névtelen őkeresztény testmaradvány kapott azonos, jobbra beszélő nevet.

NEMES ASSZONYOK MECENATÚRÁJA A 17.
SZÁZADBAN A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN.
BATTHYÁNY ERZSÉBET ÉS THÖKÖLY ÉVA
MINT AZ EGYHÁZ PATRÓNÁI

THE PATRONAGE OF NOBLEWOMEN IN
THE 17TH CENTURY IN THE KINGDOM OF
HUNGARY. ERZSÉBET BATTHYÁNY AND ÉVA
THÖKÖLY AS PATRONS OF THE CHURCH

Viskolcz Noémi

PhD, főiskolai tanár

ÖSSZEFOGLALÁS

A kora újkori nemes asszonyok mecenatúrájáról kevés forrás áll rendelkezésre. Ezért fontosak a fennmaradt végrendeletek, amelyekben a nők önállóan dönthettek a saját vagyონrészükről. A tanulmányban két arisztokrata nő, Batthyány Erzsébet és Thököly Éva végrendeleteinek elemzésére kerül sor, azt a szempontot szem előtt tartva, hogy milyen rendelkezéseket tettek az egyház javára. Bár mindketten evangélikus családban nevelkedtek, még a házasságuk előtt katolikus hitre tértek és attól kezdve a katolikus egyház és intézményei elkötelezett támogatóinak számítottak. Özvegyységük, illetve Thököly Évának a férjétől való különélése során patrónusi tevékenységük kiteljesedett, Batthyány grófnő elsősorban a domonkos, a hercegasszony pedig a ferences rendet támogatta. Vagyonuk nagy részét gyermekeik örökölték, de számottevő összegeket fordítottak egyházi alapítványok létrehozására, építkezésekre, templomok felszerelésére, papok támogatására, amely korok kiemelkedő patrónáivá tették őket.

Abstract

There are few sources on the patronage of early modern noblewomen. Hence the significance of the surviving wills, in which women had the autonomy to decide on their share of property. This study analyses the wills of two noblewomen, Erzsébet Batthyány and Éva Thököly, from the point of view of the provisions they made for the benefit of the church. Although both were raised in Lutheran families, they converted to Catholicism before their marriage and from then on they were devoted supporters of the Catholic Church and its institutions.

During their widowhood and Eva Thököly's separation from her husband, their patronage activities were extended; Countess Batthyány mainly supported the Dominican Order, while the Duchess the Franciscan Order. Most of their wealth was inherited by their children, but they also spent considerable sums on starting church foundations, on construction projects, on equipping churches and supporting priests, which made them outstanding patrons of their time.

Kulcsszavak: mecenatúra, patróna, katolikus egyház, Batthyány Erzsébet, Thököly Éva, végrendelet

Keywords: patronage, patroness, Catholic Church, Erzsébet Batthyány, Éva Thököly, testament

A női mecenatúráról a korai újkorban

A kora újkor női mecenatúrájának a bemutatása nem egyszerű, mert a terület forráshiányos. Az olyan tipikus mecénási források, mint a mesterszerződések, -megbízások, a kivitelezés dokumentumai, számlák vásárlásokról, levelezések művészekkel, gyűjteményalakítási elképzelések, tervrajzok és modellek, továbbá naplók, személyes feljegyzések alig fordulnak elő a magyar levéltárakban. Ha mégis, akkor is inkább a férfi megrendelő alakja látszódik ezekben, sem mint a nőé, esetleg együtt szerepel a házaspár alapítóként vagy megbízóként. Utóbbira szemléletes példaként a mariazeili bazilika magyar kápolnáinak a megalapítása és berendezése hozható. Három olyan kápolnáról van szó, amelyet egy-egy magyar arisztokrata házaspár költségén alakítottak ki az 1660–1670-es években, Galavics Géza megfogalmazásában ezzel visszatükrözve a katolikus főnemesi kultúrát és a külföld felé megformált nemzeti önképet.¹ Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia, Draskovich Miklós és Nádasdy Krisztina, valamint Esterházy Pál és Esterházy Orsolya bár együtt, házaspárként jelentek meg az alapítólevelekben, a nők szerepe mégis szinte teljesen elhomályosult azóta.²

Létezik azonban egy forrástípus, amelyben a nemes asszonyok patrónusi tevékenysége jobban kirajzolódik, ez pedig a végrendelet. A nő ebben nemcsak feleségként, hanem a születési családja képviselőjeként is megnyilvánulhatott, és amennyiben saját vagyonnal rendelkezett, akkor arról – bizonyos öröklési szokásjogok figyelem-

¹ *Galavics Géza*: Magyar főurak és a mariazeili bazilika magyar kápolnáit. In: *Mariazeil és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. Farbak Péter, Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 98.

² *Galavics G.*: Magyar főurak i. m. 100–107.

bevételeivel – szabadon dönthetett.³ A 'végrendelkező nő' téma jól ismert a nemzetközi és a magyar szakirodalomban is. A Habsburg Birodalom kora újkori arisztokrata asszonyaira nézve Beatrix Bastl monográfiája alapvető áttekintés, és megemlítendő az a bécsi kutatási projekt is, amely címében – *Briefe adeliger Frauen* – 16–18. században élt nemes nők levelezésének feldolgozását tűzte ki célul, de több száz házassági szerződést és végrendeletet is feldolgoztak.⁴ Magyar levéltárakból sok nemes asszony végrendeletét közölték az elmúlt évtizedekben.⁵ Szisztematikus gyűjtést Tüdös S. Kinga végzett, aki erdélyi nemes férfiak és nők végrendeleteit tette közzé négykötetes sorozatában, ám e fontos források értékelése még várat magára.⁶ A késő középkori női végrendeletekről Kelényi Borbála írt disszertációt.⁷ Mintegy száz 1550 és 1715 között élt erdélyi nemesasszony végrendelkezési szokásait vizsgálta Horn Ildikó, kutatása eredményei nekem is viszonyítási pontként szolgáltak e tanulmány megírásához.⁸

³ *Beatrix Bastl*: Zur sozialen Identität der adeligen Frau, Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen. In: *Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1997 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland) 23–24.

⁴ *Beatrix Bastl*: Tugend, Liebe, Ehre: die adelige Frau in der frühen Neuzeit. Wien, 2000.; Projekt - Briefe adeliger Frauen, Universität Wien, <https://www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe> (megtekintés: 2022. május)

⁵ Pálffy Katalin végrendelete, Pozsony, 1612. augusztus 15. Illésházy István és Pálffy Kata végrendelete. Kiad. *Merényi Lajos*. Történelmi Tár 20. (1897) 754–767.; Fugger Mária végrendelete, Vöröskő, 1636. március 26. In: *Jedlicska Pál*: Adatok Erdődi Bárány Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 740–742.; Thurzó Mária végrendelete, Szeptenc-Újfalu, 1661. november 11. *Komáromy András*: Thurzó Mária végrendelete és Beniczky Péter a költő. Századok 21. (1887) 321–347.; Révay Kata Szidónia végrendelete, 1663. augusztus 9. Révay Kata Szidónia levelei férjéhez 1656–1702. Kiad. *Komáromy András*. Történelmi Tár 12. (1889) 292–298.

⁶ Erdélyi testamentumok. 1. kötet. Hadviselő székelyek végrendeletei. Kiad. *Tüdös S. Kinga*. Marosvásárhely, 2003.; Erdélyi testamentumok. 2. kötet. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. Kiad. *Tüdös S. Kinga*. Marosvásárhely, 2006.; Erdélyi testamentumok. 3. kötet. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. Kiad. *Tüdös S. Kinga*. Marosvásárhely, 2008. Erdélyi testamentumok. 4. kötet. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661–1723. Kiad. *Tüdös S. Kinga*. Marosvásárhely, 2011.

⁷ *Kelényi Borbála*: Késő középkori magyar fő- és köznemesi női végrendeletek (1440–1526). PhD disszertáció. Bp. 2015. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/kelenyiborbala/diss.pdf> (letöltés: 2022. április)

⁸ *Horn Ildikó*: Nemesasszonyok végrendelkezési szokásai az Erdélyi

Nem minden arisztokrata asszony végrendekezett. Elterjedt gyakorlat volt, hogy a nő csupán megerősítette vagy elfogadta férje akaratát a testamentum aláírásával. Az is előfordult, hogy a férj és a feleség ún. páros vagy közös végrendeletet írtak. Önálló testamentum alkotására többnyire akkor került sor, amikor a nő már özvegy volt, saját vagyonnal bírt, amely fölött szabadon rendelkezhetett és ehhez esetleg uralkodói megerősítést is szerzett.⁹ Kelényi Borbála és Horn Ildikó kutatásai alapján megállapítható, hogy a nők jótékony és kegyességi célokra gyakran – a férfiaknál gyakrabban – fordítottak kisebb-nagyobb összegeket vagy egyéb juttatásokat, például gabonát, bort, állatot, ruházatot és értéktárgyakat. Különös becsben állt náluk, felekezetiétől függetlenül, a lelki gondozást végző egyház, szerzetesrend, egy-egy lelkész vagy szerzetes.¹⁰ Kelényi Borbála egyébként tipizálta is az ilyen jellegű adományokat: a nők általában emlékmiséket rendeltek, egyháznak (plébániatemplom, szerzetesrend) és egyházi személyeknek készpénzt vagy egyéb javakat hagytak, alamizsnát osztottak ispotályoknak, szegényeknek, koldusoknak, templomok felszerelését, építését, felújítását támogatták.¹¹ Ez utóbbira azonban csak kevés példát talált Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya egy temetőkápolna emelését, Alsólendvai Bánfi Dorottya a sztenicsnyáki Szűz Mária (ferences) -kolostorban egy Krisztus Teste-kápolna építését határozta el.¹²

A nagyobb, magaszosabb célokra, például alapítványokra, építkezésekre, ösztöndíjakra fordított végrendeleti adományok nemcsak a 16., hanem a 17. században is ritkák voltak, s még a magasabb társadalmi rangú asszonyok is ritkán tudtak ezekre adakozni. Néhány példát azért lehet említeni. A nádorfeleség Pálffy Katalin 1612-ben 1000 forintot és annak tőkekamatát biztosította a báni evangélikus iskolának (Trencsén vármegye), majd ugyanazon a testamentumon belül „megjobbította” ezt az összeget 2000 forinttal.¹³ Pálffy Miklós felesége, Fugger Mária a pozsonyi Szent Márton-templomnak tett nagylelkű, 1000 forintos felajánlást, nem véletlenül, hiszen ott temetkezett a Pálffy család.¹⁴ Ugyanő kisebb összegeket hagyott karitatív

Fejedelemségben. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. Bp. 2007. 326–345.

⁹ Horn I.: Nemesasszonyok i. m. 327–328.

¹⁰ Horn I.: Nemesasszonyok i. m. 342–343.; Kelényi B.: Késő középkori i. m. 76–115.

¹¹ Kelényi B.: Késő középkori i. m. 76–115.

¹² Kelényi B.: Késő középkori i. m. 102–103.

¹³ Pálffy Katalin végrendelete, Pozsony, 1612. augusztus 15. Illésházy István és Pálffy Kata végrendelete i. m. 760–761.

¹⁴ Erika Kiss - Noémi Viskolcz: Pohreby Pálffyovcov v ranom novoveku. In:

célokkal szerzetesrendeknek, így a pozsonyi klarisszáknak és ferenceseknek, a nagyszombati ferenceseknek, és szintén jelentős a cseszei ispotály (Pozsony vármegye) részére alapítványban letett 2000 forint.¹⁵ Végül a patrónák közé sorolható az evangélikus Révay Kata Szidónia is, ő akkor gondoskodott az egyházáról és annak tagjairól, amikor a legnagyobb szorongatásnak voltak kitéve. 1663-ban a következő evangélikus intézményeknek, illetve személyeknek adományozott (főként alapítványi formában – azaz a tőke összegét nem használhatták fel, csak annak éves kamatait):

- a pozsonyi evangélikus iskolának – 1000 forintot;
- a pozsonyi magyar templom épületére – 500 forintot;
- a beszercebányai evangélikus iskolának – 1000 forintot, hogy „*interesséből mindenkor egy szeginy árvát, mely gyámoltalan vóna, tarcsák és taníttassák, akademiában is promovédják*”;¹⁶
- a zaturcsai evangélikus templomnak – 500 forintot (itt a nővére volt eltemetve);
- a nagyszombati evangélikus templomnak – 500 forintot;
- a pozsonyi ifjú prédikátor, Sutári Bálintnak – 100 tallért;
- az illavai ispotály épületére és szegények tartására – 500 forintot és állatokat.¹⁷

Révay Kata Szidóniának megmaradt egy jó negyven évvel későbbi végrendelete is, amely hasonló nemes adományokat tartalmazott: ebben létrehozott egy 1000 forintos alapítványt és a pozsonyi evangélikus egyház német, magyar és tót prédikátorainak kezelésébe adta, hogy a „*capitalisnak interesseből Praedicatorisagra menendő szegény ifjakat taníttassanak*”.¹⁸

*

Az alábbiakban két olyan asszonyt szeretnék bemutatni, akikről végrendeletük és más források alapján elmondható, hogy még az előbb felsoroltakon is „túltéve” tulajdonképpen egészen másként gondolkodtak a pártfogásról és mecénatúráról.

Korunovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku. Red. Tünde Lengyelová, Géza Pálffy. Bp. – Békéscsaba, 2016. 131–166.

¹⁵ Fugger Mária végrendelete, Vöröskő, 1636. március 26. *Jedlicska P.*: Adatok i. m. 740–742.

¹⁶ *Viskolcz Noémi*: Révay Kata Szidónia, az evangélikus egyház patrónája a 17. században. In: A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben. Kiad. Dienes Dénes, Kegyes Erika, Veres Ildikó. Sárospatak, 2019. 171–182.

¹⁷ Révay Kata Szidónia végrendelete, 1663. augusztus 9. Révay Kata Szidónia levelei férjéhez i. m. 292–298.

¹⁸ Révay Kata Szidónia végrendelete, Pozsony, 1707. július 27. *Viskolcz N.*: Révay Kata Szidónia i. m. 181.

Batthyány Erzsébet kegyessége

Batthyány Erzsébet (1610 k.–1674) életét Zsámbéky Monika könyvében és több tanulmányában is feldolgozta.¹⁹ A grófnő a Domonkos-rend egyik legnagyobb jótevőjének számított a 17. század második felében. Az 1610-es években született Batthyány Ferenc és Lobkovicz Poppel Éva második lányaként.²⁰ S bár az apa református, az anya evangélikus vallású volt, a lányok – Magdolna, Erzsébet és Borbála – katolikus férfiakkal kötöttek házasságot: Magdolna Csáky Lászlóval, Borbála Forgách Zsigmonddal. A későbbiekben hívő katolikusként látjuk őket viszont.²¹ Batthyány Erzsébet 1638. február 16-án Pozsonyban házasodott össze Erdődy Györggyel (1613–1663), a köztük lévő rokonság miatt pápai diszpenzációra volt szükségük, ehhez Erzsébetnek már a menyegző előtt katolizálni kellett.²² A grófnő az Erdődy család Vas vármegyei birtokain, Vépen és Monyorókeréken lakott a családjával. Férje 1663-ban Sopronban bekövetkezett halála után fiával, Erdődy Sándorral vagyoni jogi vitái keletkeztek, amelyből a viszonyuk megromlása következett.²³ Batthyány Erzsébet három lánya, Mária Terézia, Mária Ágnes és Erzsébet domonkos kolostorokban nevelkedtek: Mária Terézia az alsó-ausztriai Tullnban, a két másik lány pedig Studenicében (ma Szlovénia),²⁴ amely már jelzi a renddel való különleges kapcsolatot. Az Erdődy lányok idegen, ausztriai domonkos kolostorba való küldésének kézenfekvő a magyarázata: a magyarországi rend a 16. században a reformáció elterjedése és az oszmán hódítás miatt megszűnt működni, és az említettek voltak a legközelebbi női kolostorok.²⁵

Batthyány Erzsébet patrónusi tevékenysége – amely már házasságában megkezdődött, de özvegysege idején teljesedett ki – a következő pontokban foglalható össze:

¹⁹ *Zsámbéky Monika*: Egy 17. századi grófnő életének tükré (Batthyány Erzsébet végrendelete). Vasi Szemle 53. (1999) 231–253.; *Zsámbéky Monika*: Batthyány Erzsébet. Szombathely, 2012.

²⁰ *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai 14. kötet) 76.

²¹ *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 109.

²² *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 109.

²³ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 233.

²⁴ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 234.

²⁵ *Zsámbéky Monika*: A szombathelyi Szent Márton-templom 17. századi építéstörténete és berendezései. Művészettörténeti Értesítő 50. (2001) 228–229.

1. Alapítvány a szombathelyi domonkos rend tagjainak ellátására, 1658.

A mecenatúra első nagyszabású fejezete volt, amikor 1658-ban egy alapítványt tett a szombathelyi domonkos rendház 12 tagjának ellátására, és az a római központtól elnyerhette a konventi rangot.²⁶ Szombathely ekkoriban egy nem túl jelentős mezőváros, földesura a mindenkori győri püspök volt. A tisztet 1630-tól betöltő Sennyei István a ferenceseket telepítette be, 1634-ben már a templomuk felszentelésére is sor került. 1635-től Draskovich György követte Sennyeit a győri püspöki székben,²⁷ aki 1638-ban a domonkosokat hozta ide és a város határában lévő Szent Márton-templomot adományozta nekik a plébániával együtt. Ezzel a domonkosok – bár sem a középkori Szombathellyel, sem a környékkel nem volt kapcsolatuk – komoly támogatásban részesültek a püspök részéről, de a működéshez további segítségre volt szükségük. Ezt nyerték el 1658-ban Batthyány Erzsébettől.²⁸

2. Kölcsön a szombathelyi iskola és plébánia felépítéséhez, 1667. Az özvegy grófnő 1667. március 30-án 2000 forint kölcsönt adott Szombathelynek, amit a városnak a helyi iskola- és plébániaépítésre kellett fordítania.²⁹

3. A szombathelyi Szent Márton (domonkos) -templom újjáépítése, 1668–1674.

A középkori eredetű templom a reformáció idején nem került a protestánsok kezébe, hanem végig a katolikusoké maradt.

A 17. század első felében egy viszonylag szerényebb, gótikus egyhajós építmény volt, amely folyamatosan javításra szorult.³⁰ Az egyház 1641. évi leltára női mecénások nevét is megőrizte, meglepő módon II. Ferdinánd uralkodó özvegye, Gonzaga Eleonóra (1598–1655) két felszerelést, gazdagon díszített dalmatikákat és kazulákat, Csáky Lászlóné Batthyány Magdolna oltárterítőt adományozott ide.³¹ A templomtól különálló kolostor U alakú épülete már az 1650-es években elkészülhetett.

²⁶ *Zsámbéky Monika*: Szent Domonkos rendjének letelepedése Szombathelyen a 17. században. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1998. 8.

²⁷ *Dominkovits Péter*: Szombathely mezőváros gazdaság- és társadalomtörténete a 17. században. Szombathely, 2019 (Archivum Comitatus Castriferrei 8.) 53–54.

²⁸ *Zsámbéky M.*: Szent Domonkos i. m. 6.; *Dominkovits P.*: Szombathely i. m. 55.

²⁹ *Dominkovits P.*: Szombathely i. m. 60.

³⁰ *Zsámbéky M.*: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 227–228.

³¹ *Zsámbéky M.*: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 230. és 258.

A templomban tehát felújítások voltak szükségek, Batthyány Erzsébet 1668. március 10-én Sopronban kelt adománylevelében – amelyben a saját nevét viseli és özvegyi állapotát sem jelöli – e rekonstrukció költségeinek viselésére vállalkozott. Összesen 6000 forintot biztosított a domonkosok javára azzal a feltétellel, hogy életében hetente egyszer, halála után naponta mondjanak érte egy-egy misét a szerzetesek.³² Építőmestert a grazi kőművesek és kőfaragók céhében tevékenykedő Carlo della Torre építőmester személyében talált, akivel 1668. április 26-án szerződést kötött – ez az egyik olyan ritka mesterszerződés a korból, ahol nő a megbízó. Az alapok kiásását a rendház biztosította, és az építkezéshez szükséges anyagokat is a mester rendelkezésére kellett bocsátani. Az elvégzett munkáért 1200 forint készpénz, ezenkívül ellátás és szállás járt Carlo della Torrénak. Ezt az összeget 1668 és 1672 között 70 forint híján meg is kapta.³³ Torre a Domonkos-rend hagyományai figyelembevételével háromhajós templomot tervezett oldalkápolnákkal, amelynek főbejárata fölött egy a Batthyány-címerrel díszített felirat örökítette meg Batthyány Erzsébet alapítását:

HANC SACRAM AEDEM VOVIT ET DICAVIT
SVMPTIBUS PROPRIIS DIVO MARTINO
EPISCOPO ET CONFESSORI HIC NATO
ILLVSTRISSIMA D(O)M(IN)A D(OMI)NA COMITISSA
MARIA ELIS(A)BETHA DE BOTTIAN 1670.³⁴

A templom Szent Márton-kápolnájában látható egy nagyméretű, a lovon ülő Szent Mártont ábrázoló 17. századi olajfestmény, amely Zsámbéky Monika szerint valószínűsíthetően Batthyány Erzsébet vonásait viseli.³⁵

4. A soproni domonkosok letelepítése, 1674.

A grófnő Sopronban is elősegítette a domonkosok megtelepedését. Ehhez egy soproni házat vásárolt meg a Káldy-fivérektől és Gersei Pethő Lászlótól (mai Szent György utca 5.), majd 1674-ben maga is oda költözött.³⁶ Ezt a házat ajándékozta a Domonkos-rendnek 1674-ben.

³² Zsámbéky M.: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 261.

³³ A szerződés szövegét közölte Zsámbéky Monika: Carlo della Torre szerződése a szombathelyi Szent Márton-templom építésére. Művészettörténeti Értesítő 46. (1997) 83–86.

³⁴ Magyar fordítása: „Ezt a szent hajlékot az itt született Szent Márton püspöknek és hitvallónak ajánlotta és szentelte a saját költségén tekintetes Batthyány Mária Erzsébet grófnő. 1670.” Zsámbéky M.: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 232–236., 266.; Dominkovits P.: Szombathely i. m. 157.

³⁵ Zsámbéky M.: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 241–242.

³⁶ Koppány Tibor: A soproni „domus kaldyana”. Birtoklástörténeti és építészeti

5. Adományok a szombathelyi domonkosoknak, 1673–1674.

Batthyány Erzsébet a fent említetteken kívül több adományt is tett a szombathelyi domonkosoknak. 1673-ban egy vashegyi szőlővel, majd miseruhával és szerpapi felszereléssel ajándékozta meg őket.³⁷

Végül vegyük szemügyre a grófnő 1673. augusztus 6-án Sopronban keltezett végrendeletét: fő örököse egyetlen fia, Erdődy Sándor, emellett a studenicei (Szlovénia) kolostorban lévő két lánya „kiházásítására” kétszer 2000 forintot szánt, azaz a kisasszonyok ekkor még nem voltak beöltözve domonkos apácának.³⁸ A domonkosok azonban nem bizonyultak mindig megbízhatóknak: a korábban a pettaui kolostorból (Ptuj, Szlovénia) Szombathelyre helyezett Kürthy Jácint szerzetesnek – ő Batthyány Erzsébet férjének, Erdődy Györgynek volt egy időben gyóntatója – ugyanis több ládányi értékét is zálogba adta a grófnő „mindenféle derekas portékával”, ezer talléros gyémánt gyűrűjével, gyöngyláncaival, ám a későbbiekben hiába fizette ki neki az 5000 forintnyi zálogösszeget, nem kapta vissza az ékszereit.³⁹

Batthyány Erzsébet a végrendeletében továbbá kijelentette, hogy korábban a szombathelyi domonkos konventnek ígért 6000 forintot kiegészíti még 1000 forinttal, de mivel készpénzzel nem rendelkezik, ezért Óbér (Olbendorf, Ausztria) nevű zálogfaluját és egy vashegyi zálogos szőlőt ad nekik. Mivel ez így összesen 9000 forint értékű, a fennálló 2000 forint többletet a rend a tulajdonos Batthyány Pálnak fizesse meg.⁴⁰ A temetésére 3000 forintot rendelt ezer elmondandó misével.⁴¹ Arról is határozott, hogy Erdődy Sándor és az unokaöccs Batthyány magvaszakadása esetén a vöröskői birtokból 23.500 forint a Domonkos-rendre szálljon, „hogy abból még egy kalastromot építsenek Magyarországon, ha lehet, Kőszeg városában” (ez nem történt meg).⁴² Soproni házáat vagy 4000 forintot megint csak a szombathelyi domonkosokra hagyott, „hogy felépítsék a kalastromot”. Mint az előzőekben láttuk, ezt a pontot 1674-ben felülírta, és a szombathelyiek helyett a soproni domonkosok részesültek a házadományban. Továbbá a Szombathely városnak 1667-ben biztosított 2000 forint kamatai halála után egy a betegek gyógyítására szolgáló ispotály létrehozására fordítandók a rend felügyelete alatt, ehhez még egy szombathelyi szőlőt is nekik adott.⁴³ Ez a kívánsága megvalósult, a kórház

adalékok a Szent György u. 3. Soproni Szemle 68. (2014) 236–237.

³⁷ *Zsámbéky M.*: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 262.

³⁸ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 244.

³⁹ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 243.

⁴⁰ *Zsámbéky M.*: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 262–264.

⁴¹ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 246.

⁴² *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 248.

⁴³ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 248.

Szombathelyen a Gyöngyös kapun kívül, a ferences kolostorral szemben épült fel.⁴⁴

A végrendeletben a sarutlan karmelita rendet is megnevezte a grófnő kedvezményezettként: egyrészt a bécsi rendházukat, amely a 17. században Bécs külvárosában épült fel, másrészt a Lajta melletti remeteségüket. Utóbbit Sárfenéken (Mannersdorf am Leithagebirge, Ausztria) a már említett Gonzaga Eleonóra császárné alapította 1644-ben, s az alapkövetétnél nemcsak ő, hanem III. Ferdinánd uralkodó is jelen volt. Az özvegy császárné által emeltetett és felszerelt, Szent Annának szentelt templom mellett hét remetelak is elkészült, ezek mecenásaiként magyarok is megjelentek, például Draskovich György győri püspök, aki a Szent Istvánról elnevezett házat finanszírozta, Pongrácz György váci püspök és Esterházy László gróf pedig oltárt alapított.⁴⁵ A győri püspök jelenléte azzal is magyarázható, hogy Sárfenék ugyan közigazgatási szempontból Alsó-Ausztriához tartozott, ám egyházmegyei felosztás szerint Győrhez.⁴⁶ A remeték 1654-ben vették birtokba új helyüket. A császári család rendszeresen felkereste őket, Gonzaga Eleonóra pedig többször visszahúzódott ide lelki áhítatra.⁴⁷ Batthyány Erzsébet a bécsi rendháznak 1000 forintot szánt misemondásért, a sárfenéki remeteségnek pedig a már korábban adott 3000 forint után újabb 1000 forintot testált, hogy 300 misét olvassanak érte. A grófnő nagyvonalú támogatása a sarutlan karmelitáknak, valamint a császárné által a szombathelyi domonkosoknak tett adomány alapján elképzelhető, hogy a grófnő valamiféle mecenási-kegyességi kapcsolatban állt Gonzaga Eleonórával, de legalábbis mintaként tekintett a császárné kegyes cselekedeteire. A testamentumból még két nagyobb összeg figyelemre méltó: az egyik 1000 forint az Erdődy család Varasd vármegyei birtokán található Remete-Szentkatalin (Remetinc, Horvátország) ferenceseknek járt, a másik 1000 forint a pettaui domonkos kolostornak.⁴⁸ Végül még egy érdekes

⁴⁴ *Bencze József*: Vas megye kórházainak 700 éves története. Vasi Szemle 18. (1964) 538.

⁴⁵ *Anton Mayer*: Die Karmeliter-Eremie St. Anna in der Wüste. Blätter des Vereines für. Landeskunde von Niederösterreich 34. (1900) 120–137.; *P. Alfonz O. Carm.*: A sárfenéki karmelita remeteség. Győri Szemle 12. (1941) 33–38.; Esterházy Lászlóhoz *Marti Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652). PhD disszertáció. Bp. 2014. 65–66. Itt azonban tévesen szerepel, hogy II. Ferdinánd felesége, a fiatalabb Gonzaga Eleonóra alapította a remeteséget.

⁴⁶ *Fazekas István*: Martinus Iwanschitz mannersdorfi plébános és társai esete (1710/1711). In: *Uő.*: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014. 130.

⁴⁷ *Mark Hengerer*: Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie. Wien–Köln–Weimar, 2012. 282., 320., 425., 503.

⁴⁸ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 249.

zenetörténeti adalék is felbukkan: az özvegy 50 forintot adományozott Martl nevű inasának, „ki most a szentmártoni páter dominikánusok kolostorában az orgonamesterséget tanulja”.⁴⁹

Erdődy Györgyné Batthyány Erzsébet 1674. július 4-én hunyt el soproni házában két domonkos atya jelenlétében. Szombathelyen a Szent Márton-templom újonnan kialakított kriptájában helyezték nyugalomra, sírkövén a kegyességéről is megemlékeztek:

„Szabadságát bőkezűségével váltotta meg. Véd rőla, hogy pelikán, akinek keble, szíve és lelkülete a szerzetesek

szükségei, a szűkölködők nyomorúságai és legfőképpen az isteni sugallatok iránt mindig nyitva állt.”⁵⁰

A grófnő koporsója többszöri dűlés és tűzvész ellenére a 20. századig megmaradt. 1995-ben elvégezték a maradványai tudományos feltárását, a koponya alapján pedig az arckonstrukciót.⁵¹ Parthl Szeferfin 18. században élt domonkos szerzetes megfestette őt, mint a rend jötevőjét. A portré típus különleges a korabeli magyar portréanyagot tekintve: az özvegy grófnő jobb kezében egy rózsafüzérrel, baljában a szombathelyi domonkos templom és kolostor látképével egy asztal mellett áll, amelyre a soproni domonkos templom és kolostor ábrázolását fogatták oda egy nagyméretű órával, jelezve a perc mulandóságát a jótékonyosság eredményeként maradandó épületekkel szemben.⁵²

Thököly Éva kegyessége

A szintén vagyonos evangélikus arisztokrata családból származó Thököly Éva (1659–1716) édesapja, Thököly István érintetté vált a Wesselényi-mozgalomban, 1670-ben elfoglalták a várait, elkobozták

1. kép: Batthyány Erzsébet

⁴⁹ *Zsámbéky M.*: Egy 17. századi grófnő i. m. 250.

⁵⁰ *Zsámbéky M.*: A szombathelyi Szent Márton-templom i. m. 253.

⁵¹ *Kustár Ágnes – Árpás Károly*: Batthyány Erzsébet arckonstrukciója. In: *A Batthyányak évszázadai*. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend, 2006. 249–256.

⁵² A szombathelyi Szent Márton-templom tulajdona, jelenleg kiállítva a szombathelyi püspöki palotában.

a teljes vagyonát. A fia, Thököly Imre elmenekült, két kiskorú lánya, Mária és Éva pedig 1671-ben Esterházy Pál gyámsága alá kerültek a kismartoni udvarba és hamarosan katolizáltak. Esterházy Pál – aki 1681-től a Magyar Királyság nádora volt, 1687-től birodalmi hercegi rangot nyert – 1652 és 1682 között unokahúgával, Esterházy Orsolyával volt házas, majd az ő halála után négy hónappal feleségül vette a nála 24 évvel fiatalabb gyámleányát, Thököly Évát. Kezdetben jól alakult a házasság, szoros és szerelmes kapcsolatukból hét gyermek született. A viszony azonban az 1680-es évek végétől romlásnak indult, és egyre nagyobb veszekedések robbantak ki közöttük. 1700-ban Esterházy Pál azzal gyanúsította meg a feleségét az alsó-ausztriai bíróságon, Bécsben, hogy meg akarta mérgezni. Thököly Évát letartóztatták, majd bűnösnek találván a tulli domonkos kolostorba zárták. Innen 1701-ben szabadult ki, 1708-ban I. József uralkodó teljesen rehabilitálta.⁵³

A házaspár „ágytól és asztaltól elvált”, s a hercegasszonynak csak perekkel sikerült elvett vagyonáért kártérítést kapnia férjétől, amelyet – mivel soha többet nem térhetett vissza Magyarországra – Bécs közeli alsó-ausztriai birtokok megvásárlásába fektetett. Kiszabadulásához egyébként könnyekkel és alapítványokkal magasrangú egyházi személyiségeket nyert meg magának. Még 1700-ban a Bécshez közeli ferences kegyhelynek, Maria Lanzendorfnak 5000 forintot adott két oltárra abban a reményben, hogy „a mindenható és Szűz Mária megkönyörülnek a helyzetén”, és visszanyeri a szabadságát, illetve a családja kegyelmét.⁵⁴ Ezzel máris egy tekintélyes szerzetest tudhatott maga mellett, Franciscus Cacciát, aki a ferences rendtartomány provinciális és Maria Lanzendorf kegyhely gvárdiánja volt, valamint az uralkodó kedvelt tanácsadója.⁵⁵ Rajta kívül egy Elias nevű kapucinus atyát és harmadikként I. Lipót király személyes gyóntatóját és barátját, a jezsuita Wolff pátert is sikerült a maga oldalára vonnia.⁵⁶

A hercegasszony mély hitét és a katolikus egyház iránti elkötelezettségét azonban már korábban is kifejezte, nemcsak a nehéz-

⁵³ *Margit Kopp*: Denunziert – judiziert – rehabilitiert. Biografische Skizze zu Fürstin Eva Esterházy, geb. Gräfin Thököly (1659–1716). Eisenstadt, 2020 (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterhazy Bd. 11.); *Viskolcz Noémi*: A griff és a leopárd háborúja: Thököly Éva és Esterházy Pál szétválása és perei. Miskolci Jogi Szemle 16. (2022) 703–714. <https://doi.org/10.32980/MJSz.2021.5.1505> (letöltés: 2022. május)

⁵⁴ Thököly Éva alapítólevele, Bécs, 1700. szeptember 17. Bécsi ferences levéltár, Ladula 45 D I. (számozatlan)

⁵⁵ *Franz M. Eybl*: Abraham a Sancta Clara: Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, 1992. 51.

⁵⁶ *Manfred P. Fleischer*: Father Wolff: The Epitome of a Jesuit Courtier. The Catholic Historical Review 64. (1978) 581–613.

ségek és a fogság idején. Az egyházi ünnepek az Esterházyak mindennapi életét is megszabták, különösen sokat jelentettek Esterházy Pál számára a Mária-ünnepek, amelyek tiszteletében Thököly Éva is osztozott a férjével. Ennek egyik legfontosabb aktusaként a családban Esterházy Pál által kialakított gyakorlat nyomán hagyománynyá, mondhatni ünneppé vált a stájerországi Mariazellbe való nyári végi vagy szeptember eleji búcsújárás, bár a szakirodalomban sokat emlegetett 58-szor megtett út forrásokkal nem támasztható alá.⁵⁷ Az ismétlődő áhítat és lelki megújulás rítusa mellett sokszínű patrónusi kapcsolat fűzte a családot a középkori kegyhelyhez: Esterházy Pál és Orsolya Alexandriai Szent Katalin tiszteletére alapítottak itt kápolnát és rendszeresen adakoztak is ide.⁵⁸ A mariazeelli zarándoklatokba Thököly Éva még gyámleányként bekapcsolódott. Említettem, hogy Thököly Mária és Éva katolizálása időpontja nem ragadható meg forrásokban, a nővérek első közös útja 1679-re datált.⁵⁹ Thököly Éva 1682-től hol férjével és családjával, hol csak nővérei társaságában kelt útra Mariazellbe: 1682. szeptemberben valamelyik nénje kísérte, ekkor két aranyangyalt ajándékozott a kegyhelynek. Ugyancsak a férje nélkül járt ott 1684, 1688 és 1694 augusztusában.⁶⁰

A bazilikában ma is látható az az 1689-ben festett nagyméretű fogadalmi kép, amely Esterházy Pált és Thököly Évát ábrázolja, ahogy térden állva adnak hálát a zelli Máriának a két rezidencia, Kismarton és Fraknó töröktől való megmeneküléséért 1683-ban.⁶¹ Ugyanebben az évben (1689) egy új ezüstözött főoltárt készíttetett a herceg – a mestere a bécsi Johann Indau volt –, a látványos fekete színű posztamensre való felállítására és felszentelésére 1691-ben került sor.⁶² A család Thököly Évával együtt már az új oltár előtt vehetett részt a legidősebb Esterházy fiú, a püspök Miklós által celebrált misén 1691

⁵⁷ *Fazekas István*: Arisztokraták és zarándokok: az Esterházy család tagjai Mariazellben. *Limes* 2005. 3. sz. 39.

⁵⁸ *Galavics G.*: Magyar főurak i. m. 103–104.

⁵⁹ Esterházy Orsolya Esterházy Pálnak, Kismarton, 1679. október 7. In: Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése. Kiad. Viskolcz Noémi, Zvara Edina Kiss Erika és Király Péter közreműk. Bp. 2019. Nr. 324.

⁶⁰ Thököly Éva Esterházy Pálnak, Kismarton, 1682. szeptember 26., Kismarton, 1684. augusztus 24.; Kismarton, 1688. szeptember 15.; Kismarton, 1694. június 31. In: Esterházy Pál és Thököly Éva iratai. I. Levelezés. Kiad. Viskolcz Noémi, Zvara Edina Kiss Erika és Király Péter közreműk. Bp. 2022. Nr. 67., Nr. 110., Nr. 166.; Nr. 231.; *Fazekas I.*: Arisztokraták i. m. 43.

⁶¹ *Galavics Géza*: Esterházy Pál és Thököly Éva fogadalmi képe 1689. In: Mariazell és Magyarország i. m. 395–397.

⁶² Chrysostomus páter Esterházy Pálnak, Mariazell, 1691. augusztus 8. MNL OL P 125 Nr. 2892. *Galavics Géza*: A mariazeelli kegyoltár. In: Mariazell és Magyarország i. m. 113–114.

augusztusában.⁶³ Mariazellen kívül más kegyhelyeket is felkeresett Thököly Éva, így elzarándokolt a Kőszeg melletti Velem Szent Vid kápolnájához és Lorettóban járt lelkigyakorlaton.⁶⁴

A hercegasszonynak a katolikus egyházhoz és intézményeihez való kötődését ebben az időszakban jól adatalja az 1688-ban írt végrendelete, amelynek tizből az első hat pontja az egyháznak tett (mise) adományokat sorolja:

- 2000 misemondást rendelt a lelki üdvéért, a birtokaikon élő ferencesek, ágostonosok, szerviták, pálosok összesen 1000 forintot kaptak ezért;
- a boldogasszonyi ferencesek kápolnájában való heti egy-egy misemondásért külön 500 forintot adott;
- meghagyta, hogy a boldogasszonyi országútra faragjanak egy Mária-kőszobrot nevével és címerével – 100 forintért;
- a kismartoni Szent József (ágostonos) -kolostor apácáinak ugyancsak a rá emlékező misékért 300, ugyanitt az ispotálybeli szegényeknek 100 forintot szánt;
- a lorettomi szervitáknak 1000 forintot adott a mindennapi lelkéért való misézésért;
- Bécsben a Klagbaumnál lévő lepraház szegényeinek („hagyok az Bécsi Klok Pámhoz”) 100 forint járt.⁶⁵ Ez a középkori eredetű kórházi intézmény a ragályos betegek ápolásával foglalkozott.

Összesen tehát 3100 forintot hagyott elsősorban a saját lelki üdvéért, az egyetlen maradandó emlék egy faragott kőszobor lett volna Boldogasszonyban. Láthatólag az Esterházy-birtokokon élő boldogasszonyi ferenceseket, a kismartoni ágostonosokat és a lorettomi szervitákat részesítette támogatásban Thököly Éva.

Mecénási tevékenységére az 1690-es évtizedből is ismeretek adatok: a boldogasszonyi ferenceseknek egy kápolna építésére adományozott 500 forintot, 1694-ben pedig a pöllai ágostonosok rendfőnöke, Michael Joseph Maister köszönte meg neki az értékes miseruhát, amit ígérete szerint ünnepélyes alkalmakkor viselni fog. Az előljáró sajnálkozott, hogy nem találkozott személyesen a hercegasszonnyal otllétekor, és kérte, hogy máskor is jöjjön el.⁶⁶ Thököly

⁶³ *Fazekas I.*: Arisztokraták i. m. 41–42.

⁶⁴ Thököly Éva Esterházy Pálnak, Kismarton, 1691. július 9.; Kismarton, 1694. március 25. Kiad. Viskolcz Noémi, Zvara Edina Kiss Erika és Király Péter közreműk. Bp. 2022. Nr. 192., Nr. 230.

⁶⁵ Thököly Éva végrendelete, Kismarton, 1688. április 4. MNL OL P 108 Rep. 41. Fasc. F. Nr. 324.

⁶⁶ Thököly Éva alapítólevele, Boldogasszony, 1693. február 25. MNL OL P 108

Éva ajándéka nyilván a stájerországi Pöllauberg Mária búcsújáróhelynek szült, a gyönyörű középkori eredetű gótikus kegytemplomot a városbeli ágostonosok gondozták.⁶⁷

S végül Thököly Éva személye egy teológiai mű dedikáltjaként is feltűnik: Otrókócsi Fóris Ferenc Esterházy Pálnak és neki ajánlotta az 1699-ben Nagyszombatban megjelent Isten előtt járóknak tökéletessége című művét.⁶⁸ Az 1694-ben katolikus hitre tért és 1699-től a nagyszombati egyetemen jogtudományt tanító Otrókócsinak ez a műve a kegyesség gyakorlásáról, a hívőnek önmaga megismeréséről, önvizsgálatáról, a bűn megéléséről és megbocsátásáról szól.⁶⁹ A szerző szerint Esterházy a férfiak, Thököly Éva a nők számára példadép a vallás és a kegyesség gyakorlásában.

Thököly Évának 1688-at követően még egy Bécsben 1708. augusztus 16-án kelt végrendeletét ismerjük, amelyet halála után egy nappal, 1716. augusztus 22-én hirdettek ki.⁷⁰ Arra már Bubryák Orsolya is felfigyelt, hogy ebben csak igen kevés teret szentelt a családjának, így az Esterházy Páltól származó két gyermekének, Józsefnek és Teréziának.⁷¹ A lányával való elhidegülés oka az lehetett, hogy egy korabeli híradás szerint Terézia vádolta meg a mérgezés kísérletével, amit Thököly Éva egyébként soha nem ismert el.⁷² A terjedelmes testamentum 39 pontjának a fele a különféle egyházi személyeknek, illetve osztrák és magyar szerzetesrendeknek tett adományokat sorolja fel. Többségükben a halála utáni emlékmisékért hagyományozott jelentős mennyiségű pénzt, például az osztrák ferencesek provin-

Rep. 1. Fasc. L. Nr. 154.; Michael Joseph Maister Thököly Évának, Pöllau, 1694. november 1. MNL OL P 125 Nr. 6751.

⁶⁷ *Fritz Posch*: Maria Pöllauberg. Zur Geschichte der Kirche, der Wallfahrt und der Pfarre. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. 62. (1971) 49–75.

⁶⁸ *Monok István – Zvara Edina*: Esterhasiana Bibliotheca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója. Bp. 2020. Nr. 165. és Nr. 580.

⁶⁹ *Fallenbüchl Ferenc*: Otrókócsi Fóris Ferencz élete és irodalmi működése. Magyar Sion 13. (1899) 378–379.

⁷⁰ Thököly Éva végrendelete, Bécs, 1708. augusztus 16. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdödy, Lad. 3. Fasc. 4. Nr. 6. Köszönöm Bubryák Orsolyának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a forrást.

⁷¹ *Bubryák Orsolya*: Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése a kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben. In: *Erzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2019 (Magyar család-történetek: Tanulmányok 4.) 44–45.

⁷² *Ferdinand Oppl – Martin Scheutz*: Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700. Wien, 2018 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 61.) 49.

ciájának 1500 forintot 3000 mise mondásáért. A sümegi, boldogaszszonyi, nagyszombati, soproni, kismartoni ferenceseknek, a lorettomi szervitáknak, a máriavölgyi pálosoknak és a badeni ágostonosoknak 500 forintot, a lékai ágostonosoknak 1000 forint tőkekamatait hagyta ugyanerre a célra. A szegényekről és betegekről is megemlékezett: Maria Lanzendorfnak 100 forintot, a már említett bécsi Klagbaum kórháznak 100 forintot szánt.

Azokról a páterekről sem feledkezett el, akik a nehézségei során mellette álltak és lelkiileg támogatták. A már említett Franciscus Caccia, a szintén ferences Emericus Pfindner – a bécsi Szent Jeromskonvent előjárója –⁷³ és egy bizonyos Johann Huber atya fejenként 1000 forintban részesültek, a kismartoni városi plébános Matthias Mark 200 forintban.

Ezeknél még fontosabbak voltak azok az összegek, amelyek mondhatni, hogy valódi mecenatúrát jelentettek, három ilyen tétel is volt a végrendeletben:

1. A lékai ágostonosoknak 3000 forintot adományozott az általa elkezdett épület befejezésére. A lékai Ágoston-rendi templomot és kolostort Nádasdy Ferenc alapította 1656-ban. A Pietro Orsolino tervei alapján elkészült épületet 1669-ben szentelték fel. A főhajó alatti kriptában a Nádasdy és a Draskovich családok temetkezőhelyét alakították ki.⁷⁴ Nádasdy Ferenc vagyonának elkobzása után sógora, Esterházy Pál szerezte meg a lékai uradalmat, az ő kegyurasága alatt tovább fejlődött az 1683-as török pusztításoktól egyébként megkímélt birtokközpont. Ám míg a templom építéstörténete nagy vonalakban tisztázott,⁷⁵ a kolostoréról csak kevés adat áll rendelkezésre, feltehetőleg csak annak elkészülte után fogtak hozzá. Egy 1740-ből származó metszet a templomhoz kapcsolódóan három szárnyú, két-szintes épületet ábrázol, és a nyugati szárnyról feltételezhető, hogy az 1720-as években emelték.⁷⁶ Tehát Thököly Éva a kolostor tömbjének befejezését támogathatta.

2. A ferencesek kezdeményezésére – mivel Linzben még nem volt rendházuk – a Magyar Kamaránál lévő néhány ezer forintját s ezenkívül 12.000 forintot az új, felépítendő kolostorra hagyott a hercegné azzal a feltétellel, hogy az alapítónő lelkéért halála évfordulóján és

⁷³ *Placidus Herzog*: *Cosmographia Austriaco-Franciscana seu exacta descriptio Provinciae Austriae. Coloniae Agrippinae, 1740.* 250.

⁷⁴ *Ugry Bálint*: Egy 17. századi főúri temetkezőhely. Nádasdy Ferenc országbíró és a lékai Ágoston-rendi templom Nádasdy-kriptájának kialakítása. *Művészettörténeti Értesítő* 63. (2014) 307–324.

⁷⁵ *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf (Österreichische Kunsttopographie LVI.)* Bearb. von *Judith Schöbel – Ulrike Steiner*. Horn, 2005. 328–330.

⁷⁶ *Die Kunstdenkmäler i. m.* 350–351.

hetente kétszer emlékező misét mondanak. Bár a végrendeletből nem derül ki, hogy a Magyar Kamaránál mennyi pénze volt Thököly Évának, más források szerint összességében 20.000 forintot tett ki a teljes summa.⁷⁷ Ez olyan súlyú támogatás volt, hogy még a 18. század első nagy osztrák ferences-rend történetébe is bekerült Thököly Éva, mint alapító. De hiába keresnénk

2. kép: A ferences templom és kolostor Poppingban (Herzog: *Cosmographia Austriaco-Franciscana*. Wien, 1740)

a linzi ferenceseket, ugyanis itt soha nem sikerült rendházat létrehozniuk a komoly erőfeszítések ellenére sem. Thököly Éva hagyatékában egyébként maradtak olyan kézzel rajzolt linzi térképek, amelyek az építkezésre alkalmas telkeket jelölik.⁷⁸

Linz helyett a 15. században alapított felső-ausztriai puppingi ferences kolostorba investálták az osztrák provincia elöljárói a hercegné pénzét, amit az említett rendtörténetben új alapításnak neveznek (a vonatkozó fejezet címe: „De noviter aedificato et neo-fundato Conventu”).⁷⁹ Erre azért volt szükség, mert az ottani épületállomány nagyon leromlott. Az építkezés, jobban mondva a felújítás 1728-ban kezdődött és néhány éven belül be is fejeződött, ennek, illetve Thököly Éva finanszírozásának köszönhetően a szerzetesek létszáma 35 főre nőtt.⁸⁰ A puppingi ferencesek ettől kezdve ápolták a hercegasz-

⁷⁷ Magyar Kamara Esterházy Pálnak, Pozsony, 1705. május 25. MNL OL P 108 Rep. 41 Fasc. E Nr. 259.

⁷⁸ Kopp M.: Denunziert i. m. 131., 138–139.

⁷⁹ P. Herzog: *Cosmographia* i. m. 485–486.

⁸⁰ Evermod Hager: Die St. Otmarkapelle und nachmalige St. Wolfgangskirche

szony emlékét, és egy a kolostorkertben álló kápolna is az ő nevét („Evakapelle”) viselte, amelyet azonban ma hiába keresnénk. II. József 1786-ban feloszlatta a szerzetesrendet, 1801-ben a kolostort és a templomot lebontották, a jelenlegi épületegyüttes 19. századi.⁸¹

3. Végül egy szokatlan célt is megjelölt Thököly Éva az adományai között. Komoly tőkeösszeget, 4000 forintot szánt olyan kegyes társulat létrehozására Linzben – vagy ha ott nem lehetséges, akkor Ybbs-ben –, amely a tisztítóútzben szenvedő lelkekért és mennybe jutásukért tevékenykedik. A működést az éves kamatokból kell fedezni. Az ilyen típusú, a szenvedéssel, halállal, haldoklással foglalkozó ún. Totenbruderschaftok a 17. század második felében terjedtek el Közép-Európában, megalakulásukhoz mintául az ún. „kaiserlich-königliche Totenbruderschaft” szolgált, amit 1638-ban alapított Gonzaga Eleonóra császárné. A társulatok fundációjához pápai engedély volt szükséges, az alapítók többnyire egyházi méltóságok, de világiak is előfordultak köztük, tagokká általában társadalmi helyzetől függetlenül válhattak nők és férfiak egyaránt.⁸² További adatot nem találtam arra nézve, hogy létrejött-e Thököly Éva végakarátának megfelelően a társulat, de ahogyan a puppingi építkezés megvalósult, úgy ezt is elképzelhetőnek tartom.

A hercegasszony Bécsben hunyt el 1716. augusztus 21-én. Kívánságának megfelelően Maria Lanzendorfban temették el a ferences templomban. Ma is látható az a falba illesztett, művészien faragott márványepitáfium – tetején az egyesített Esterházy- hercegi és Thököly-címerrel, két oldalon zokogó női alakokkal és puttókkal –, amelynek felirata szerint Esterházy Éva hercegné, „Palatinissa Hungariae” mindent Jézus Krisztustól nyert és neki hagyott.⁸³

Összegzés

Batthyány Erzsébet és Thököly Éva személyében a katolikus egyházat, a szerzetesrendeket nagylelkűen támogató patrónákat ismerhet-

in Puppung. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 80. (1924) 132.

⁸¹ *Florentin Nothegger*: Geschichte des Franziskanerklosters Puppung (1477–1968) Neues Archiv für die Geschichte der Diözese Linz 11. (1996–1997) 5–22.

⁸² *Claudia Resch*: Die kaiserlich-königliche Totenbruderschaft in Wien. „Bündnuß und höchst Lob-würdige Allianz” zum Heil der Seelen. In: Bündnisse. Politische, soziale und intellektuelle Allianzen im Jahrhundert der Aufklärung, Hg. von Franz M. Eybl, Daniel Fulda, Johannes Süssmann. Wien–Weimar, 2019. 183–194.; *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században. Néprajzi Látóhatár 1992. 3–4. sz. 25.

⁸³ *P. Herzog*: Cosmographia i. m. 693.; *Kopp M.*: Denunziert i. m. 150.

tünk meg. Önálló mecénási tevékenységük, amely már férjükkel való együttélés során megmutatkozott, özvegyességük, illetve elhagyatottságuk idején még inkább kiteljesedett. A mély vallásosság és kegyesség mellett ebben az is szerepet játszhatott, hogy Batthyány Erzsébet magányában, Thököly Éva szerencsétlenségében az egyház képviselőitől kapott segítséget.

Mindkét asszony a fiát tette meg fő örökösévé, és a lányaik is részesültek a hagyatékból, emellett komoly összegeket szántak az egyházi támogató környezetre. Batthyány grófnő a domonkosokra, akiknek a 16. századi megszűnését követően segítette a másodszori magyarországi letelepülésüket Szombathelyen és Sopronban. Thököly Éva pedig a ferencesekre és más rendekre is. Nagyszabású hagyatéka annyira felhőborította a fiát, Esterházy Józsefet, hogy megtámadta anyja végrendeletét, a pereskedés a Ferences-renddel még évekig elhúzódott. Mindkét nő külön temetkezett a férjétől. Batthyány Erzsébet házasságáról nem ismertek olyan adatok, hogy megromlott volna, de hosszú özvegysege alatt a domonkosoktól kapott lelki támogatás minden bizonnyal jobban nyomott a latban. A grófnő pártfogói tevékenysége Stájerországtól a szűkebb régiójáig – a pettau kolostortól a bécsi és sárfenéki karmelitáig – terjedt, de elsősorban a hozzá közel lakó domonkosokat érintette a legjobban. Thököly Éva látóköre érthető módon távolabb, egészen Felső-Ausztriáig ért (Linz és Ybbs an der Donau), s végül is a puppingi ferences kolostor újjáépítését sikerült megvalósítani az alapítványából. Patrónusi szándékukban mindkettőjüknek mintául szolgálhattak császári feleségek, így II. Ferdinánd özvegye, a kegyességéről ismert Gonzaga Eleonóra császárné, illetve Amália Vilma, I. József király felesége, majd özvegye.

Befejezésül a két asszony végrendeletének egy feltűnő jellegzetességére szeretnék kitérni: mindketten nagyon sokat adományoztak a haláluk utáni szentmisék mondására. Ennek oka a kor halálra vonatkozó nézeteiben keresendő. A lelki üdvösség biztosítása, a purgatóriumi szenvedések enyhítése, és nem utolsósorban a halál utáni liturgikus emlékezet fenntartása elsőrangú célja volt minden hívőnek. A két arisztokrata nő végrendeleteit összevetve kortársaikkal, kiemelkedik az általuk rendelt misék száma, az erre szánt készpénz összegek és a külön tett misealapítványok,⁸⁴ ahogy ezt az alábbi két táblázat is szemlélteti:

⁸⁴ Néhány példa *B. Bastl*: Tugend, Liebe, Ehre i. m. 351–353.; Főnemesi misealapítványokra irányuló kutatásokat Fedeles Tamás végzett a késő középkori korszakra vonatkozóan, *Fedeles Tamás*: „Medicina contra peccata mundana”. Későközépkori főúri misealapítványok. Századok 148. (2014) 443–469. A liturgikus emlékezet témához *Lóvei Pál*: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. Akadémiai doktori értekezés. I.

Hely	Időpont / Misék száma	Összeg
Szombathelyi domonkosok (amennyiben itt temetik el)	halála után 1000 mise	3000 fl
Sárfenéki karmeliták	halála után 300 mise	1000 fl
Bécsi sarutlan karmeliták	2000 mise	1000 fl
Soproni jezsuiták	nincs meghatározva (kb. 2000 mise)	1000 fl
Pettaui domonkosok	nincs meghatározva (kb. 2000 mise)	1000 fl
Összesen	kb. 7300 mise	7000 fl

1. táblázat: Batthyány Erzsébet miserendelése a végrendeletében (1673)

A grófnő rendelése szerint tehát három szerzetesrendhez kötődően öt egyházban kellett végezni számára a miseszolgáltatást, ilyen feladatokat elsősorban a nagyobb létszámú rendek tudtak ellátni, semmint egyszerű plébániák.

Thököly Éva a miserendeléseken kívül három misealapítványt is tett:

Hely	Időpont / Misék száma	Összeg
Maria Lanzendorf, ferencesek (amennyiben itt temetik el)	a halála utáni első három napon / nincs meghatározva (kb. 600 emlékmise)	300 fl
Maria Lanzendorf, ferencesek (amennyiben itt temetik el)	évente halála évfordulóján (Anniversarium) / egy emlékmise	misealapítvány: 600 fl tőke / éves kamata: 30 fl
egy a provinciális által kiválasztott ferences kolostor	hetente kétszer	misealapítvány: 3000 fl tőke / éves kamata: 150 fl
a ferencesek osztrák provinciája	a halála után azonnal / 3000 emlékmise	1500 fl

ferencesek (Sümeg, Boldogasszony, Nagyszombat, Szentkatalin, Sopron, Kismarton) szerviták (Léka) pálosok (Máriavölgy) ágostonosok (Baden)	nincs meghatározva sem az időpont, sem a mennyiség (kb. 1000 emlékmise)	500 fl
bécsi kapucinusok	400 emlékmise	200 fl
bécsi belvárosi ágostonosok	400 emlékmise	200 fl
lékai ágostonosok	évente halála évfordulóján (Anniversarium) és havonta / egy-egy emlékmise	misealapítvány: 1000 fl tőke / éves kamata: 50 fl
ferencesek Linzben (vagy máshol)	évente halála évfordulóján (Anniversarium) és havonta kétszer / emlékmise	12.000 fl tőke (építkezésre)
Matthias Markl kismartoni városi plébános	100 emlékmise	200 fl
Összesen	tőkekamatokból „örök-re”: halála után: 5500 emlékmise	4600 fl tőkepénz 2900 fl egyszeri összesen 7500 fl

2. táblázat: Thököly Éva miserendelése és misealapítványai a végrendeletében (1708)

Thököly Éva tehát összesen 13 egyházban 2900 forintért „rendelt” egyszeri misemondást a halála után, amely 5500 mise elmondását tette lehetővé, és ezenkívül 4600 forintnyi tőkével három alapítványt is létrehozott (lékai ágostonosoknak, a ferenceseknek Maria Lanzendorfban és a végrendelete megírásakor még nem ismert, felépíteni kívánt ferences kolostornak), a kamatokból halála évfordulóján és még havi rendszerességgel is „örökre” gondoskodott a lelki üdvösségéről. Hozzátennem, hogy a hercegasszony nemcsak a saját lelki üdvére gondolt, hanem a mindenkitől elhagyatott szegényeknek is rendelt misemondást több helyen is, visszaemlékezve a saját magányára és szenvedéseire a fogsága idején. A végrendeletekből ilyen formán ré-

szesedett szerzetesrendek jól jártak, hiszen a kegyes adományok révén a megélhetésük és ellátásuk biztosítása mellett a templom- és kolostorépületekre, valamint a liturgikus felszerelésekre is tudtak fordítani.⁸⁵ Thököly Éva törekvése az emlékezete ilyen megőrzésére talán azért is érthető, mert hogy az Esterházy hercegi család emlékezetkultúrájából kizárták a neki tulajdonított mérgezési kísérlet miatt.

Ha a végrendeletekben tett összes kegyes adományt összegezzük az építkezésektől kezdve a felszereléseken és oltáralapításokon át egészen a miserendelésekig, akkor Batthyány Erzsébet kb. 15.000 forintot, Thököly Éva pedig kb. 35.000 forintot hagyományozott kegyességi célokra, amely egyedülállóvá teszi őket a kor női mecénásai között. Törekvéseiket siker koronázta, hiszen emléküket a mai napig ápolják Szombathelyen és Maria Lanzendorfban.

⁸⁵ *Fedeles T.* „*Medicina contra peccata mundana*” i. m. 457–458.

SOOS GÉZA ÉS A „ZSIDÓKÉRDÉS”.
ÚJ FORRÁSOK AZ ELSŐ ÉS MÁSODIK
ZSIDÓTÖRVÉNY MEGÍTÉLÉSÉRŐL

GÉZA SOOS AND THE “JEWISH QUESTION” –
NEW SOURCES ON THE FIRST AND SECOND
ANTI-JEWISH LAWS

Monostori Tibor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont

ÖSSZEFOGLALÁS

Soos Géza (1912-53) református ifjúsági vezető, miniszterelnöki titkár, második világháborús ellenálló és embermentő viszonya az első és második zsidótörvényhez és általában a „zsidókérdéshez,” eddig (források hiányában) ismeretlen volt. A svájci Genfben 1950-ben benyújtott teológiai szakdolgozatának kiadatlan részei és a Ráday Levéltárban őrzött hagyatékában található egyik irat nagy pontossággal világít rá a kérdésben elfoglalt álláspontjára. A „zsidókérdés” az 1990-es évek végén is igen érzékeny volt: ennek jele, hogy a Soosról készült emlékkötet szerkesztői a szakdolgozata részleges kiadása során tudatosan kivágták az álláspontjuk szerint Soosra nézve kompromittáló részeket, így próbálták meg személyét történetileg retusálni és a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni.

Abstract

Géza Soos (1912–53) was a Reformed youth leader, prime minister’s secretary, World War II resistance fighter and lifesaver, whose attitude to the First and Second Anti-Jewish Laws, and to the “Jewish question” in general has been unknown until now (due to lack of sources). The unpublished parts of his theological thesis, presented in Geneva, Switzerland, in 1950, and a document in the Ráday Collection, shed light on his position on the issue with great precision. The “Jewish question” was still a very sensitive issue in the late 1990s: a sign of this is that the editors of the commemorative volume on Soos deliberately omitted those parts of his thesis, which they considered compromising for Soos, in an attempt to retouch his person historically and to present him in a more favourable light.

Kulcsszavak: 20. századi egyháztörténet, református egyház, második világháború, zsidókérdés, emlékezetpolitika, Soos Géza

Keywords: 20th century church history, Reformed Church, World War II, Jewish question, remembrance policy, Géza Soos

„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése.”

(Soos Géza 1950-ben, Genfben benyújtott szakdolgozatának kiadatlan részéből)

Bevezetés

Tanulmányunkban néhány új forrást mutatunk be és értelmezünk a 20. századi „zsidókérdéshez” és az 1990-es évek református emlékezetpolitikájához. Ezek segíthetnek elmélyíteni tudásunkat arról, hogy a függetlenségpárti, náciellenes jogász, diplomata és kultúrpolitikus Soos Géza (1912-1953) miként viszonyult a zsidósághoz és Magyarország zsidó lakosságához az 1930-as, 40-es és 50-es években.¹ Továbbá arról, hogy Soos ezen álláspontja mennyire volt elfogadható, vállalható és kommunikálható az 1990-es évek végének református közéletében.

A külgügyekre szakosodott minisztériumi alkalmazott, egyben református mozgalmi, később emigrációs vezető Soos Géza elsősorban a Soli Deo Gloria (SDG) Református Diákmozgalom vezetőjeként, az 1943-as szárszói konferencia egyik szervezőjeként, a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) központi titkáráként és második világháborús embermentőként él a történelmi köztudatban.² Emléke újabban bátor hősként és „magyar Wallenbergként” jelent meg a historiográfiában, a tudományos ismeretterjesztésben és így kezd helyet követelni magának a szűkebb nemzeti panteonban.³ Soos Géza fele-

¹ Cikkünk néhány megállapítása ismeretterjesztő formában: *Monostori Tibor*: A magyar Wallenberg: legenda vagy valóság? Soos Géza élete és műve. Magyar Narancs 33 (2021):28. 43-45. E cikk elkészültében és általában a Soos Gézával kapcsolatos kutatási eredményeink értelmezésében és értékelésében köszönjük Bartha Ákos segítségét. Értékes visszajelzéseit köszönjük Ablonczy Baláznak és ifj. Bertényi Ivánnak.

² A legjelentősebb biográfiák és forrásgyűjtemények: *Soos Gézáné Tüdős Ilona*: Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. II. Tim. 2: 3. Bp. 1989.; *Evangéliumot Magyarországnak!* Soos Géza emlékkönyv 1912-1953. Szerk. Soos Gézáné Tüdős Ilona et al., Bp. 1999.; „A hitet megtartottam...” Soos Géza 1912-2012. Jubileumi kötet. Szerk. Horváth Erzsébet. Bp. 2012.

³ *Nyáry Krisztián*: Soos Géza, az ellenálló, aki repülőgépet lopott. In: *Uő: Merész magyarok*. 30 emberi történet. Bp. 2016. 247-254.; *Kiss Réka*: Soos Géza, a magyar Wallenberg. In: *Magyar hősök: Elfeledett életutak a 20. szá-*

kezeti, politikusi és emigrációs pályafutásáról évről évre kerülnek elő újabb források, külföldiek és magyarországiak egyaránt.⁴ Ezek kibővítették a kutatás eddigi horizontját, amely eddig elsősorban két gyűjteményre, a Ráday Levéltárban őrzött Soos-hagyatéokra⁵ és a reformátusok zsinati levéltárára⁶ támaszkodott.

Négy okból tartjuk fontosnak témánk vizsgálatát. Egyrészt Soos viszonya az első és második zsidótörvényhez⁷ eddig (források hiányában) ismeretlen volt. Másrészt szeretnénk ráirányítani a figyelmet néhány korábban nem tanulmányozott, Soos tollából vagy környezetéből származó forrásra, különös tekintettel az 1950-ben Svájcban benyújtott teológiai szakdolgozatának⁸ korábban ismeretlen, kiadatlan

zadból. Szerk: Czókos Gergely et al. Bp. 2020. 382-389.

⁴ A teljesség igénye nélkül: *Kovács Gellért*: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944-45-ben. Bp. 2015. 206-208.; *Mecserics Tamás*: „A bensőséges barát bizalmas hangján”. A Magyarországra irányuló angol és amerikai titkos propagandaműveletek a második világháborúban. Történelmi Szemle LXII. (2020) 276-279.; *Bartha Ákos*: Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944-1945. Bp. 2021. passim.

⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL), Budapest, C/230 (Soos Géza iratai).

⁶ A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest.

⁷ Első zsidótörvény: az 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. Második zsidótörvény: az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Soos Géának a harmadik zsidótörvénnyel (az 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről) kapcsolatos elutasító véleménye régóta ismert.

⁸ *Géza Soos*: Quelques pages de l'histoire de l'église réformée hongroise entre les deux guerres mondiales (1919-1945): avec un regard particulier sur les mouvements de jeunesse, les questions sociales et la résistance. Genève 1950. Ennek néhány részletét adta ki magyar fordításban az Evangéliumot Magyarországnak! (i. m.) A Magyarországi Protestáns Diákmozgalmak Története a Két Világháború Között címmel. A szakdolgozathoz három eredeti példányt találtunk, mindhárom Svájcban: a Genfi Egyetemen (Dépôt de la Bibliothèque de l'Université, magasin/THEOL 1, FT 6042/430), a genfi Városi Könyvtárban (Bibliothèque de Genève, Bf 1130/430) és a Fribourgi Kantoni és Egyetemi Könyvtárban (Bibliothèque cantonale et universitaire, Fribourg, Beauregard GENEVE 1950.502). Ezúton köszönjük az Országos Széchényi Könyvtár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet könyvtára munkatársainak, Szanyi Ilonának és Adamecz Szilviának, hogy a fribourgi kötetet nemzetközi könyvtárközi kölcsönzéssel a rendelkezésünkre bocsátották. Kutatótörténeti érdekességként fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy 2012-ben Katona Viktor, az SDG akkori elnöke is megpróbált a genfi szakdolgozathoz hozzájutni, de megkeresésére

részeire. Harmadrészt szeretnénk rámutatni arra, hogy az újabb források tükrében a Soos Gézáról az utóbbi évtizedekben kialakított kép árnyalásra szorul. Végül amellet érvelünk, hogy a harmadik pontban említett változást nem pusztán az újabb adatok teszik szükségessé; eddigi életíróinak családi, mozgalmi, baráti és felekezeti elfogultsága jelentősen hozzájárult egy egyoldalú portré kialakításához. Ennek példája, amelyet tanulmányunk részletesen taglal, hogy a Soos Gézáról eddig megjelent legjelentősebb forráskiadványban⁹ a szerkesztők és közreadók tudatosan próbálták a személyét történetileg retusálni és a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni.

A „zsidókérdés” és a mai történetírás Soos Géza-képe

Nem teszünk kísérletet a „zsidókérdés” és az antiszemitizmus fogalmainak pontos és szabatos meghatározására, mivel azzal a téma legkiválóbb szakértői is gyakran bevallottan részleges eredménnyel küzdenek.¹⁰ Arra szorítkozunk, hogy Soos Gézának az első és második zsidótörvénnyel, mint az 1930-as és 40-es évek fordulójának centrális politikai és társadalmi viszonyítási pontjaival kapcsolatos álláspontját bemutassuk. A „zsidókérdést” tanulmányunkban elsősorban ebben a kontextusban használjuk, noha tisztában vagyunk annak jóval tágabb és változó, értékítéleteket is hordozó dimenzióival.

A historiográfiában és a kiadott forrásokban nem találtunk utalást Soos Géza álláspontjára az első és második zsidótörvénnyel kapcsolatban. Biográfusai és a róla megemlékezők érthetően elsősorban az 1944. évi embermentő tevékenységét és az auschwitzi jegyzőkönyv magyarországi terjesztésében vállalt kulcsfontosságú szerepét (annak magyarrá fordíttatását, másolatok készítését, és többek között a kormányzó környezetébe és a katolikus egyházhoz történő eljuttatását) hangsúlyozták. Emellett az 1938-ban a franciaországi Evianban megrendezett, a Németországban élő zsidók sorsáról rendezett konferencián való részvétele és a zsidóság jövőbeni sorsára vonatkozó aggodást is tartalmazó jelentése¹¹ köthető közvetetten ehhez a kérdéshez. Végül, a Teleki Pál miniszterelnök második kormánya (1939-41) németellenes, angolszász orientációját segítő minisztériumi tevékenységét és a harmadik zsidótörvényt elítélő mondatait említik ebben a

nem kapott választ. (Katona Viktor személyes közlése.)

⁹ Evangéliumot Magyarországnak! i. m.

¹⁰ Bevezetés a témába és szakirodalmába: *Ungvári Tamás*: Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon. Bp. 1999.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001.

¹¹ *Kulifay Albert*: Küldetéssel Evianba. In: Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 126-130. „Soos Géza feljegyzéseiből kiderül, hogy ez a puritán gondolkodású, haladó szellemű ember milyen világosan látta már akkor a következőket.” Uo. 128.

vonatkozásban. Soos 1945 után maga tiltakozott minden olyan vád ellen, amely őt vagy a második világháború után különösen támadott Magyar Közösséget (amelynek tagja volt) fajvédő, antiszemita, fasiszta színben tüntette fel.¹² Ez utóbbi (azaz 1945 utáni) forrásokat (is) természetesen a „zsidókérdés” folyamatosan változó fogalomrendszeréhez igazítva szükséges értelmezni.

Soos Géza álláspontjával kapcsolatban annak ellenére nem történt eddig historiográfiai reflexió, hogy Soos két közismert példaképéé és viszonyítási pontjáé, Teleki Pálé, illetve Ravasz László református püspöké jól ismert. Antiszemitizmusuk jellege és az első két zsidótörvénnyel kapcsolatos támogató, helyenként radikális álláspontjuk kifejezetten hangsúlyos és negatív megítélést kaptak az utóbbi évtizedben róluk megjelent legfrissebb tudományos biográfiákban.¹³ A történetírói „első becslésünk” közvetett, deduktív (noha egyáltalán nem szükségszerű) módon tehát nem lehet más, mint az, hogy Soos Géza álláspontja is hasonló volt az övékéhez, vagy meg egyezett azokkal.

Ezt a feltételezést erősíti, hogy Soos maga is református volt, és egyházában a fent említett megközelítések voltak az elterjedtek. SDG-s társai közül többről részletesen ismert, hogy ezeket képviselték.¹⁴ Az autoriter, szuverenista németellenesség és a korszakra jellemző keresztény nacionalizmus (és az ezekkel kéz a kézben járó, 1920-as évekbeli „konzervatív forradalom”) jól beágyazott volt a keresztény felekezetek tagjai, és a Horthy-korszak második felében

¹² *Soos Géza: A Magyar Közösségről* (Levél Auer Pál volt párizsi követnek, 1947. szeptember 25.). In: *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 138-144. Például: „A Magyar Közösség a legnagyobb tisztelettel és szeretettel tekintett azokra a nem „tiszán” magyar származású, de *lelkükben* igazán megmagyarosodott vezetőkre, akiket tisztességes és komolyan *felkészült* embereknek tartott.” Uo. 143. [Kiemelés az eredetiben.] *A Magyar Közösségről* újabban: *Szekér Nóra: Titkos társaság - A Magyar Testvéri Közösség története*. Bp. 2020.

¹³ *Ablonczy Balázs: A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879-1941)*. Bp. 2018. 217-224. “Az általa szorgalmazott zsidótörvények bűnösök abban, hogy nyomukban megkezdődött a magyar zsidóság kormánypolitika támogatta marginalizálása. A zsidósággal kapcsolatos politikai diskurzus eldurvulása magával hozta a sajtóé és a közvéleményét, majd szabad prédává tette a zsidóság társadalmi pozícióit, később javait, legvégül munkaerjét és pusztta létét. Ebben Teleki világnézete menthetetlen és folytathatatlan, a magyar konzervativizmus zsákutcája.” Uo. 224.; *Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Bp. 2016. 230-248.

¹⁴ Legújabbban ld. *Balogh Margit: Igével, tollal és tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907-1957)*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica, 67/1 (2022) 187-205.

kimutathatóan a parlamenti képviselők között is.¹⁵ Ezen jellemzően antifasiszta irányzatok és a szélsőjobboldali mozgalmak között számos átfedés és közös halmaz fedezhető fel. Ilyen volt az antiszemitizmus, a liberalizmusellenesség, vagy a parlamentarizmussal szemben a népre mint politikai közösségre való közvetlen támaszkodás.

Összefoglalva, a kutatás és a forrásközlések eddig Soosnak elsősorban az egyre inkább a saját, családja és környezete életére veszélyes embermentő tevékenységét emelték ki. Ha az 1944 előtti évekre is kitekintettek, akkor abból a zsidóság tragédiáját már a második világháborút megelőzően (1938) megsejtő, és a fokozódó üldöztetések legalább egy része ellen legkésőbb 1941-től határozottan fellépő és küzdő hős képe bontakozott ki.

Soos Gézának a következő fejezetben bemutatott nézetei természetesen kapcsolatba hozhatóak egyházának teológiai és hitének személyes szempontjaival. Gondolatai teológiai és egyháztörténeti hátterét itt mélyebben nem ismertetjük. Ennek oka a terjedelmi korlátok mellett az, hogy (mint azt látni fogjuk) a „zsidókérdés” tárgyalása során ő maga csak korlátozottan tartotta fontosnak a vallási szempontokat, szemben a gazdasági, politikai, történeti és eszmetörténeti megfontolásokkal.

Az első és a második zsidótörvény egy svájci és egy magyar kézirat tükrében

Soos az ifjúsági és a református lapokban közölt publicisztikáiban határozottan kerülte a belpolitikai témákat. A Soos Géza-hagyatékban található egy „Zsidókérdés” című mappa¹⁶ és a levelezésében is számos utalás és dokumentum a „zsidókérdéssel” kapcsolatos nézeteire. Eddigi kutatásaink során az első és második zsidótörvényre és általában a magyarországi zsidóságra vonatkozó álláspontjának legnyíltabb és legvilágosabb kifejtését a genfi szakdolgozata kiadatlan részeiben, illetve az említett mappában található iratokban találtuk meg, ezért ezeknek szentelünk figyelmet.

Az általunk részben kiadott, a francia eredetiből fordított sorok publikálása¹⁷ után találtuk meg a Soos-hagyatékban az 1999-es forráskiadvány szerkesztőinek kéziratot (szintén részleges) fordítását,¹⁸

¹⁵ *Gergely Jenő*: A keresztény pártok és a „zsidókérdés”, 1938-44. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 67-83.; *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldali elit az 1930-as évek elejétől 1945-ig. Doktori értekezés. Bp. 2011. 103-4.; *Romsics Gergely*: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas* 34 (2019):4. 27-48.

¹⁶ RL, C/230, 16. doboz, d.

¹⁷ *Monostori T.*, A magyar Wallenberg, i. m. 44.

¹⁸ RL, C/230, 25. doboz (Az emlékkönyv iratai)

amely azonban (mint arról a következő fejezetben lesz szó) nem jelent meg, és amelyet szintén közreadunk. Emellett (lábjegyzetben) közreadjuk a francia eredetűt is. A szakdolgozat teljes, kritikai kiadásának előkészületeit megkezdjük.

Soos egy könyvhöz, lelkésztársa, Bereczky Albert Ravasz-párti klasszikusához¹⁹ küldi az olvasót és tőle idéz, de aztán két helyen maga is részletesen elemzi a kérdést.

A „zsidókérdés” első tárgyalásakor²⁰ Soos hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus elsősorban a Tanácsköztársaság tragikus tapasztalatai miatt, illetve külföldről jött be az országba. Nem siettek az ország segítségére a nyugati hatalmak, és az SDG (és társszervezeteik) hiába próbálták meg gyengíteni a propaganda hatását a fiatalok körében. A náci térnyerés ellenében, a még nagyobb rossz elkerülése érdekében „*a magyar kormánynak el kellett fogadtatnia*” az első két zsidótörvényt.²¹ Ezek sajnálatosak voltak, de „*csak kiszorították a zsidókat bizonyos foglalkozásokból, ahol szinte monopol helyzetet foglaltak el.*” Ezek a törvények nem érintették a zsidók személyes és anyagi biztonságát, de sok munkanélküli találhatott munkahelyet és a szociális uszítás gyengült.²²

A második zsidótörvény esetében leszűkült a mozgástér, és az egyházak igyekeztek mérsékelni annak pontjait. Soos a (saját belső problémáik megoldásával is elfoglalt) egyházak felelősségét elsősorban abban látta, hogy nem tettek többet a szociális helyzet javításáért, és ez hozzájárult a „magyar lélektől oly idegen” antiszemita, illetve revizionista gondolatok erőteljes terjedéséhez. Dolgozatában Soos rendszeresen vádolja a magyar egyházakat, a tulajdonosi- és nagybirtokrendszert, a politikával való összefonódásukat. Az egyházak felelősségét az antiszemitizmus térnyerésében ezen kívül belső problémákkal, elvilágiasodással magyarázza, és azzal, hogy az egyház az

¹⁹ *Albert Bereczky: Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews.* Bp. 1946.

²⁰ *Soos, G.: Quelques pages, i. m. 4.g) 3. fejezet: „Náci behatások és szociális kérdések” (Influences nazies et questions sociales), 101-105.*

²¹ „Pour éviter des maux plus graves le gouvernement hongrois se vit obligé de faire passer deux lois concernant la répression des Juifs dans la vie économique, pour apaiser les exigences allemandes.” Uo. 105.

²² „Les chefs d’Eglises protestantes admirent l’avis des premiers ministres Kalman Daranyi et Paul Teleki, d’empêcher l’agitation sociale et d’éviter une situation dangereuse, en votant ces deux lois, d’un côté regrettables, mais que ne firent que repousser les Juifs de certaines professions ou ils occupaient une place presque monopolique. [...] Par ces lois, la sécurité personnelle et matérielle des Juifs n’était pas touchée, mais beaucoup de personnes sans emploi purent trouver une place et l’agitation sociale s’affaiblit.” Uo.

egyháztagnok összességéért tartozik felelősséggel, és az egyház szellemi, lelki és anyagi javainak védelmét kell szem előtt tartania.

A „zsidókérdés” második tárgyalásakor az alfejezetben szerepel a „zsidókérdés” szó:²³

„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése. Aligha lehetünk ebben »objektívek«. Kockáztathattuk az életünket számos alkalommal az üldözött zsidók megmentéséért, de ha (a zsidók tragikus helyzetének okait keresve) megjegyezzük, hogy a zsidók maguk is követtek el hibákat, amiket aztán az antiszemiták bőven felhasználtak a propagandájuk alátámasztására, magunk is antiszemitának találtunk. Azért, hogy »objektívnek« tartsanak minket, csak a náci és kiszolgálóik által elkövetett, és bizonyosan szörnyű büntetteket szabad meglátnunk. A szó jogi értelmében ez nem objektivitás többé.²⁴

Már említettük, hogy a zsidók mindig bizonyos rokonszenvet élveztek Magyarországon. Az antiszemitizmus csak az első kommunizmus után fejlődött ki, amelyben a zsidók vezető szerepet játszottak. Ezt az antiszemitizmust pedig leginkább a német származású magyarok gyakorolták, és azt külföldről táplálták. A náci propaganda bemutatta, hogy a magyarországi gazdasági életet a zsidók erőteljesen befolyásolták, ha ugyan nem vezették, és hogy a liberális szakmákban a zsidók uralkodtak.²⁵ Semmilyen baj nem származott volna ebből a helyzetből, ha a szociális kérdések meg lettek volna oldva, vagy ha a zsidók vagy zsidó származású keresztények törődtek volna a nyomorban élő értelmiséggel, munkásokkal és parasztokkal. Ha a kapitalista zsidók bevettek volna keresztényeket üzlettársnak, a zsidó ügyvédek alkalmaztak volna keresztény ügyvédjelölteket rendes [kiemelés Soostól] fizetéssel, azaz egy szóban, ha a nem-zsidó társadalom láthatta volna, hogy a zsidók tehetsége és kapcsolatai az egész [kiemelés Soostól] társadalom, az egész nemzet javát szolgálják, a

²³ Soos, G.: Quelques pages, i. m. 5. c) fejezet címe: *A nyílt Ellenállás* (La Résistance ouverte) (1944. március – 1945). Ennek egy alfejezete Az üldözöttekért folytatott tevékenység, zsidókérdés (Activité pour les persécutés, question juive). Uo. 142-161. (A szakdolgozatnak ez a leghosszabb része.)

²⁴ „La question juive est la question la plus délicate de notre siècle. On n’y peut guère être „objectif”. On peut avoir risqué sa vie maintes fois pour sauver des Juifs persécutés, mais si, en cherchant les causes de la situation tragique des Juifs, on remarque que les Juifs eux-mêmes ont aussi commis des erreurs dont les antisémites pouvaient largement se servir dans leur propagande, on est jugé soi-même antisémite. Pour être considéré comme „objectif”, on ne devrait voir que les crimes, certes terribles, que les Nazis et leurs satellites ont commis contre les Juifs. Ce n’est plus une objectivité dans le sens juridique du mot.” Soos, G.: Quelques pages, i. m. 143.

²⁵ Az eredetiben lábjegyzet következik, melyben Soos részletezi a zsidók számarányát a különböző szakmákban és általában a magánszférában.

*náci propagandának nem lett volna semmilyen hatása...*²⁶

Tanulmányunknak nem célja az idézett részek elemzése, értékelése és részletes összehasonlítása akár Teleki Pál és Ravasz László, akár más munkatársai, barátai nézeteivel. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Soos Géza ezeket 1950-ben, a holokauszt után egy (az 1938/1939-hez képest) drasztikusan megváltozott politikai környezetben és egy svájci egyetemen vetette papírra. Mondatai apologetikus hangvétele azt valószínűsíti, hogy az első két zsidótörvény megszavazásakor ennél radikálisabb vagy határozottabb nézeteket vallott, és megerősítik azt a feltételezésünket, hogy azok Teleki és Ravasz álláspontjához álltak közel.

A Soos-hagyatékban, a „Zsidókérdés” mappában több irat található, amely segít megvilágítani a kérdést. Ezek közül egyet mutatunk be, amely *A zsidókérdés és a magyarországi keresztyén egyházak* címet viseli, és 1944. július 25-én kelt.²⁷ A 11 oldalas dokumentumot minden bizonnyal Soos írta (vagy közreműködött benne), mert MFM-irat; szó szerinti egyezések és szófordulatok találhatóak a szakdolgozata szövegével; kiemelten hivatkozik az SDG-re. Az irat 2. és 3. fejezetéből idézünk (*A zsidókérdés lényege és a magyar keresztyén egyházak*, illetve *A zsidókérdés 1938-1944 között és az egyházak*):

„Kétségtelen, hogy Magyarországon van zsidókérdés és az a legbonyolultabb társadalmi, gazdasági és etikai kérdések közé tartozik. Mind a kizsákmányoló nagytőke /akár a feudalizmus maradványa-

²⁶ „Nous avons mentionné déjà que les Juifs ont toujours joui d’une certaine sympathie en Hongrie. L’antisémitisme ne s’y développa que par réaction au premier communisme, où les Juifs jouèrent le rôle principal. Aussi cet antisémitisme fut-il cultivé surtout par des Hongrois d’origine allemande et alimenté de l’étranger. La propagande nazie montrait que la vie économique en Hongrie avait été fortement influencée, sinon dirigée, par les Juifs, et que dans les professions libérales, les Juifs dominaient. Aucun mal ne serait sorti de cette situation, si les questions sociales avaient été résolues, ou si les Juifs ou les Chrétiens d’origine juive s’étaient souciés des intellectuels, ouvriers et paysans vivans dans la misère. Se les capitalistes juifs avaient pris comme associés des experts chrétiens, si les avocats juifs avaient employé avec un salaire normal des stagiaires chrétiens, en un mot, si la société non-juive avait pu voir que les talents et les relations des Juifs servaient au bien de toute la société, de toute la nation, la propagande nazie n’aurait en aucun effet.” Uo.

²⁷ RL, C/230, 16. doboz, d mappa (Zsidókérdés), ZSK/7. Nyerspéldány, bizalmas használatra. Egy cédula a következőről tudósít: „Ezt a nyers vázlatot az Ellenállási Mozgalom megbízásából /MFM/ Soos Géza küldte ki titkos futárral Bónis Béla genfi ösztöndíjas református lelkésznek, hogy az Egyházak Világtanácsának vezetőit tájékoztassa 1944. július végén. ... Ezt a példányt Bónis Béla juttatta vissza Soos Gézához 1946 nyarán Genfben.”

ként még itt található arisztokrata-nagybirtokos osztály, akár a nagyipar és a bankvilág – zsidószövetséges – köreire gondolunk/, mind a szellemi proletariátus berkeiben a zsidóság számarányán túlmenően az egész nemzetnek sokszor rendkívüli károkat okozó ténykedést fejtett ki a ferencjózsefi korszaktól egészen a gyászos emlékü 1919. évi proletárdiktatúra idejéig. Az 1930-as években is majdnem minden anyagi és szellemi hatalmat, illetve függetlenséget jelentő területen a zsidóság nemcsak számarányát 5–15-szörösen meghaladó befolyást gyakorol, hanem sokszor egyeduralmat képvisel. Kitérő titkos együttműködésük, példaadó egymást segítségük folytán számos magyar rétegnek jelentettek sorvadást, sőt teljes pusztulást. Ezért kétségtelen, hogy Magyarországon is bizonyos fokú antiszemitizmus támadt, elsősorban ösztönszerű, illetve öntudatos védekezésként, - ami a világnak szinte minden államában többé-kevésbé hasonló jelenség.

A magyarországi egyházak – melyek Isten Igéjét és annak szociális igazságait is – az egész [kiemelés az eredetiben] nép számára kötelesek hirdetni – szintén fel kellett, hogy ismerjék mindazokat a nehézségeket, amelyekért elsősorban nem annyira az u.n. antiszemiták, hanem inkább ezt az érzést kiváltó tények s nem egyszer Jézus vérének saját fiaikra átokként kihívó /Máté 27:25/ zsidók viselkedése voltak felelősek. Ezért a magyarországi protestáns egyházak vezetőinek is röviden abban foglalható össze a zsidókérdésről vallott felfogása, hogy a./ Magyarországon van zsidókérdés, mert egy lelkiileg összefogó kisebbség olyan szellemi, anyagi és erkölcsi hatalomhoz jutott, amellyel akarva, nem akarva a többség jogait gyakorolja és a keresztyén társadalom szellemével szemben idegen szellemiséget és idegen akaratot képvisel, - b./ ezt a kérdést – az ősi magyar lélek törvényei szerint is nem lehet erőszakkal és jogfosztással megoldani, hanem mindenekelőtt misszióval /l. a Soli Deo Gloria Szövetség kiadásában 1933-ban megjelent könyvet: A nagy per, mely a zsidó és keresztyén publicisták cikkei nyomán – Ravasz László zárócikkével – e megoldáshoz jut/, – ennek elégtelensége esetén társadalmi úton, fokozatosan, s csak a legvégső esetben törvényhozás útján, de ekkor is főképpen preventíve és a szerzett jogok figyelembevételével oldandó meg.

[...] 1938. március 15-én ... a német csapatok ... bevonultak Ausztriába s április elején Darányi Kálmán már be kellett nyújtassa a „gazdasági és hitelélet egyensúlyáról” szóló un. zsidótörvényt. Mivel ez igen méltányos korlátokat állított a zsidóság terjeszkedése elé, de sem elvileg, sem gyakorlatilag nem ütközött keresztyén elvekbe, - az egyházak ellenvetés nélkül megszavazták.

A világesemények következtében az elszigetelt magyarság számára a zsidókérdés időközben külpolitikai nyomás folytán erős politikai kérdéssé lett és a törvényhozás elé került a második zsidótörvény, mely szigorítást jelentett, de elvileg még mindig nem állt ellentétben

a keresztyén tanítással. E javaslat tárgyalásánál az egyházak abban látták feladatukat, hogy minél több kedvezményt biztosítsanak keresztyénné lett zsidóknak, s a törvény túlzásait megszüntessék, illetve enyhítsék. ... Ugyanekkor érte el tetőpontját a német mintára indított nemzetiszocialista izgatás. ... Ha az egyházak megbuktatják a kormányt, amelynek elnöke gróf Teleki Pál volt, azt a kockázatot vállalták volna, hogy a rövidesen meginduló választási harc – kihasználva a fentebb említett sajnálatos, de tagadhatatlanul sajtó zsidók okozta szociális sebeket – a legféltelenebb antiszemita izgatással zajlik le s a szélsőjobboldal esetleg úgy erősödik, hogy e puccsal kiveheti a hatalmat a Kormányzó kezéből. ... Ez esetben már akkor megkezdődött volna német mintára a zsidóüldözés, s most már nem lenne itt sem zsidó, sem zsidókérdés, akárcsak Németországban, vagy Romániában, Szlovákiában, stb. Ezért szavazták meg akkor az egyházak kompromisszumos formában a második zsidótörvényt, mely a zsidóságot a szellemi munkaágakban országos százalékarányukra nyomta vissza.”

A Soos-kép retusálása a genfi szakdolgozat 1999. évi részleges kiadásában

A két, a „zsidókérdést” tárgyaló szakdolgozat-rész egyike sem jelent meg a szakdolgozatot részben kiadó forráskiadásban.²⁸ A második rész annak ellenére nem került be, hogy azt a szerkesztők lefordították.²⁹

²⁸ Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 25-57., 130-132., 135-138.

²⁹ Ezt itt közöljük: „A zsidókérdés századunk legkényesebb kérdése. Ebben alig lehet „objektívnek” lenni. Az ember többször is kockáztathatta életét a zsidók megmentéséért, de ha a zsidók tragikus sorsának okait kutatva észreveszi, hogy a zsidók maguk is elkövettek hibákat, amelyeket az antiszemita propaganda-jukban széleskörűen hasznosítottak, maga is könnyen antiszemitanak minősíthető. Az ember, hogy „objektívnek” tekintsék, nem kell lássa, csak azokat a valóban borzalmas bűnöket, amelyeket a náci és csatlósai elkövettek a zsidók ellen. Ez azonban már a szó jogi értelmében nem objektivitás. Említettük már, hogy a zsidók mindig bizonyos rokonszenvenek örülhettek Magyarországon. Az antiszemitizmus itt nem fejlődött ki, csak az első kommunista uralom reakciójaként, amelyben a zsidók elsődleges szerepet játszottak. Ez az antiszemitizmus is főleg német származású magyarok körében volt eleven és külföldről élesztették. A náci propaganda kimutatta, hogy Magyarországon a gazdasági életet erősen befolyásolják, ha ugyan nem irányítják a zsidók, és a szabad foglalkozásúak főleg zsidók. Ebből a helyzetből semmi rossz nem származott volna, ha a szociális kérdést megoldják, vagy ha a zsidók és zsidó származású keresztyének törődnek az intelligenciával, nyomorban élő munkásokkal és parasztokkal. Ha a kapitalista zsidók társként kezelték volna a keresztyén szakértőket, ha a zsidó ügyvédek normál [kiemelés Soostól] bérért alkalmazták volna keresztyén alkalmazottakat, egyszóval, ha

A szerkesztők a genfi szakdolgozat mintegy harmadát adták ki, terjedelmi korlátokra hivatkozva.³⁰ A teljes dolgozat kiadása valóban meghaladhatta a forráskiadvány kereteit, a beható vizsgálatunk azonban rámutatott egy tudatos szerkesztési elvre: Soos Gézának az első és második zsidótörvénnyel kapcsolatos álláspontja belső cenzúrát kapott.

Ezt két okból látjuk igazoltnak. Egyrészt, a fentebb közölt, „Az üldözöttekért folytatott tevékenység, zsidókérdés” c. fejezetből az 1999-es kötet is közölt részeket, annak címéül azonban „A Magyarországra szökött külföldiek és a megsemmisítés veszélyébe került zsidók megmentéséről” címet adták, kikerülve ezzel a „zsidókérdés” szó használatát.³¹ Másrészt, a szerkesztők a fentebb közölt részt egyszerűen kivágták, anélkül, hogy erre utalást tettek volna, azt a látszatot keltve, hogy az előtte és utána lévő bekezdések szervesen követik egymást:

„A zsidók üldözése és az egyházaknak az ő érdekükben kifejtett tevékenysége jókora fejezetet igényelne. Bereczky Albert 1946-ban írt egy 48 oldalas füzetecskét „A magyar protestantizmus és a zsidóüldözés” címen (angolul). Ez a füzet tartalmazza a lényegét.”³²

[„A zsidókérdés századunk legérzékenyebb kérdése. ... a náci propagandának nem lett volna semmilyen hatása...”³³ - Ez a rész nem szerepel a kiadásban.]

[A következő (szintén kiadatlan) oldalakon az első és második zsidótörvény keresztény felekezetek általi támogatását védi Soos, Bereczky könyvét idézve.]

„Ebből.”³⁴ [ti. Bereczky könyvéből – M. T.]:

a nem-zsidó társadalom láthatta volna, hogy a zsidók tehetsége és kapcsolatai az egész [kiemelés Soostól] társadalom javát szolgálják, az egész nemzetét, a náci propagandának semmi hatása nem lett volna...” RL, C/230, 25. doboz (Az emlékkönyv iratai), a gépelt jegyzet oldalszáma: 143. A szerkesztők minden bizonnyal ugyanazt a szöveget használták, mint mi: A magyarra fordított gépelt kézirat címlapja teljes mértékben megegyezik (még formailag is) az általunk látottal, egy kivétellel, amelyet valószínűleg kézzel írtak a genfi eredetire (esetleg azt a védésre szóló meghívó tartalmazta): „1950. május 31-én, szerdán, 14h15’ a Genfi Egyetem teológiájának Auditóriumában / 28. terem”.

³⁰ “Az alábbiakban – helyszűke miatt – csak az 1920 és 1930 közé eső fejezetrészeket, továbbá a záró következtetéseket tudjuk közreadni. (Szerk.)” *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 26. o.

³¹ *Evangéliumot Magyarországnak!* i. m. 130-132. Ez a fejezet (a korábbiaktól eltérően) nem egy egész fejezet fordítása, hanem egy válogatás (nincs ilyen alfejezetcím az eredetiben).

³² Uo. 131.

³³ Kiadása: ld. fent jelen tanulmányt.

³⁴ Ez a szó nem szerepel az eredetiben.

„*Teleki miniszterelnök öngyilkossága (1941. április) után megkezdődött a nagy német erők átvonulása Magyarországon, és még az a kis cselekvési szabadságunk is elveszett, amit eddig meghagytak... Ugyanebben az évben a teljes egészében fajvédelemre alapított harmadik zsidótörvény került benyújtásra, melyet a keresztyén gondolat határozottan elutasított. Az egyházak képviselői élénken tiltakoztak a törvény megszavazásánál. Ravasz püspök, miután elmondta visszautasító véleményét, felolvasott egy ünnepélyes deklarációt, melyet aláírt mindegyik püspök és a négy főgondnok is, amelyben az aláírók tiltakoznak a törvény megszavazása ellen.*”³⁵

Tanulmányunknak nem célja, hogy részletesen elemezze, milyen okok vezettek a belső öncenzúrához. Nem zárható ki az sem, hogy nem minden szerkesztő tudott a cenzúráról, és az is elképzelhető, hogy csak a szakdolgozat-részek fordításával és gondozásával megbízott személy egyéni akciójáról volt szó; ezt ugyanakkor nem tartjuk valószínűnek. Néhány szempontot említünk.

Az 1999-es forráskiadvány nem kritikai kiadás, és nem szaktörténészek, hanem özvegye, Tüdös Klára és egykori református bajtársai, református vezetők szerkesztették. A Ráday Gyűjtemény adta ki. A szerkesztők közül Havas Gábor, Kádár Géza, Kupa László és Nemes Béla a második világháború előtt és alatt SDG-s vezetők voltak. Dózsa György 56-os menekült, az amerikai magyar reformátusok egyik vezetője volt. Bakó Elemér Soos Géza egyik legfontosabb projektjét, az amerikai Új Magyar Út című folyóiratot szerkesztette.³⁶ Az 1935-ben született Dózsa György kivételével mindannyian személyesen és jól ismerték Soos Gézát.

A forráskiadványt megelőzte egy emlékülés és emlékkiállítás 1998. október 20-án. Ezt a Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE) Hittudományi Kara szervezte, és a Ráday Kollégium dísztermében került rá sor. Az esemény védnökei Soos Géza özvegye, valamint Bölcskei Gusztáv és Hegedűs Loránt református püspökök voltak.³⁷ Az emlékkiállítást Hegedűs, az emlékülést Tenke Sándor, a KGRE rektora nyitotta meg. Az előadók Soos Gézáné, Molnár Miklós, Ladányi Sándor, Kádár Géza, Török Bálint, Kupa László, Eszenyi László, Bakó Elemér, Dósa (sic) György és Nemes Béla voltak. Maczkó Mária énekelt. Az eseményt joggal tekinthetjük a református közélet és emlékezetpolitika kiemelt, ünnepélyes alkalmának. Soos Gézáné három nappal később, október 23-án *Göncz Árpád köztársasági elnöktől kitüntetést* kapott.³⁸

³⁵ Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 131.

³⁶ Az életrajzok többségét ld. Evangéliumot Magyarországnak! i. m. 330-336.

³⁷ A meghívó: RL, C/230, 25. doboz.

³⁸ Az adat: A RL-ben, gyakran iratszintű levéltári segédlet 10. oldalán található (C/230 Soos Géza iratai)

A belső cenzúra oka véleményünk szerint nem lehet más, mint hogy egy, az emlékkiállításal egybekötött tisztelgő Soos Géza-emlékkötet értékét és a második világháborús hős emlékezetét nagymértékben csorbította volna, ha kiderül, hogy (Ablonczy Balázs Teleki Pálról írt szavait idézve) Soos társadalomképe és a zsidósággal kapcsolatos világnézete felnőtt életének túlnyomó részében „menthetetlen és folytathatatlan, a magyar konzervativizmus zsákutcája” lett volna.

Azt nehezebben tudjuk megítélni, hogy miért nem került szinte semmi kiadásra az 1934 és 1944 közötti évekről, noha Soos Géza ekkor volt az SDG elnöke, és ekkor került sor a szárszói találkozóra is, amiről Soos igen részletesen ír. Nem adtak ki részeket az egyházon belüli reformtörekvésekről sem, amiket Soos szintén bőven tárgyalt.

Az alábbiakban bemutatjuk a két dokumentum: a szakdolgozat eredetijének és a végül kiadott változatnak a kapcsolatát. Átnéztük a fordítás kéziratát is, azonban annak mikrofilológiai elemzését nem végeztük el. Ami bizonyos, hogy az (mint láttuk) tartalmaz olyan részeket, amelyek végül nem jelentek meg. Emellett nem tartalmaz minden olyan részt, amely végül megjelent.

Az eredeti szakdolgozat fejezetei és oldal-számai	Evangeliumot Magyarországnak! (1999), oldalszámokkal
Introduction (1-2.)	Kiadatlan
1. L'Église Réformée Hongroise à la fin de la 1 ^e guerre mondiale (3-21.)	Kiadatlan
2. Dieu prépare de nouvelles voies (1919-21) (22-35.)	Egészében kiadva (26-33.), az eredeti lábjegyzetek nélkül
3. Le développement du mouvement ecclésiastique-confessionnel et la période des grandes luttes ecclésiastico-politiques (1921-34) (36-81.)	Nagyrészt kiadva (33-52.), az eredeti lábjegyzetek nélkül
4. La stabilisation du mouvement confessionnel et son développement vers l'oecuménisme. Réformes ecclésiastique jusqu' à la convocation du nouveau Synode (1934-39) (82-117.)	Kiadatlan

5. L'Église Réformée Hongroise et les mouvements chrétiens pendant la 2e guerre mondiale et la Résistance (1939-45) (118-168.)	Néhány oldal kiadva (130-132., 135-138.)
Conclusions (169-174.)	Egészében kiadva (lábjegyzetekkel) (52-57.)
Appendice (i-vi)	Kiadatlan
Thèses, Epithèses (oldalszám nélkül)	Csak az Epithèses kiadva (25-26.)

Összefoglalás és kutatási feladatok

Soos Géának az első és második zsidótörvényről, illetve általában a „zsidókérdésről” alkotott véleménye szakdolgozatának vonatkozó, kiadatlan részeiből és a hagyatékában található 1944. évi iratból meglehetősen pontossággal leírható. Valószínűtlennek tartjuk, hogy 1938/39-ben jelentősen és érdemben mást gondolt volna ezekben a kérdésekben, mint mentorai és példaképei, Teleki Pál és Ravasz László. Ugyanakkor a korban mind a zsidósághoz, mint a nemzetiszocialistákhoz kialakított viszonyoknak számos árnyalata volt; a kérdés további vizsgálatot igényel.

A második világháború után folyamatosan és dinamikusan változó európai és magyarországi politikai környezetben Soos Géza múltja miatt számos okból (minisztériumi beosztásai, Magyar Közösségtagtsága stb.) védekezésre kényszerült, ez vezetett emigrációjához is. Már életében támadták: a 1947. évi összeesküvés per, a Soos elleni sajtókampány, illetve állampolgárságának elvétele (amit Rajk László belügyminiszter javaslatára fogadtak el), és az ezt övező ideológiai harc Amerikába is eljutott: Vatai László, egykori vezetőtársa és lelkes nyílvánosan fasiszmissal, véreskezűséggel vádolta. Nyilvános megszólalásaiban, leveleiben a „zsidókérdésben” elfoglalt álláspontját illetően saját és egyháza embermentő tevékenységét, nácizmus- és fasiszusellenességét hangsúlyozta. Antiszemita nézeteit 1950-re sem vizsgálta felül. Egyháza felelősségét, ha csak közvetve is, elsősorban a szociális helyzet nem megfelelő kezelésén keresztül, elismerte a náci propaganda erősödésében.

Soos esete újabb példa arra a sok közül, hogy egy keresztény politikus vagy embermentő antifasiszta tevékenysége nem jelenti azt, hogy az adott személy ne lett volna antiszemita (amely fogalmat akkor természetesen a kornak megfelelő keret- és terminológiarendszerekben határozták meg), illetve arra is, hogy az embermentés közvetlen és közvetett motivációi sokrétűek voltak: a németellenesség, a szu-

verenizmus és a keresztény nacionalizmus elemei keveredtek többek között a biblikus emberkép, humánus és civilizáltság szempontjaival.

A szakdolgozat egészét megismerve kijelenthető: noha önmagát sohasem említi benne, annak felekezeti- és politikatörténeti hangsúlya mellett műfaját tekintve valójában egy harcos, egyben karcos önéletrajz, politikai program és egyes részeiben a második Teleki-kormány melletti védőirat is.

Az 1990-es évek végének magyarországi református közéletében a 20. századi reformátusság kiemelkedő alakjáról megjelentetett emlékkötetben nem volt, nem lehetett helye Soos Géza nyíltan vállalt antiszemitizmusának. Azt a kortársak szemében valószínűleg súlyosbította, hogy még 1950-ben is, bizonyos értelemben dacosan vállalta. A szerkesztők, jobbjára református felekezeti- és harcostársai, barátai ezért ennek még a nyomait is kivágták az 1999-ben megjelent emlékkötetből, ideértve a Sooshoz nagyon hasonlóan gondolkodó Bereczky Albert mondatait.

Noha Soos Géza itt bemutatott markáns és jól körvonalazott, korának eszméaramlataiban mélyen gyökerezett antiszemitizmusa (már csak a számos hasonló példa miatt is) nem érheti meglepetésként a történészeket, a szinte makulátlan hős és a „református Wallenberg”, a „magyar Wallenberg” képe mindenképpen árnyalásra szorul.³⁹ Biográfusai, akik eddig szinte kizárólag a felekezettársai voltak és nem tárgyalták a „zsidókérdést”, a jövőben nem hagyhatják figyelmen kívül Soos álláspontját ebben a kérdésben, ha életpályájáról valóság-hű képet szeretnének alkotni. Egy példa jól szemlélteti a sokszor alig kibogozhatatlan eszmetörténeti és belpolitikai szálakat: 1942-ben Soos a későbbi hírhedt könyvégető, nemzetiszocialista sajtócézar, Kolosváry-Borcsa Mihály (akkor a Sajtókamara elnöke) társaságában ismertette egy diákotthon terveit. Tény, hogy Soos Gézáról tudományos igényű életrajz még nem készült.

További mikrofilológiai elemzést igényel, hogy a hagyatékában számos helyen fellelhető, különböző nyelvű, gyakran anonim elemzések, összefoglalók, valamint a szakdolgozat szövege között milyen idézettségi, szerkesztési kapcsolat áll fenn, és Soos Géza milyen for-

³⁹ Noha nem tartozik tanulmányunk témájához, de a Wallenberggel való összehasonlítást valójában egy másik okból tartjuk (nem korainak vagy elhamarkodottnak, hanem) kifejezetten szerencsétlennek. Egyrészt Wallenberg és társai tevékenysége Soosék kapcsolatrendszere, terepmunkája nélkül jóval kisebb határfokú lett volna. Másrészt a Magyarországon alig fél évet tartózkodó Wallenberget jórészt védte a semleges ország diplomatájának kijáró immunitás, míg Soos állandó életveszélyben dolgozott. A kettejük közötti kapcsolatrendszer és az eltérő körülmények nem indokolják, hogy egyiküket a másikhoz hasonlítsuk.

mában használta fel azokat. Nem ismerjük a dolgozat bírálatát és a védés jegyzőkönyvét (az nem található meg a Soos-hagyatékban).

PAP BÉLA ÉLETE (1907–1957)

THE LIFE OF BÉLA PAP (1907-1957)

Csűrös András

PhD egyetemi adjunktus

ÖSSZEFOGLALÁS

Pap Béla a kalotaszegi Gyalun született. Trianon következtében menekült a család Budapestre, ahol nagy szegénységben éltek. Teológus évei után bekapcsolódott az SDG ifjúsági missziójába, később a Református Szeretetszövetségben szolgált. 1937-ben került Vácra, onnan 1942-ben Karcagra. A háborút követően markáns kiállása egyre magasabbra emelte, miközben a hatalommal egyre jobban szembetárlta magát. A nagy fordulat az 1951. október 24-i, vízvázlatzó zsinati ülés volt, ahol ügyes taktikázás és szervezkedés után egy „zsinati kisforradalmat” vitt végbe. Ennek következményeként lecsapott rá az államvédelmi hatóság. Négy és fél év börtönbüntetésre és teljes vagyonekzabzásra ítélték. 1956-ban szabadult. A koncepciók eljárás és büntetés után következett az adminisztratív ellehetetlenítés. Életének következő szakasza a bizonytalanságból az eltűnésbe vezet. Pap Béla 1956. augusztus 10-én tűnt el. Az eltűnés nyomozati anyagain, jelentéseken, személyes visszaemlékezéseken keresztül próbáljuk rekonstruálni az eltűnés körülményeit. Az eltűnést követte a szellemi eltűntetés. Ahogy Bartha Tibor fogalmazott Németh Erzsébetnek 1984-ben: „Volt férje ennek a rendszernek ellensége volt, nem engedhetjük meg újra, hogy elővegyék az ügyét.”

Pap Béla életét megismerve egy kalandos, igazi XX. századi lelkipásztori életúttal találkozhatunk, mely nem tűnt el nyomtalanul a Református Egyházban.

Abstract

Béla Pap was born in Gyalu, a town in the Kalotaszeg (Țara Călatei) region. As a result of the Treaty of Trianon, his family fled to Budapest, where they lived in great poverty. After years of studying theology, he joined the SDG Youth Mission and later served in the Református Szeretetszövetség (National Reformed Charity Federation). He moved to Vác in 1937, and from there to Karcag in 1942. After the war, his strong stance took him to increasingly higher positions,

while he found himself in a growing confrontation with power. The great turning point was the watershed synodal meeting of October 24, 1951, where, after skilful tactics and organization, he carried out a “small synodal revolution.” As a result, he was arrested by the state security authorities. He was sentenced to four-and-a-half years in prison and total confiscation of his assets. He was released in 1956. Confrontation and punishment were followed by administrative repression. The next phase of his life leads from uncertainty to disappearance. Pap Béla went missing on August 10, 1956. We are trying to reconstruct the circumstances of his disappearance through case files, reports and personal recollections. His disappearance was followed by the removal of his intellectual work. As Tibor Bartha put it to Erzsébet Németh in 1984: “Your ex-husband was an enemy of this system, and we cannot allow his case to be brought up again.”

By getting to know the life of Béla Pap, we can learn about an adventurous, truly 20th century pastoral life, which did not vanish without a trace in the Reformed Church.

Kulcsszavak: Református, Karcag, Vác, SDG, 1956, koncepció per

Keywords: Reformed, Karcag, Vác, SDG, 1956, conception trial

Pap Béla 1907-ben született a kalotaszegi Gyalun, itt édesapja iskolaigazgató volt. A család a román megszállást követően került Budapestre, először vagonban laktak, majd a Mária Valéria-telepen. Az 1920-as években átélt nyomor, szegénység olyan szociálisan érzékeny emberré tette, aki bármikor az elesettek, a nélkülözők segítségére sietett.

Ez a tanulmány egy 2018-as lelkészportrékat bemutató tanulmánykötetbe készült, mely a mai napig nem jelent meg. Mégis szerettem volna ismertetni a téma kapcsán a legújabb kutatási eredményeket, megglátásokat, amelyeket most alább olvashatnak.

Gyalutól Vácig

Pap Béla 1907-ben született a kalotaszegi Gyalun, itt édesapja iskolaigazgató volt. A család a román megszállást követően került Budapestre, először vagonban laktak, majd a Mária Valéria-telepen. Az 1920-as években átélt nyomor, szegénység olyan szociálisan érzékeny emberré tette, aki bármikor az elesettek, a nélkülözők segítségére sietett.¹

¹ Németh Erzsébet: *Pap Béla élete, 1907–1957*, Budapest, Kézirat, 1985, 10–13.

Pap Béla a Lónyai utcai Református Gimnáziumban érettségizett, majd 1925-ben iratkozott be a Budapesti Református Teológiai Akadémiára.² Három évig járt magyar–latin szakra a fővárosi Tanárképző Intézetbe is. A lelkészi oklevél megszerzését követően ösztöndíjas-ként 1929–31-ig Amerikában, Lancasterben és Pittsburgben (Pennsylvania állam) tanult, utóbbi helyen Bachelor of Divinity és Master of Theology fokozatot szerzett.³ Tanulmányai mellett szolgált és beutazta az egész országot, megismerte az ott működő demokráciát, amely attól kezdve etalon lett számára. 1929 nyarán a Független Amerikai Magyar Református Egyház utazó segédlelkészeként, majd 1930–1931-ben „főesperesi titkárként” szolgált. Hazatérve is sokáig tartották vele a kapcsolatot.⁴

1931. szeptembertől budapesti állandó helyettes hitoktató segédlelkész lett, többek között a Mária Terézia Leánylíceum vallásánára. 1933. január 1. és november 30. között a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom (SDG) utazó lelkésze volt. Kapcsolata a mozgalommal már az ösztöndíja előtt fennállt, és kinti tartózkodása alatt is megmaradt,⁵ hiszen 1931. szeptemberben így írt a *Református Diákmozgalom* c. havilap: „*Pap Béla. Szövetségünk régi munkása, amerikai tanulmányúttjáról visszatért s titkári minőségben megkezdte működését.*”⁶ 1931–1932-ben az SDG ügyvezető elnöke, 1933-ban fél évig főtitkára volt. Később is több tisztséget tölt be,⁷ szervezője és résztvevője a szárszói konferenciáknak. Az SDG-ben ismerte meg feleségét, Németh Erzsébetet, akivel 1934-ben házasodtak össze. Hat gyermekük született.⁸ 1934-ben jelent meg első könyve Társadalmi rendszerváltozás címmel.⁹

Külön ki kell térni Pap Béla újságírói-lapkiadói tevékenységére. Az SDG-ben végzett szolgálata közben átvette a *Református Diák-*

² Pap László–Bucsay Mihály (szerk.): *A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855–1955*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1955, 227.

³ Kovács Bálint: Pap Béla, a mártírsorsú lelképásztor (1907–1957), *Confessio*, XIV. évfolyam, 1990/2, 85.

⁴ Németh: i. m., 17.

⁵ Pap Béla: Amerikai levelek, *Református Diákmozgalom*, VII. évfolyam, 1931. március, 169–170.

⁶ *Református Diákmozgalom*, VII. évfolyam, 1931. szeptember.

⁷ Tagja az Üdülő Bizottságnak, főiskolás fiútitkár, szerkesztő, majd szenior tag. Vö. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 24. fond, „Soli Deo Gloria” Ref. Diákszövetség iratai, A/4. doboz.

⁸ Gyermekük: Béla (1935–), Ádám (1936–1976), Éva (+1938), Tamás (+1939), Tamás János (1940–1964), Piroska (1943–1946) és Katalin (1948–).

⁹ Pap Béla: *Társadalmi rendszerváltozás: Evangélium*, Budapest, Soli Deo Gloria, Magyar Út könyvek, 1934.

mozgalom havilap főszerkesztését. Majd 1932-ben bontakozott ki az Új Magyarság havilap, melynek vezércikkeit nagyrészt Pap Béla írta, s a szerkesztési munkálatokban is részt vett.¹⁰ A lap hasábjain – túlélve a szervezeti-egyesületi kereteken – teret engedtek általánosabb kérdéseknek, így például foglalkoztak a magyarság ügyével, társadalmi kérdésekkel és aktuális politikai történésekkel is. Egy évvel később jelentősen átszervezték az újságot. A havilap függetlenedett az SDG-től, és onnantól fogva kéthetente jelent meg. Új neve a *Magyar Út* lett, mely az úgynevezett „harmadik út” eszmei áramlatnak lett egyik legfontosabb szócsöve.¹¹ Első száma 1935. augusztus 15-én jelent meg. Pap a lapnak először szerkesztője, majd főszerkesztője és laptulajdonosa lett. 1936-tól hetilapként működött, 1940-től „nagy napilap” formátumban, mivel céljuk egy napilap létrehozása volt. Pap Béla ezen az újságon keresztül vált országosan ismertté. Miután 1942-ben Karcagra került, már kevesebbet tudott írni és a lapkiadással is jóval kisebb intenzitással tudott foglalkozni.¹² Ekkortól Gombos Gyula lett a lap felelős szerkesztője. A *Magyar Út* 1944. október 12-én jelent meg utoljára, utána a nyilas hatóságok betiltották. A lap eszmetörténetileg meghatározó jelentőségű folyóiratként hatott a közvéleményre, és terjesztette a „harmadik út” opcióját, aminek egyik legfontosabb eseménye az 1943-as szárszói találkozó volt.

Pap Béla az SDG-t követően, 1933 és 1937 között a nem sokkal előtte szociális és karitatív céllal alakult Országos Református Szeretetszövetség utazó titkára, lelkésze lett. Rengeteget volt úton, árvaotthonokat szervezett, pénzt gyűjtött, lelkesített. 1937-ben hívták meg Vácra lelkésznek, ahol 1938-ban foglalta el szolgálati helyét. Négy itt töltött éve alatt hatalmas munkát vitt végbe, gyülekezeti házat és ravatalozót épített új csoportokat hozott létre, felújította a templomot.¹³ Újraszervezte a váci börtönpasztorációt is.¹⁴

Ebben az időben raboskodott a váci fegyintézetben Vas Zoltán, későbbi kommunista politikus is. Ahogy erről Pap Béla vallott 1951-es koncepciók perében: „Előfordult, hogy néhány esetben akkor Vácra a börtönben Vas Zoltánnal is beszéltem. Vas Zoltánnal való beszélgetésemet ismerttem Schüsslerrel, konkrétan egy esetre emlékszem,

¹⁰ Pap Béla: Kis világriport, Cseh, indus, angol nyilatkozatok az „Új Magyarságnak”, *Új Magyarság*, I. évfolyam, 1934. szeptember–október, 1.

¹¹ Salamon Konrád: *A Soli Deo Gloria Magyar Útja és a népi mozgalom kezdetei*, *Confessio*, VI. évfolyam, 1982/4, 18–30.

¹² Megjelent írásainak jegyzékét lásd: Csűrös András Jakab: *Pap Béla élete és ellenállása (1907–1957)*, Budapest, OTDK dolgozat, Kézirat, 2007, 2–3. sz. függelék. I–VIII.

¹³ Pap Béla: Búcsú Váctól, in: Pap Béla: *Ige és Ember*, Karcag, 1944, 100–114.

¹⁴ Csűrös András Jakab: *Pap Béla, mint a váci gyülekezet lelkipásztora (1937–1942)*, *Református Egyház*, 2008/7–8, 129–131.

amikor bizonyos könyvekkel is kapcsolatos volt a beszélgetés.”¹⁵ Vas Zoltán azt kérte tőle, hogy szerezzen be pár külföldi szocialista kiadványt, de ezeket – elmondása szerint – saját maga számára sem tudta volna beszerezni, nemhogy egy rabnak.¹⁶ Ez a történet úgy került elő az 1951-es koncepciós perében, mintha ő a politikai elítéltekről jelentett volna a fegyház igazgatójának. Máshol Vas Zoltán azt mondta, hogy Pap Béla „nagyszerű ember volt”.¹⁷

Váctól Vácig

Pap Béla Vácról Karcagra került, ahol újságírói-előadói munkájából ismerték. 1941-ben hívták ebbe a hatalmas nagykunsági városba, hogy vegye át a gyülekezet lelki irányítását. „*Se rokonom, se barátom, s mégis, egy tizenkilencezres gyülekezet egyhangúlag hív: vállaljam a munkát. Vannak pillanatok és vannak levelek, amikor és amelyekre nem lehet nemet mondani. Ez is ilyen volt. Elfogadtam.*”¹⁸ 1942 és 1951 között volt Karcagon vezető lelképásztor. Személye nemcsak a gyülekezetre, hanem az egész városra nézve meghatározó volt. Ezért is számolt be részletesen a *Nagykunság* hetilap a lelkészválasztás kö-

¹⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) 3.1.9. V–82894 Papp (sic!) Béla, Javaslat Papp Béla ügyében a vizsgálat befejezésére, Pap Béla vallomása, 1951. december 11.

¹⁶ „1938-ban váci lelkész voltam, mint ilyen bejártam a fegyházba és mint megbízott református lelkész istentiszteleteket tartottam a református raboknak. Cenzúráztam leveleiket, meglátogattam zárkáikat, munkatermeiket. Meghallgattam nézeteiket és ha tudtam közbejártam ezekben az igazgatóság-nál feltételes szabadság felügyelőbizottság engedélyezése ügyében kértem az én [...] is, mint én igyekeztem is jó lelkiismerettel megtenni, – bizony nem mindig eredményesen. A fegyházban ebben az időben leginkább bűnügyi elítéltek voltak, de volt politikai fogoly is, név szerint: Vass [sic!] Zoltánra emlékszem, aki bár nem volt református, váltottam is néhányszor szót. Kérését, hogy néhány idegen nyelvű szocialista könyvet cenzúrázzak, hogy a könyvtárban elhelyezhető legyen, nem teljesítettem, mert ezeket a könyveket én sem kaptam. Kértem ruha [sic!] – a fegyház igazgatója ebben az időben Shürler Rudolf volt, akivel rövidesen jó viszonyban kerültem – a foglyok lelki gondozása körül felmerült fontosabb kérdéseket megbeszéltem vele. Arra, hogy fegyházlelkészi működéssel akár a bűnöző, akár a politikai foglyoknak ártottam volna mostani kihallgatásaimnál sohasem gondoltam. Ezek a kihallgatások ezt a kérdést most előttem egészen új színben vetették fel.” ÁBTTL 3.1.9. V–82894, Javaslat Papp Béla ügyében a vizsgálat befejezésére, Pap Béla vallomása, 1951. december 11.

¹⁷ Gombos Gyula: Pap Béla, in: Péter László (szerk.): *Karcag a magyar művelődés történetében, Tanulmányok*, Karcag, Karcag Város Önkormányzata, 2001, 167.

¹⁸ Pap 1944: i. m., 112.

rülményeiről.¹⁹ 1942-ben költözött be családjával a parókiára, majd még az év során a karcagi Közjóléti Munkaközösség elnökévé nevezték ki, és ettől az évtől a lelkeszkör vezetője is lett. 1943-tól a kormányzó Magyar Élet Pártjának választókerületi elnöke lett, melyről 1944. március 31-én lemondott.²⁰

A háború alatt helyben maradt, Karcag háromszor cserélt gazdát.²¹ A templom kívül és belül is megrongálódott. Pap Bélát az 1945 utáni igazolások alatt igazoltnak nyilvánították.²² 1945-ben a karcagi református középiskola igazgatóságának betöltése körül alakult ki politikai nézeteltérése a helyi Nemzeti Bizottsággal, akik egy szociáldemokrata párttagot, Szász Bélát akarták odaültetni, sőt, Révész Imre tiszántúli püspökhöz is fordultak az ügy érdekében, sikertelenül. Pap Béla látta a közelgő veszélyt, már 1945-ben így írt Révésznek: „*A megfélemlítésnek és a lelki terrornak olyan sötétségével állunk szemben, amelynek a református egyházba és annak intézményeibe való betörését meg kell akadályoznunk még akkor is, ha ezért bármelyikünknek is börtön, vagy egyéb kellemetlenség fog osztályrészül jutni.*”²³ Pap Béla pontosan érezte és tudta, milyen sors vár a református egyházra.²⁴ A megváltozott élet új feladatokkal szembesítette, de helyt tudott állni. „*Minden képességét latba vetette, ha kellett, kért, ha kellett követelt, ha kellett, diplomata volt, ha szükség volt rá, derűs, kedves, barátságos házigazda, igyekezett mindenkit levenni a lábáról, hogy elérje a célt, amivel egyháza ügyeit előbbre tudja vinni.*”²⁵ – emlékezett vissza rá felesége.

¹⁹ Szentesi–Tóth Kálmán: Jól sikerült a bemutatkozó prédikáció, *Nagykunság*, 1941. október, 1.

²⁰ Karcagi Református Egyházközség, Pap Béla iratai (jelzet nélkül).

²¹ A karcagi református gyülekezet háborús kárjelentését közli Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő, A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945), II. kötet, [Debrecen]–[Budapest], Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára–Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, RKK Könyvek, Református közelmúltunk, 2016, 34–39.*

²² Balogh Margit: Ember és hatalom, Pap Béla református lelkész büntetőpere, *Protestáns Szemle*, V. (új) évfolyam, 1996/2, 135.

²³ Idézi Tibori János: *Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957*, Debrecen, *Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár Kiadványai*, 1995, 160.

²⁴ „*Hogy a németeket mennyire nem szerette, azt tudtam, de hogy az oroszokkal, illetőleg a rendszerükkel végképpen nem tudott megbarátkozni, azt éreztem és tapasztaltam. Nem beszélt, csak hallgatott. Mintha tökéletesen elfelejtette volna, hogy milyen elképzelései voltak a magyarság jövődjéről. És ezt nem csak azért tette, mert félt. Mintha ösztönösen érezte volna azt, amiről akkor még csak fogalmunk sem volt, hogy mi következik ezután!*” Németh: i. m., 47.

²⁵ Uo.

1947-ben megválasztották a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsbírájává, missziói előadójává, a Heves–Nagykunsági Református Egyházmegye jegyzőjévé és a Zsinat tagjává. 1948-ban a *Magyar Presbiter* c. lap szerkesztője lett és az Országos Református Presbiteri Szövetség főtitkára a szervezet 1950-es megszűnéséig. A szervezet elnöke a budapesti református egyházmegye legendás eszperese, Szabó Imre volt. 1948-tól a Karcagi Egyházközség négy részre vált, így Pap Béla a Kossuth térinek lett lelkésze. 1948-tól megkezdődött a szövetkezesítés, amelyben kiemelt helyet kapott Mezőtúr és Túrkeve mellett Karcag. Házról-házra járva próbálták meggyőzni a parasztokat a csatlakozásról. Pap Béla ott állt az emberek mellett, éjszakáig tartó beszélgetésben győzte meg őket, hogy ebben nincs értelme ellenállni, be kell lépni.²⁶ A Karcaghoz tartozó Tilalmas Gazdaságba telepítettek sok embert. Pap Béla látogatta őket, kiállt a kitelepítettek, a kulákok mellett.²⁷ Levelet írt védelmükben az egyházi vezetőségnek.²⁸ Ekkortól rendszeresen megjelent nála Karcagon Kiss Roland főgondnok „baráti beszélgetésre” – igazából ellenőrzésre.²⁹

Határozottan szót emelt az iskolák államosítása ellen. 1948-ban államosították az iskolákat, köztük a Karcagi Református Gimnáziumot is. Pap Béla egy istentisztelet után megszavaztatta a híveket, mondván, aki ellenzi az intézmény átadását, álljon fel. A gyülekezet egyhangúlag állt ki régi iskolája mellett. A karcagi hívek egy emberként álltak lelkészük mellé. A politikai rendőrség 1949-től bizonyíthatóan megfigyelte Pap Bélát.³⁰ Az 1950-ben elhangzott nagyszombati prédikációjáról három jelentés is fennmaradt.³¹ Az ige hirdetés a büntetőpere során is előkerült, nem véletlenül: „*Jézust, amikor elvitték*

²⁶ Németh: i. m., 57.

²⁷ Fazekas Mihály: Pap Béla református lelkész élete és munkássága (1907–1957), *Zounuk, A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*, 12, Szolnok, 1997, 247.

²⁸ „[Kiss Roland – Cs. A.] *Pap Bélánál hosszan időzött. Elmondta a Konventre küldött beadványát, melyben a kulákok védelmére kéri az elnöki tanácsot. Nagyon elítélte Bélát érte.*” Szabó Imre: *Ég, de meg nem emésztetik, Naplók 1914–1954*, Budapest, Budapest–Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 180.

²⁹ Németh: i. m., 58–59.

³⁰ Balogh: i. m., 135–136.

³¹ MNL Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltára (JNSzML), 39. fond, 2. fondcsoport, 1948–1954. év, „Egyházi rendezvényekkel, papok munkájával és a klerikális reakció tevékenységével kapcsolatos iratok”, 1950. június 30, Kovács Mihály városi titkár jelentése; MNL JNSzML, MDP Szolnok Megyei Bizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei, 23. ő.e. 1951. október 9., 188; Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV.4 Fővárosi Bíróság büntetőperes iratok, B.III. 001293/951., 68.

*megfeszíteni, találkoztak a földjéről hazatérő Simon nevű földműves emberrel, akinek a vállára ráerőszakolták Jézusnak a keresztjét. Szégyenteljes és gyalázatos dolog volt ezt a keresztet vinni, és mi is egy ilyen Simonok vagyunk, akik egy olyan keresztet viszünk, amit idegen katonák erőszakoltak ránk. Ez a kereszt ugyanolyan szégyenteljes és gyalázatos, mint amit Simonra a pogány katonák ráerőszakoltak. Testvér! Én tudom, hogy bárhol is dolgozol, mindenütt érzed, hogy idegen kezek teszik rád ezt a szégyenteljes keresztet melyet hordoznod kell, de hamarosan eljön az idő, amikor ez a kereszt lekerül rólad.*³²

Pap Béla a szűkülő lehetőségek és bezáródó ajtók időszakában is megpróbált minél szélesebb munkát végezni. Nem hagyta annyiban a vallásoktatás kérdését, és személyesen ellenőrizte a hittanra való beiratkozásokat. A kötelező prédikáció-vázlatokat figyelmen kívül hagyta. Hatalmas munkát végzett lelkész kollégáival lelki téren is. A templom tele volt, Pap Béla férfi bibliaórájára közel kétszázan jártak. Végül zsinati tevékenysége lett az utolsó csepp a pohárban. Ahogy Gombos Gyula írta: „*nagyon féltettem Pap Bélát. Afelől nemigen lehetett kétségem, hogy a zsinati ülésen az ellenzék egyik vezére lesz, s ez a megtorlások olyan célpontjává teheti, amelyek módját 1948 nyarán nem volt nehéz elképzelni. Hamar kiderült, mennyire jogos ez az aggodalom.*”³³ A legelső zsinati ülésén már aktívan bekapcsolódott a munkába. 1948-ban az Egyezmény elfogadása kapcsán név szerinti szavazást kért, majd nemmel szavazott. Ekkortól már a zsinati ülésszakok között döntést hozó szűk körű testület, a Zsinati Tanács póttagja volt.³⁴

Az igazán érdekes zsinati ülés 1951-ben következett. Előtte több mint egy évig nem is tartottak ülést, így sok minden kibeszéletlenül maradt, feszült hangulatban találkoztak 1951. október 24-én. A „zsinati kisforradalom” az 1950-es évek református történéseinek kiemelkedő eseménye. Az ülés előtt kiszivárgott a Zsinati Tanács új névsora. Ebben feltűnt, hogy Szabó Imre budapesti esperest kihagyták. „*Előző este a Lónyay gimnáziumban jöttek össze páran a már fent levő zsinati tagok és itt készült egy ellen-lista, amelyiken Szabó Imre is szerepelt.*”³⁵ Az idézet egyben cáfolja azt az általam is képviselt véleményt, miszerint az ülés előtt nem volt szervezkedés, hanem Pap Béla magánakciója volt az egész. Úgy tűnik, valóban a zsinati ülésen kibontakozott ellenzék vezető egyénisége volt, ahogy vallomásában

³² BFL XXV.4, B. III.001293/951., 68.

³³ Gombos: i. m., 170–171.

³⁴ Csűrös András Jakab: Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre, *Confessio*, XXXI. évfolyam, 2007/4, 109–126.

³⁵ Németh: i. m., 75.

is állította: „*A református egyház keretein belül sokan engem tekintenek az ellenzék vezetőjének, hangadójának.*”³⁶

A feleség emlékirata szerint tehát Pap Béla komolyan szervezkedett. Oka pedig az lehetett, hogy meg akarta menteni az ősi kollégiumokat, nem akart engedni az állam részéről jövő nyomásnak. Am az iskolák „felajánlása” előtt szavaztak a Zsinati Tanács tagjairól is. A zsinati ülésen érezhető volt a feszültség. A zsinati résztvevők egy ajánlóíven megkapták az Elnökség részéről, hogy kiket szeretnének a Zsinati Tanács tagjai között látni. Ezt az ajánlóívet akarták egyben szavazólapként is hasznosítani. A kommunista kongresszusok metodikája ellen szólalt fel Pap Béla a 45-ös számú indítvánnyal: „*Az elnökség esetleges ajánló íve nem tekinthető szavazólapnak.*”³⁷ Szabó Imre így emlékezett vissza erre az epizódra: „*A zsinat lelkülete feszült, nyugtalan, elfojtott, lázongó volt a teológiák megszüntetése, a két kerületi közgyűlés határozata s annak a külföldi rádióban való ismertetése miatt. E keserű hangulatban itt, ennél a szavazásnál csapott ki az ellenállás.*”³⁸ Ezután megválasztották a bizottságok tagjait, majd a Zsinati Tanácsra is sor került. Az ülést viszont ennél a pontnál befejezték, s az október 24-25-re meghirdetett tanácskozás váratlanul már az első napon véget ért. A jegyzőkönyvhöz valamilyen oknál fogva nem a megválasztott tanácsstagok névsora került, hanem az elnökség ajánlóíve. Emiatt pontosan megtudjuk, hogy csak két névben van eltérés. Az egyiken Farkas József és Békefi Benő neve szerepelt. Mindketten az egyházvezetés hű követői voltak. Azon a listán, amit Pap Béla terjesztett be,³⁹ Szabó Imre és a karcagi lelkész neve tűnt föl. Tehát 1951-ben sikerült az akkor már Rákosi árnyékában élő egyházi vezetés ellen szavaztatni a zsinati ülést.⁴⁰

A pápai és sárospataki teológiák megszüntetése ezért november 27-re maradt. Ekkor tervezték módosítani a lelkészek alkalmazását is. A két tanácstagot el kellett tüntetni. Szabó Imrét lemondatták az esperességről és fasori lelkészi állásáról, majd elhelyezték egy, a világtól elvágott kis nyírségi faluba, Bujra. Pap Bélát 1951. november 18-án magához rendelte Péter János tiszántúli püspök. Itt „megfeddi” a sárospataki iskola ügyében tett pozitív lépései, illetve a zsinati tevékenysége miatt, azonban semmit sem volt hajlandó visszavonni. Visszafelé egy vonattal jöttek Debrecenből Karcagig és az étkezőkocsiban még beszélgettek. Péter János így szólt: „*Béla, saj-*

³⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V -82 894. Pap Béla kihallgatása, 1951. november 27. Szolnok.

³⁷ MREZSL 1. fond Zsinati iratok, IX. Zsinati jegyzőkönyvek, 1951. október 24.

³⁸ Szabó: i. m., 208.

³⁹ „*Másnap a gyűlés előtt Pap Béla igen mozgékonyan eljuttatta a tagokhoz a második listát...*” Németh: i. m., 75.

⁴⁰ Csűrös: Pap Béla zsinati tevékenysége i. m., 114–119.

nos a mai időkben olyasmi is megtörténhet, hogy lelkészek is börtönbe kerülnek.” A válasz sem maradt el: „János, ilyesmire már volt példa a múltban, de már az is előfordult, hogy püspökök is váltak börtönlakókká.”⁴¹

Az esetből kiderül, hogy az akkori egyházvezetés milyen szorosan együttműködött az állambiztonsággal és akár fenyegetésként alkalmazhatta is egyházpolitikai érdekei mentén. November 19-én Péter János számára világossá vált, hogy Pap Béla ügyében nincs alternatíva, és el is határozták, hogy leszámolnak vele. Erre abból tudunk joggal következtetni, hogy a Konventi Irodában már november 24-én leállították a családi pótlék utalását és felajánlották az ott dolgozó Tóth Pál Mártonnak a karcagi állást, aki értetlenkedve fogadta ezt a közlést, hiszen tudta, hogy ott Pap Béla a lelkész. A válasz még döbbenetesebb: Pap Béla csak volt karcagi lelkész, mert letartóztatta az Államvédelmi Hatóság (ÁVH). Mindezt három nappal korábban közölték!⁴²

Pap Bélát 1951. november 27-én, a következő zsinati ülés napján vitte el az ÁVH Szolnokra. Tizenkét órán át hallgatták ki, majd éjjel hazaszállították. Pap Béla szerint kifogástalanul viselkedtek, viszont a jelentésben már nem voltak ennyire udvariasak: „*A kihallgatás alkalmával Pap élesen ellenséges magatartást tanúsított.*”⁴³ A jelentést maga Péter Gábor szignózta. Éjszaka feleségével átbeszélve a dolgot arra jutottak, hogy biztosan bírósági ügy lesz belőle, hiszen a szolnoki kihallgatáson egy vastag dossziéval várták, benne *sok Magyar Út* is volt. Az egyházvezetés „hozzájárult” a kihallgatáshoz, hiszen amikor Pap Béla elárulta, hogy két fia is Sárospatakra jár, a százados így szólt: „*Szóval ezért olyan fontos magának a sárospataki iskola ügye...*”⁴⁴ November 28-án először Szolnokra vitték, majd onnan hozták fel Budapestre. A család viszont úgy tudta, csak az előző napi kihallgatás jegyzőkönyvét kell aláírnia Szolnokon.⁴⁵ Aznap este héttől másnap reggel ötig hallgatták ki, Ferencsik József vezetésével.⁴⁶ A Központi Fogda letéti jegyzékéből kiderül, hogy Pap Béla csak egy Bibliát vitt be magával.⁴⁷

Közben az otthon maradt Németh Erzsébet felkereste Kiss Rolandot a Konventi Irodán. A főgondnok közölte, hogy az állam

⁴¹ Németh: i. m., 80. és Kovács: i. m., 92.

⁴² Németh: i. m., 81.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V–82849, Feljegyzés Pap Béla karcagi református lelkésszel kapcsolatban (Budapest, 1951. november 28.)

⁴⁴ Németh: i. m., 82–83.

⁴⁵ Németh: i. m., 83.

⁴⁶ Ferencsik József életrajzát lásd: <https://www.neb.hu/asset/phpxflUPP.pdf>, 2017. december 20.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V–82849, 7.

szemében rossz fényt vetett Pap Bélára zsinati tevékenysége, „és ugye ott van a Magyar Út is...”. Kiss Roland végül azt mondta, épp kihallgatása folyik, de nem lesz baj, menjen haza nyugodtan. Pap Béla felesége december 10-én bejutott Péter Jánoshoz is, aki kellően leteremtette. Elmondta, hogy az asszony a felelős, amiért nem tudta féken tartani férjét, pedig kötelessége lett volna visszatartani. „Ne csodálkozzon, hogy ez lett az eredmény.”⁴⁸ Péter János tehát nemcsak nem csodálkozott azon, hogy az egyik rábizott pásztor elhurcolta az ÁVH, hanem kiállt az önkény döntése mellett. Sosem tagadta azt, hogy összejátszott az államvédelmi hatósággal.⁴⁹

Pap Béla kihallgatása során először igen bátran fogalmazta meg véleményét, majd az ÁVH-nak egyre inkább sikerült vallomását a koncepcióhoz igazítani. Első kihallgatásán, november 27-én még így szólt: „Tagadom, hogy általánosságban szemben állnék a népi demokráciával, de egyes végrehajtási módszereit helytelenítem.”⁵⁰ Elmondta, hogy a következő zsinati ülésen a teológiák összevonása ellen fog szavazni. A zsinati tevékenysége mellett a fent kifejtett váci börtönben lévő szerepéről kérdezték. Az első jegyzőkönyvben még nem tett vallomást, november 29-én már azt mondta, hogy „Belátom, hogy a múltban elkövetett tevékenységemért megérdemlem, hogy elítéljenek.” November 30-án már beismerte: „a népi demokrácia törvényeibe ütköző cselekményeket követett el.” December 13-ára készült el a végleges vallomása, amit kézzel kellett leírnia.⁵¹ A vallomás fogalmazása sematikus és ponyva, a kor propaganda nyelvezetét használja, de a lelkész még ezekben sem ismert be mindent, ami a

⁴⁸ „Elsorolta a konventi beadványát a kulákok ügyében, magatartását a missziói ügyekben, amikor nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal igenis szűkíti a lelkési munka hatáskörét, a hitoktatás kötelező eltörlésekor [sic!] kifejtett komoly agitációját, a nullával egyenlő támogatást, amikor a sajtóosztály erőteljesen támogatta és propagálta az Út megrendelését és terjesztését, a hivatalos brossúrák semmibe vevését a prédikációk irányításánál, [...] végül pedig a felháborító zsinati szerepléseit. Felszólalását titkos szavazással, a zsinati tanácsstagok listájának a megváltoztatását, majd annak is leszavaztatását, Szabó Imre beválasztását a zsinati tanácsba. Végül, mikor ő, mármint Péter János figyelmeztette, hogy vonjon vissza mindent, mert ezekért még börtönbe is kerülhet és tegyen nyilatkozatot, akkor ezt a leghatározottabban visszautasította, sőt még viccelve azt is mondta, hogy még én is kerülhetek börtönbe. Ne csodálkozzon akkor, most hogy ez lett az eredmény...” Németh: i. m., 84–85.

⁴⁹ Vajon nem neki juthatott-e eszébe, hogy vonják be a nyomozati anyagba a Magyar Útban megjelent cikkeit? Hiszen Péter János is többször publikált az Új Magyarországban, majd a Magyar Útban.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-82894. 35.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-82894, 35–40.

kihallgatások során vádként fogalmazódott meg. Felesége emlékirata szerint „Péter Gábor azzal fenyegette meg, ha nem írja alá a jegyzőkönyvet, kitelepítteti a családját.”⁵²

1952. február 15-én kezdődött a tárgyalása. Pap Béla kirendelt védőügyvédje dr. Schatzinger Frigyes volt – aki csak egy nappal korábban, február 14-én kapta meg a vádlott aktáit. Az eljárás titkosított volt.⁵³ Az ügyvéd túllépett az akkori kereteken és értesítette Németh Erzsébetet, úgyhogy február 19-én találkoztak is. „Az ő véleménye szerint egy nagyon intelligens, hívő emberrel állt szemben, aki nagyon bátran és határozottan mondta el utolsó szó jogán a véleményét. Ezért döntött úgy, hogy engem értesít.”⁵⁴ Pap Béla a tárgyaláson „egyes cikkekkel kapcsolatban” bűnösnek mondta magát, „de az izgatás büntetében nem.”⁵⁵ A cikkekkel kapcsolatban is tompítja a vallomását. A váci fegyintézetben nem beszélgetett az igazgatóval a politikai foglyokról. Az 1951. december 11-i vallomása szerint: „A Magyar Közösségnek 1941-ben lettem tagja.”⁵⁶ Viszont az 1952. február 15-i tárgyaláson ez már másképpen hangzott el: „Arany Bálinttal gyakran találkoztam, azonban engem személy szerint a Magyar Közösségbe nem szervezett be, én semmiféle esküt nem tettem le.”⁵⁷

Az ítélet 1952. február 20-án megszületett. Bűnösnek mondták ki „nyomtatvány útján a fasiszta irányzat elterjesztése érdekében elkövetett népellenes büntetben, valamint a demokratikus államrend elleni izgatás büntetében.”⁵⁸ Négy és fél év börtönbüntetésre, teljes vagyonekolobzásra és a közügyektől való tíz évi eltiltásra ítélték. Védekezését nem fogadták el. Az ítéletnek a „nyomtatvány útján” része egyértelműen az 1945-ben igazolt újságírói tevékenységére vonatkozott.⁵⁹ Az izgatás büntette pedig az államosítás istentiszteleten való leszavaztatásában és két prédikációjában állt. Az egyik igehirdetést idéztük, a másikban pedig a materializmus ellen kelt ki. Azt a védekezést, miszerint a jelentések kiragadott részeket tartalmaztak és félreérthették, nem fogadták el. „A terhelt magas képzettségénél és gyakorlott szónoki mivoltánál fogva tisztában kellett, hogy legyen szavainak hatásával, s ha nem lett volna szándékában az államrend elleni izgató beszédeit megtartani, úgy bizonyára meg tudta volna fogalmazni úgy mondanivalóit, hogy azok a legkisebb félreértésre sem adjanak lehe-

⁵² Németh: i. m., 88.

⁵³ „Indítványozom a fontos államérekre való tekintettel a közlési tilalom és a zárt tárgyalás elrendelését.” BFL XXV.4, B. III.001293/951., 8.

⁵⁴ Németh: i. m., 87.

⁵⁵ BFL XXV.4, B.III.001293/951., 58.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V–82894, 38.

⁵⁷ BFL XXV.4, B. III.001293/951., 59.

⁵⁸ Uo., 65.

⁵⁹ Ezt részletezi Balogh: i. m., 139–143.

tőseget.”⁶⁰ Enyhítő körülmény, hogy négygyermekes családapa volt, súlyosbító körülmény pedig a magas iskolai végzettsége, amely alapján – a bíróság szerint – jobban felmérhette volna tetteit.

A tárgyalás a Markó utcában volt, ahová a védőügyvédet Németh Erzsébet kísérte be, aki a börtönben elbűjt, az ítélethozatal előtt Pap Béla pont hallhatta felesége hangját. A tárgyalás után az elítélt megígulta feleségének a folyósón, hogy négy és fél év. „*Mosolyogva intgettünk – nincs semmi baj, élünk – s már el is tűntek.*”⁶¹ Az asszony gyorsan hazasietett Karcagra, mivel megtudta, hogy hamarosan végrehajjták a vagyoneklobzást. Előtte még a Konventen találkozott Péter Jánossal, aki azt mondta, hogy nyugodjon meg, Pap Béla biztosan könnyen megússza. Ezek után Pap Béláné és Bihari István a karcagi parókiából kipakoltak, hogy minél kevesebb dolgot vigyenek el. A vád súlyosbítást kért, a védelem pedig az izgatás vádja alól igyekezett felmenteni a lelkészt. A fellebbezés és a védő szavai hiányoznak az iratokból. 1952. április 30-án tárgyalták másodfokon az ügyet, ahol helybenhagyták az ítéletet.⁶²

Pap Béla 1952. február 15-én egy másik helyszínre, a váci börtönbe átszállítva kezdte meg a büntetése letöltését. Tehát a tárgyalást követően, de még a február 20-i ítélethirdetés előtt, Vácra szállítják.⁶³ Ítéletéről sohasem kapott írásbeli végzést.

Börtönből a bizonytalanság felé

Amikor Vácra került, közel két évet magánzárkában töltött, ahová behallatszott egykori templomának harangzúgása. Ez megújította erejét.⁶⁴ Később a gombüzemben lett vezető, ahol többi rabtársában is megpróbálta tartani a lelket. Pap Béla egészségi állapotát alig viselte meg a börtön. Családja Budapestre költözött, ahol a Sárospataki Teológia vendéglakását kapták meg. Karcagról 1953 végéig elküldték Pap Béla fizetését, Bihari István és Orgoványi György harmadolta a stólat is.⁶⁵ Ebben az időben ifjabb Pap Béla sikeresen bejutott az ELTE jogi karára, hiszen édesanyja „gyári munkás” kategóriába tartozott.

1955. szeptember 6-án Pap László teológiai dékánnal közölte Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, hogy „*Pap Béla amnesztiában részesült, és vagy otthon van már, vagy a napokban hazaérkezik.*”⁶⁶ Ebből a „napokból” több mint egy év lett. Bereczky

⁶⁰ BFL XXV.4, B. III.001293/951., 66–67.

⁶¹ Németh: i. m., 87.

⁶² BFL XXV.4, B. III.001293/951., 63, 91–92.

⁶³ Uo., 108.

⁶⁴ Németh: i. m., 95.

⁶⁵ Németh: i. m., 92.

⁶⁶ Pap László: *Tíz év, és ami utána következett 1945–1963, Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern–Budapest,

Albert püspök 1956. május 14-én újságolta el szintén Pap Lászlónak, hogy Tildy Zoltán rendőri felügyeletét feloldották. „*No, és mi van Pap Bélával?*” – kérdezett vissza a professzor. Ám a püspök meglepően nézett vissza, hiszen elfeledkezett a börtönben ülő lelkésze-ről.⁶⁷ Bereczky aznap szólt Rákosinak, és Pap Béla másnap, 1956. május 15-én szabadult.⁶⁸ Pap László a későbbiekben is kiállt a rehabilitációja mellett, akár szembesítve Péter Jánost is a kérdéssel. Pap Béla szabadulása után rögtön felkereste esperesét. Ahogy levelében fogalmaz: „*személyesen jelentkeztem a Heves–nagykunsági Református Egyházmegye Esperesi Hivatalában. A személyes jelentkezésre annál is inkább súlyt fektettem, mert Esperes Úr már évekkal ezelőtt közölte feleségemmel tapintatosan elhalálozásomat.*”⁶⁹

Az egyházi rehabilitációja elmaradt, mégis egyre több egyházi ember kereste föl lakásán. Az 1956-os forradalom során megjelent az Országos Intézőbizottság gyűlésén, ahol Békési Andor lelkesen úgy köszöntötte, mint „*reménység szerint Tiszántúl jövődöbeli püspökét*”.⁷⁰ A Pap László által rádióban felolvasott nyilatkozatot hárman fogalmazták meg, Pap Béla, Joó Sándor és Békési Andor.⁷¹ Az egyház teológiai, szervezeti és személyi megújítását célul kitűző Református Megújulási Mozgalom munkájából aktívan kivette részét.⁷² Ő vetette

EPMSZ, 1992, 129.

⁶⁷ „*Bereczky csodálkozva nézett rám erre a kérdésre: miért, hát mi van veled? Erre viszont én ámultam el, hogy a Zsinat elnöke már elfelejtette azt az ügyet! Közöltem hát veled, hogy még mindig börtönben ül, bár Horváth János szerint már a múlt év augusztus végén amnesztiát kapott. Bereczky ekkor döbbent rá, hogy mi történt ezen a téren és hangoztatta, azonnal megy Rákosihoz és szabadlábra helyeztetni Pap Bélát. Erre viszont már én említettem, hogy egy kicsit megkésett, mert napokon belül letelik a teljes büntetése Pap Bélának s ügyis szabadul. De most már Bereczky nem tágitott, valóban szólt Rákosinak, s másnap jelentette nekem telefonon: a dolog rendben van, Pap Béla másnap amnesztiával szabadul. Ez így is történt.*” Pap László: i. m., 139.

⁶⁸ BFL XXV.4, B. III.001293/951., 108.

⁶⁹ Németh: i. m., Az élettörténet összeállításának dokumentációja, f.

⁷⁰ Nagy Gyula: Ha dokumentum, legyen pontos!, *Egyház és Világ*, 1991/10, 13.

⁷¹ Pap László: i. m., 180–181. Békési Andor életéről lásd Csűrös András Jakab: Dr. Békési (Panyik) Andor útja a Megújulási Mozgalomig (1948–1956) In: Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.) *Történelmet írunk: Tisztelegő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, 2012. 261–270.; Csűrös András Jakab: Békési (Panyik) Andor élete 1945–1946-ban, különös tekintettel meghurcoltatására. *Theológiai Szemle*, 2011. 1. sz. 41–44.

⁷² Kiss Réka (szerk.): *Kelt mint fent, Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, 1956–1957*, [Budapest], [Dunamelléki Református Egyházkerület], 2007, 422–448.

fel az 1956. december 7-én tartott szűk körű gyűlésen, hogy indítsanak fegyelmi eljárást a le nem mondott tisztségviselők ellen, s addig is függesszék fel őket.⁷³ A forradalom leverését követően kezdődött az az időszak, amikor Pap Bélát már nem az államvédelmisek próbálták közvetlenül megfélemlíteni, hanem a rendszer, alantasabb módon lehetetlenítette el életét.

A karcagi lelkészi állása kapcsán ugyanis már 1956. májusban jelentkezett Gaál István esperesnél. Korábban, 1953-ban törvénytelen módon, Péter János nyomására megüresedettnek nyilvánították a karcagi lelkészi állást, „*mivel Pap Béla lelkipásztor szolgálatának ellátásában 1951. november 27-ik napjától akadályozva van.*”⁷⁴ Gaál István húzta az időt, de 1954-ben megválasztották az új lelkészt, Soós Lajost.⁷⁵ Pap Béla szabadulását követően szembesült azzal, hogy állását betöltötték, és erről sem ő, sem családja semmilyen értesítést nem kapott, sőt egyházi bíróság nem folytatott le ellene eljárást. 1956. július 21-én az esperes jelentést küldött Péter Jánosnak, amiben leírta Pap Bélával folytatott megbeszélését. A levél pozitívan állt a meghurcolt lelkészhez, de a püspök októberig mégsem adott rá választ. Pap Béla öccse vegyészeti laboratóriumában lett segédmunkás.

A forradalmi változások idején rangidős esperesként Gaál István helyettesítette Péter Jánost. Ebben a minőségében 1956. december 11-én visszavonta az 1953-as határozatot és 1957. január 28-án visszahelyezte Pap Bélát karcagi állásába, sőt tanácsbírói tisztségébe is. Az egyházkertületi végzés szabályosnak mondta ki Soós Lajos megválasztását is, ezért két lelkész volt ugyanabban a státuszban.⁷⁶ Az állami egyházügyi adminisztráció mindehhez nem járult hozzá, ezért Pap Béla 1957. február 1-től szabadságolását kérte. A karcagi gyülekezet végig kiállt lelkipásztora mellett, a Megújulási Mozgalomhoz a három karcagi gyülekezetből mindhárom csatlakozott.⁷⁷ Gyülekezete visszavárta meghurcolt lelkészét, aki nem tölthette be hivatását.⁷⁸ A rendszer ellentmondása lát napvilágot ezen az eseten keresztül is. A diktatúra paradoxonja, hogy Pap Béla nem foglalhatta el azt a szolgálati helyét, amitől hivatalosan sosem fosztották meg. A börtönviselt lelkipásztor megszenvedte azt, hogy nélkülözöttként nem szolgálhatott.

⁷³ Uo., 437.

⁷⁴ Németh: i. m., Az élettörténet összeállításának dokumentációja, c.

⁷⁵ Fazekas Mihály: *A Karcagi Református Egyház története*, Karcag, [Karcagi Református Egyházközség], 1991, 34.

⁷⁶ Németh: i. m., Az élettörténet összeállításának dokumentációja, i-k.

⁷⁷ Kiss: i. m., 488.

⁷⁸ Csűrös András Jakab: Pap Béla karcagi lelkész börtönvevei és rejtélyes halála. In: Bellavics István; Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Országház Könyvkiadó, Bp., 2018. 104.

Rejtélyes eltűnését követően, mikor már két éve hivatalosan halott volt, 1960-ban az egyházkerület elnöksége írt egy levelet. Ebben a levélben kérte az egyházmegyét, hogy helyezze hatályon kívül az 1957-es végzést. Azt, amely visszahelyezte szolgálati helyére. A magyarázat így hangzott: „*Nevezett lelkipásztori állását ezen végzés ellenére egyetlen napra sem foglalta el, minek folytán Papp [sic!] Béla magatartása miatt a végzés foganatba nem ment.*”⁷⁹ Tehát úgy állították be a dolgot, mintha Pap Béla önszántából nem ment volna vissza Karcagra – mindezt halála után két évvel! Ezért a karcagi lelkipásztori állást visszamenőlegesen nem 1953-tól tartotta üresnek az egyházkerület elnöksége, hanem már 1951. november 27-től. Attól a naptól, amikor elvitte az ÁVH kihallgatni Szolnokra. A törvénytelenység tehát szintet lépett. „Innentől fogva nem az egyházi törvények voltak mérvadóak, azaz mikortól mondta ki az egyház üresnek a hivatalt. Nem is az állami törvények, azaz, mikor ítélték el Pap Bélát. Hanem a törvényt felülírva az origót az elhurcolása jelentette.”⁸⁰

A bizonytalanságból az eltűnésbe veszve

Szabadulása után kiváló és hivatástudatos lelkészsége ellenére nem szolgálhatott az egyházban. 1956-ban Ádám fia Bécsbe disszidált, Béla pedig rendőri felügyelet alá került az ELTE-n végzett forradalmi tevékenysége miatt. 1957. augusztusban Pap Béla leutazott Balatonszabadiba, majd öccsével átmentek a badacsonyi bornapokra.⁸¹ Itt augusztus 10-én elbúcsúztak egymástól. Pap Béla rendszeres túrázó volt, ezért úgy döntött, elmegy kirándulni a Bakonyba. Veszprémvarsányig váltott jegyet. Ekkor látták utoljára. Tamás fia utánament, hogy megkeresse, mindhiába.

Zágoni fedőnevű ügynök már idejekorán foglalkozott a kérdéssel, 1957. szeptember 5-én bizalmas beszélgetést jegyzett fel. „*50 éves, erőteljes, de álmatlansággal és mostanában radikális tanácsalansággal küzdő férfiú.*”⁸² *Kevés pénz volt nála. Mind e mai napig nem ért haza. Pap Béla személye nem közömbös a magyar ref. egyházi közvéleményben. Felesége – állítása szerint – a fentebbi tényállást eddig még csak velem közölte – szeptember 4-ig közölte még Enyedi Andorral, Pap Lászlóval és Bodoky Richárdal »titoktartást kérve«. Közérdek volna, hogy vad hírek szárnyra kelése előtt a való tényállást, teszem azt: »szerencsétlenül járt«, vagy »letartóztatták«, vagy*

⁷⁹ Németh: i. m., Az élettörténet összeállításának dokumentációja, n.

⁸⁰ Csűrös András Jakab: Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála. i. m. 108.

⁸¹ Fazekas 1997: i. m., 249.

⁸² Pajzsmirigy problémája volt fiatal korától, ezért folytonos álmatlansággal küzdött. Az egzisztenciális helyzetében pedig nehéz lett volna „nem radikális tanácsalanságban” lennie.

»öngyilkos lett«, vagy »disszidált« – közöltetnék.”⁸³ Az irat érdekessége, hogy a végén tippeket ad, miket lehetne közölni a közvélemény-nyel. A jelentés végén Baji László⁸⁴ százados a következőt fűzi hozzá: „Eltűnésének körülményeit nem ismerjük”. Ezenkívül még négy jelentésben említik meg az eltűnést, de egyikük sem tartalmaz érdemi információt⁸⁵

A család bejelentésére a rendőrség megkezdte a nyomozást és többször elmentek kérdezősködni hozzájuk.⁸⁶ 1958. januárban állítólag a BBC magyar adása foglalkozott Pap Bélával, s ezek után felgyorsultak az események.⁸⁷ Pap Bélánét behívták a rendőrségre és újra kikérdezték. Majd azt mondták, hogy találtak valamit. Egy Veszprém megyei rendőrségi határozat⁸⁸ szerint ugyanis 1958. január 8-án két helyi lakos egy emberi lábszárcsontot talált, rajta egy barna cipővel. A környéken helyszíni kutatást végeztek, és kétszáz méterrel arrébb egy emberi koponyacsontot találtak.⁸⁹ A történet itt bizarr fordulatot vett, mert ezt a két bizonyítékot 1958. februárban letették az „özvegy” elé a rendőrségen. „Első alkalommal még csak a cipőt mutatták meg a lábszárral, és megkérték, hogy írjon alá egy dokumentumot, amellyel elismeri, ez a férje cipője.”⁹⁰ A rendőrök azt mondták Pap Bélánénak, hogy a hideg télen vadállatok pusztították el a tete-
met. Gombos Gyula szerint egy nyomozó egészen megkonstruálta a

⁸³ ÁBTL 3.1.5. O–13586/2 Református egyházi reakció területén ellenséges személyek elhárítása, 52–53. Jelenti: Zágoni, 1957. szeptember 5., Tárgy: Pap Béla karcagi ref. lelkész.

⁸⁴ Baji László életrajzát lásd: <https://www.neb.hu/asset/phpNsbRa8.pdf>, 2017. december 12.

⁸⁵ „Zágoni” 1957. december 16-án írt jelentést egy pletykáról, mely szerint a karcagi lelkészt perbe fogták. ÁBTL 3.1.5. O–13586/2; 1959-ben „Papp Mihály” fn. ügynök Tóth Péter csurgói lelkésznel érdeklődött Pap Béla holléte felől, míg „Juhász” 1961-ben is azt állította, hogy vagy öngyilkos lett, vagy álnéven disszidens. ÁBTL 3.1.5. O–11803/33 „Ellenállók”, BM II/5–e; Az utolsó jelentést pedig Pap Béla fiáról írták: ÁBTL 3.1.5. O–10847 „Árulók”, Tárgy: dr. Pap Béla jogász.

⁸⁶ Az eltűnést követő rendőrségi eljárásról itt találunk részleteket: Németh: i. m., 103–107. A nyomozás folyamatát az alábbi helyen már ismerttettem: Csűrös András Jakab: Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála. i. m. 105–108.

⁸⁷ A BBC Archívumát kezelő hivattal levelezést folytattam, de ezt az adást nem találták meg, így ennek megtörténtéről nincs elsődleges forrásunk.

⁸⁸ MNL Veszprém Megyei Levéltára (VeML) XXIV.11 Veszprém megyei Rendőrkapitányság iratai, 10.009/ 1958. 1–2.

⁸⁹ BFL XXV.4, B. III.001293/951., 2a.

⁹⁰ Csűrös András Jakab: Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála. i. m. 105.

balesetet: beleesett egy szakadékba, ahonnan nem tudott kimászni, majd meghalt és az állatok megették a holttestét.⁹¹

Németh Erzsébet azt mondta, hogy akár lehetett is ilyen lábbelije, de ez túl jó állapotban van ahhoz képest, hogy egy évig kint lett volna az erdőben. Különben is, kérdezett vissza, mi van a többi ruhájával, hátizsákjával? Nem kapott választ. Legközelebbi idézéskor a koponyát tették a lelkész hitvese elé, és azt mondták, ismerje fel, hogy ez a férje koponyája. A kihallgatáson a szeme előtt a koponya „*orrlikaiból csipesszel szedte ki az avar leveleket a kihallgató.*” Mivel az elmúlt évben Pap Bélának orrsövény-műtete és fogászati beavatkozása volt, ezért a feleség az orvosokhoz irányította a hatóságot. A veszpremi rendőrség határozata azt mondja, hogy megkeresték őket. A fogorvos már nem emlékezett a kezelésre és arról feljegyzést sem készített – pedig a családnak azt mondta, kész segíteni a nyomozást. A koponyával kapcsolatban így nyilatkozott a rendőrségi dokumentum: „*Az orrsövényferdüléssel kapcsolatos elváltozás nem volt kimutatható, mert a koponyának ez a porcrésze már hiányzott.*”⁹² Az egészségügyi bizonyítékokat sikerült a rendőrségnek zárójelbe tennie, valós vagy valótlán indokokkal. A jegyzőkönyvbe az került, hogy „*Bemutatás alapján felesége felismerte férje félcipőjét, amiben eltávozott és felismerte a lábszár részről épségben maradt lábfejen, a hüvelykujjon lévő jellegzetes ismertetőjelet.*”⁹³ Ez ellen panasszal élt, mert semmi ilyesmit nem mondott, így ezt visszavonták a nyomozás lezárásakor.⁹⁴

Legközelebb megint megjelentek és elvitték Pap Béla kalapját és az összes szűrő-vágó szerszámot. Először azt mondták, hogy találtak egy holttestet Kispesten, majd kiderült, mégsem Pap Béla az. Legközelebb mindent visszahoztak és alá akarták íratni a feleséggel, hogy férje öngyilkos lett. Erre nem volt hajlandó, a jegyzőkönyvbe mégis az került, hogy a feleségnek a férje eltűnése előtt „*tett olyan említést, hogy öngyilkos lesz, mivel papi hivatását nem gyakorolhatja.*”⁹⁵ Ez ellen a megjegyzés ellen panasszal élt és a záródokumentumból ki is vették. A részletekbe menő kálvária rámutat a rendszer embertelenségére. Főleg, hogy az egyedül maradt asszony sehol sem kapott állást férje múltja miatt. Ezért Kardos János ügyvéddel megbeszélve arra jutottak, hogy hivatalosan elváljék férjétől. Mivel sok disszidens volt, a válás simán ment, s Németh Erzsébet már másnap kapott állást.⁹⁶ A

⁹¹ Gombos: i. m. 177–178.

⁹² MNL Veszprém Megyei Levéltára (VeML) XXIV.11 Veszprém megyei Rendőrkapitányság iratai, Nyfl 12. 316/5./1957. 1.

⁹³ MNL VeML XXIV.11 Veszprém megyei Rendőrkapitányság iratai, 10.009/1958. 1–2.

⁹⁴ MNL VeML XXIV.11, Nyfl 12. 316/5./1957. 1.

⁹⁵ MNL VeML XXIV.11, 10.009/1958. 1.

⁹⁶ Németh: i. m. 106.

halotti anyakönyvi kivonatot 1958-ban állították ki Porván,⁹⁷ de a családot 1962 végéig felkeresték a rendőrök, pedig az özvegy 1961-ben újrَاهázasodott. A halál megállapítása után másodszor is megpróbálták végrehajtani a teljes vagyonekobbzást. A lelketlenséget tompította, hogy a megjelent biztos csak tíz egyházi könyvet vitt magával, miután az árván maradt család jól bepálinkáztatta.⁹⁸

Az eltűnését követően a következő opciók láttak napvilágot, vagy terjedtek el:

1. Elterjedt, hogy újra bíróság elé állították. Minden meglévő forrás cáfolja ezt.
2. Önkezével vetett véget életének. Az öngyilkosságot a család, Pap Béla minden ismerőse kizártnak tartotta, s nem is illeszkedne koherensen az életúthoz.
3. Külföldre távozás. Disszidálás esetén egy ilyen híres egyházi személyről hallottunk volna, illetve nyilvánvalóan Bécsben élő fiánál jelentkezett volna először.
4. Túrázás közben történt véletlen baleset – gyakorlatilag ez lett a rendőrség hivatalos álláspontja. Pap Béla egész családjával túrakedvelő, profi kiránduló volt, ezért erre a lehetőségre is kevés esélyt adhatunk.
5. Ezek után csak az az opció maradt, hogy valaki meggyilkolta. Erre utaló jelként könyvelhetjük el azt az ellentmondásos magatartást, amit a belügy részéről láttunk. De vajon ki van Pap Béla eltűnése mögött? Hiszen a hivatalos leszámolást forrásaink alapján el kell vetnünk. Esetleg valakik követték és a Bakonyban, vagy az odavezető úton, megölték, majd a holttestet eltüntették. Gombos Gyula szerint Pap Béla disszidálni akart, s közben ölték meg a határon, vagy kihallgatásán agyonverték. Ezért volt az *„erőlködés a cipővel, lábszárcsonttal, koponyával és az öngyilkossági teóriával. (...) Kézénfekvőnek látszik, hogy valakik igazolni igyekeztek magukat valakiknél, s ehhez lett volna szükség Pap Béláné aláírására.”*⁹⁹ Ennek ellentmond a család és a lelkészről való emlékezet, miszerint Pap Béla a legnagyobb félelmek közben sem akarta elhagyni az országot. A másik lehetőség, hogy a Bakonyban állomásozó szovjet katonák tették, s ezt az opciót többen is – szóban – a legvalószínűbbnek tartják.

⁹⁷ A halotti anyakönyvi kivonatot publikálta: Kovács Bálint: *Arcok az evangéliumi ifjúsági munka elmúlt évtizedeiből a református egyházban*, Budapest, Kálvin, 2002, 163.

⁹⁸ Németh: i. m. 107.

⁹⁹ Gombos: i. m. 178.

Utójátékok

A történetet szeretnénk jobban, szebben lezárni, vagy egyáltalán valahogy lezárni. Viszont ez a történet nem ért volna véget másképpen, ha Pap Béla nem tűnik el. Lánya, Pap Katalin mondta: „*Ha nincs az eltűnés, 10–20 év vegetáció vár rá. Fő feladatát elvégezte.*”¹⁰⁰ Az egzisztenciális ellehetetlenítés után valószínűleg nem végezhetett volna lelkeszi szolgálatot sem az egyház, sem önmaga miatt. Ahogy felesége írta emlékiratában: „*Nem tudom elképzelni, hogy tudta volna vállalni ezek között a körülmények között az egyház szolgálatát.*”¹⁰¹ Valóban, elképzelhetetlen szituáció, hogy Pap Béla karcagi lelkeszi szolgálatot végez Bartha Tibor püspöksége alatt.

A kádári diktatúra tehát másképpen, de ugyanúgy büntette Pap Bélát, és nem engedte, hogy pásztori szolgálatot végezzen. Még halála után is, cinikusan írták le, hogy azért szüntetik meg állását, mert ő nem foglalta el, miközben az állami szervek nem engedték. 1984-ben özvegy Pap Béláné emlékiratot állított össze, ezért ennek alkalmából megpróbálta kikérni az 1947 és 1951 közötti, ominózus zsinati jegyzőkönyveket. A hónapokig tartó levelezés és telefonálás után is nemleges választ kapott, de kitartása után, körülbelül öt hónapot követően végre sikerült találkoznia Bartha Tibor püspökkel.¹⁰²

Mikor a hetvenéves asszony elmondta, miért jött, Bartha közbevágott: „*»Ön kutathat egy határig. Ám beszéljünk világosan. Kommunista volt Pap Béla, vagy nem volt kommunista?« – Természetes, hogy nem, ezt Püspök úr is tudja. – »A polgári demokráciában még lehetett – esetleg – így gondolkozni. De a szocializmusban ennek vége. Itt nincs tovább. Ez a magatartás a rendszer ellensége, tehát nem tűrhetjük.«*” Mikor Pap Béla özvegye rákérdezett, hogy államérdekből tilos-e betekinteni a zsinati jegyzőkönyvekbe, akkor jellegzetes választ kapott: „*»Igen, mert annak anyagát felhasználhatja, terjesztheti és ez a rendszert támadná.« – Püspök úr, nekem a gyermekeim számára kell a bizonyosság, hogy édesapjuk miatt nem kell szégyenkezniük...*” – reagált az özvegy. Erre jött a „pásztori” reakció: „*Ezt mondja meg nekik maga. Maga tudja legjobban. Nyugodjanak bele. Volt férje ennek a rendszernek ellensége volt, nem engedhetjük meg újra, hogy elővegyék az ügyét.*” Tehát még 1984-ben sem volt szabad elővenni Pap Bélát, mint „ügyet”, s ezzel Bartha Tibor deklarálta, hogy Péter János méltó utódja.¹⁰³

¹⁰⁰ Pap Katalin személyes közlése a szerzőnek.

¹⁰¹ Németh: i. m. 103.

¹⁰² Németh: i. m. Az élettörténet összeállításának dokumentációja. (Számozatlan lapok.)

¹⁰³ Uo.

Befejezés

Az 1951-től egészen akár 1984-ig megnyilvánuló egyházvezetési embertelenség szomorú tényekre mutat rá korszakunkkal kapcsolatban. Ám közben ott vannak a névtelen segítők kezei is, a megtartó láthatatlan kéz is, Amelynek gondviselő kegyelmét Pap Béla és családja mindvégig érezte.

„Az emberi élet legszebb virágai mártír vérrel öntözött földben teremtek és a történelem legmagasabb csúcsai mártírkoszorúval vannak megkoszorúzva.”¹⁰⁴ Pap Béla neve ma már méltóképpen ismert a református közvélemény számára. Utca őrzi nevét Vácott és Karcagon, mindkét helyen emléktáblája köszönti a templomba érkezőket. Karcagon gyülekezeti házat neveztek el róla, és színdarab is született szenvedéséről.¹⁰⁵ 1990. augusztus 28-án a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa törvénysértőnek mondta ki Pap Béla koncepció perét és hatályon kívül helyezte.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Pap Béla: Mártírsors, in: Pap Béla: Új Teremtés II. – Isten országa a világban, Budapest, Kálvin, 1991, 169.

¹⁰⁵ Kovács Dániel Gábor: Örök kőszálra állva. Magánkiadás, Karcag, 2017.

¹⁰⁶ BFL XXV.4, B. III.001293/951., 2e-i.

ESTERHÁZY PÁL FELLÉPÉSE A PÁPAI PROTESTÁNSOK ELLEN 1660-BAN

ESTERHÁZY PÁL'S ACTION AGAINST THE PROTESTANTS OF PÁPA, HUNGARY, IN 1660

Leba Eszter
EKKE

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Esterházy Pál gróf földesúri ellenreformációját mutatja be, aki 1660-ban fellépett a Veszprém megyei Pápa városában élő protestánsokkal szemben. A kutatás forrásanyagát az Esterházy hercegi család ágának levéltára biztosítja, amely források révén mélyebb betekintésre nyílik lehetőség a város és a protestánsok helyzetére vonatkozóan. A jelen tanulmány egy katonai kihallgatási jegyzőkönyv, valamint az Esterházy Pál intézkedései során keletkezett lajstromok és névjegyzékek tükrében mutatja be a földesúri ellenreformáció egy jól nyomon követhető esetét, ismerteti a protestánsokat ért sérelmeket, a templom elvételét a reformátusoktól és azt, hogy ez milyen lépésekre sarkallta a pápai protestánsokat.

Abstract

The study describes the counter-reformation of Count Pál Esterházy, who took action against the Protestants living in the town of Pápa, Veszprém county, Hungary, in 1660. The source material for the research is provided by the family archives of Count Esterházy, which offer a deeper insight into the situation of the town and the local Protestants. On the basis of a military interrogation report and the registers and lists of names compiled during the actions of Pál Esterházy, this study presents a well-documented case of the counter-reformation carried out by feudal lords, describing the insults suffered by the Protestants, the confiscation of the church building from the Reformed congregation, and the actions taken by the Protestants of Pápa.

Kulcsszavak: Esterházy Pál, Pápa, protestánsok, földesúri ellenreformáció

Keywords: Pál Esterházy, Pápa, Protestants, counter-reformation by landlords

Az 1620 és 1670 közötti időszakot szokás a földesúri ellenreformáció időszakának is nevezni. A korban a vallási tolerancia gyakorlatilag nem létezett, minden felekezet igyekezett bővíteni híveinek a körét, és mindenkinek a meggyőződése volt, hogy az ő hite vezet az üdvösségre. A földesurak gyakran nem válogattak az eszközökben, a békés térítéstől kezdve, amely a meggyőzésen alapult, a fenyegetésen át nyíltan alkalmazott erőszakig mindent megtettek, hogy a saját hitükre térítsék az uradalmaikban élőket.¹ Tanulmányomban a földesúri ellenreformáció egy forrásokban jól tetten érhető esetét vizsgálom: 1660-ban a Veszprém megyei Pápa városában lépett fel a földesúr, Esterházy Pál gróf, a helyi protestánsok ellen.

Pápa városa a korai újkorban

Pápa a korai újkorban mezővárosi rangú település. A Dunántúl északi részén, a Bakonyalja és a Marcal-medence találkozásánál fekszik, földrajzi szempontból kedvező helyzetben. A város vízellátását két folyó, a Cser és a Tapolca fedezte, a faszükségletet a Bakony erdei, a síkvidék pedig földművelésre és állattenyésztésre is alkalmas volt.² A város ún. végvár, azaz a kőfalakkal és bástyákkal körülhatárolt területen fekszik maga a vár és a város is.

I. Ferdinánd magyar király 1535-ben Török Bálintnak adományozta a várost, majd a rá következő évben Szapolyai János is megerősítette a birtokában.³ A pápai uradalom ezután, egészen a család 1619-ben történt kihaltáig, az enyingi Török család kezén maradt, majd leányágon öröklődött tovább, így került végül az Esterházy család tulajdonába. Török Zsuzsanna és férje, Nyáry Pál kapta az uradalmat, majd az ő gyermekeikre szállt. Nyáry Krisztina révén (aki, bár nem Török Zsuzsanna gyermeke volt, hanem Nyáry Pál második feleségétől született, így nem volt vérségi kapcsolatban az enyingi Török családdal) szerezte meg a várost és a hozzá tartozó birtokokat a férje, Esterházy Miklós gróf, aki 1625-től a nádori címet is viselte.⁴

¹ *Fazekas István*: Falusi közösségek hitválogatása a XVII. században. In: *Uő. A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014. 188–189.

² *Kiss István*: A pápai plébánia története. Veszprém, 1908. 9.

³ *Szakály Ferenc*: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Szerk. Kubinyi András. Pápa, 1994. 134–135.

⁴ *Marti Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652) Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. PhD disszertáció. Piliscsaba, 2014. 80.; *ifj. Hermann István-id. – Hermann István*: Adalékok Pápa város 17. századi történetéhez. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*. 16. (2016) 1–2. sz. 29–62., 30–31.

Évkör	Tulajdonos / Zálogos
1629 ⁵ –1630	Esterházy Miklós
1630–1639: két záloglevél is, egy 1630. február 25. a másik 1632. október 4. ⁶	Csáky László
1639–1641	Esterházy István
1641–1648	Csáky László
1648 ⁷	Balassa Zsuzsanna
1648–1652	Esterházy László
1652–1660	Esterházy Pál
1660 ⁸ –1683	Esterházy Ferenc

1. táblázat: Pápa város és uradalom földesurai

Esterházy 1630-ban zálogba adta a pápai uradalmat Csáky Lászlónak. A záloglevél szerint Pápa, Ugod és Gesztes mellett a devecseri kastélyt is átengedte Csákyknak.⁹ Az 1639–1640-es évek fordulóján azonban a fia, Esterházy István érdekében visszaváltotta a birtokot, de ez nem tartott sokáig, ugyanis még 1641-ben újra elzálogosították Csákyknak. 1648 őszén került vissza Esterházy Lászlóhoz az uradalom, aki a pápai főkapitányi címet is megszerezte és viselte is 1652-ig, a haláláig. Ezután Pápa és a hozzá tartozó devecseri és ugodói uradalom Esterházy Miklós legifjabb fiának, Ferencnek a kezébe jutott, de mivel ő kiskorú volt, a bátyja, Pál viselt gyámságot felette. Ugyanekkor Esterházy Pált nevezték ki bátyja, László halála után 1652-ben Pápa főkapitányává.¹⁰

A városlakók számáról megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. A város lakosságának megbecsüléséhez egy az Esterházy hercegi család levéltárából közölt 1660. évi összeírás szolgált alapot, az irat feltehetőleg az ellenreformációs folyamatok során keletkezett. Mivel csak a katolikusokat számszerűsítették benne, így a teljes népességre nézve nehéz adatokat következtetni belőle. Az itt élő protestánsok létszámát csak becsülni lehet.¹¹ Hermann István kutatásai szerint az 1660-as összeírás alapján 3000 és 3100 fő közé tehető

⁵ *Martí T.*: Gróf Esterházy i. m. 80.; *Hermann I.*: Adalékok i. m. 31.

⁶ *Hermann I.*: Adalékok i. m. 32. Jelzetük: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy hercegi család levéltára P 108 Rep. 40 Fasc. A Nr. 13. és MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiae Esterházy E 174 Fasc. 1. Sine Nr.

⁷ *Martí T.*: Gróf Esterházy i. m. 164.; *Hermann I.*: Adalékok i. m. 36.

⁸ *Hermann I.*: Adalékok. i. m. 39.

⁹ Esterházy Miklós záloglevele Csáky Lászlónak, Lakompak, 1630. február 25. MNL OL, Neo-regestrata Acta E 148. Fasc. 987. Nr. 27.

¹⁰ *Martí T.*: Gróf Esterházy. i. m. 153.; *Hermann*: Adalékok. i. m. 36.

¹¹ *Katona Imre*: Pápa város 1660. évi összeírása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1972) 341–356., 341.

a város népessége, azonban a forrás hiányos, és valójában a lakosság száma 3600 és 4000 fő között mozgott. Ezzel a város a Dunántúl legnépesebb települései közé tartozott.¹² Szakály Ferenc – ugyancsak az 1660-as összeírásra hivatkozva – 3500 főre becsülte a lakosságot.¹³ A katolikusok száma ekkor magasabb volt, mint a protestánsoké, a város lakóinak kb. 55–60%-a lehetett.¹⁴ Ebből arra lehet következtetni, hogy a város nem kizárólag Esterházy Pál néhány éve tartó uralma során vált katolikus többségűvé, hanem már a korábbi évtizedek földesurai, Csáky László és Esterházy László alatt megindultak a változások.¹⁵

Pápa város és a reformáció

A reformáció már a 16. században teret hódított magának a városban. Debrecen és Sárospatak mellett Pápa volt a magyarországi protestantizmus legfontosabb központja. Az első evangélikusok már az 1530-as évek elején megjelentek a városban. Valószínűleg Pápa volt a dunántúli városok közül az első, ahol a reformáció erős gyökereket eresztett. A lutheri és kálvini ágának szétválása 1591-ben következett be és Pápán leginkább a református felekezet erősödött meg. A város plébániatemploma előbb az evangélikusok, majd a reformátusok kezébe került.¹⁶

A reformáció elterjedése annak is volt köszönhető, hogy a város földesurai már kezdetben az új valláshoz csatlakoztak, és ez a felekezeti viszonyok alakulásában döntő szerepet játszott. A pápai reformátusok a dunántúli egyházkerülethez tartoztak és annak a legfontosabb gyülekezeteként működtek. A városban élő reformátusok a presbitériumot 1618-ban alakították meg, ezzel a híveket is bevonva az egyházi élet irányításába.¹⁷

A pápai vár, végvár lévén, szabad vallásgyakorlattal rendelkezett a 17. század elejétől, a bécsi és a linzi béke, valamint az 1608. évi országgyűlés rendelkezései alapján.¹⁸ A pápai protestáns egyház azért is fejlődhetett jelentősen és válhatott erős tényezővé, mivel a vallás tekintetében a polgárság és a várbeli katonaság között egyetértés uralkodott, és kölcsönösen támogatták egymást. A városi polgárságnak és a vitézeknek is saját prédikátoruk volt.¹⁹

¹² *Hermann I.*: Adalékok. i. m. 57.

¹³ *Szakály F.*: Pápa i. m. 152.

¹⁴ *Szakály F.*: Pápa i. m. 167.; *Hermann*: Adalékok i. m. 55.

¹⁵ *Szakály F.*: Pápa i. m. 167–168.

¹⁶ *Szakály F.*: Pápa i. m. 162–164.

¹⁷ *Szakály F.*: Pápa. i. m. 164–165.

¹⁸ *Hausner Gábor*: A Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának története. *Magyar Könyvszemle* 117. (2001) 335–336.

¹⁹ *Szakály F.*: Pápa i. m. 152., 164.

Pápa nemcsak a protestantizmus egyik fontos dunántúli központjának számított, hanem a török elleni védelmi vonal szempontjából is lényeges szerep jutott a várnak. Fontossá a Bécshez való viszonylagos közelsége és a déli végvárrendszer elesése miatt vált. Az 1547-es országgyűlés Pápát is javasolta az újonnan létrejövő dunántúli főkapitányság központjául, végül ezt Győr nyerte el, azonban Pápa kapitánya a 16. században viselhetette a kerületi főkapitányi címet.²⁰

Evkör	Név
1631. január 29. – 1639. ²¹	Csáky László
1639. május 21. ²² – 1641. május ²³	Esterházy István
1641. május – 1648. május 13.	Csáky László
1648. május 13. ²⁴ – 1648. november 7. ²⁵	Pázmány Miklós
1648. november 7. ²⁶ – 1652. augusztus 26.	Esterházy László
1652. szeptember 13. – 1661. ²⁷	Esterházy Pál
1661. szeptember 3. ²⁸ – 1683. október 16.	Esterházy Ferenc

2. táblázat: Pápai kerületi főkapitányok

A pápai végvár helyőrségét a 17. században 200–250 huszár, illetve gyalogos, továbbá tucatnyi pattantyús alkotta, elméletileg több mint 400–500 fő szolgált katonaként a várban, de a forrásadatok ennél kevesebbet rögzítettek. Ekkor még úgy tűnt, nagy az esély arra, hogy Pápa úgynevezett erődvárossá alakul át, vagyis olyanná, ahol a város egész lakossága az erődítmény területén él, és a működését a védelmi célok határozzák meg. Végül ez nem történt meg, Pápa megmaradt vegyesen katonai, polgári és földesúri városnak. Nincs adat arról, hogy a városban a polgárok és a katonaság között komolyabb összetűzés történt volna. Valószínűleg szokás volt a katonaság és polgárság lányai közötti házasság, ezenkívül a vallási nézeteik és gazdasági érdekeik is azonosak voltak.²⁹ A végvári katonaság vallását tekintve fennmaradt egy különlegesen jó adatsor: egy 1659-es tanúvallatási

²⁰ Szakály F.: Pápa i. m. 128–129.

²¹ Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 154.

²² Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 167.

²³ Hermann I.: Adalékok i. m. 35–36.

²⁴ Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 164.

²⁵ Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 167.

²⁶ Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 153.

²⁷ Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 10.) 408.; Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 167.

²⁸ Marti T.: Gróf Esterházy i. m. 167.

²⁹ Szakály F.: Pápa. i. m. 145., 152.

jegyzőkönyv szerint a 339 pápai vitéz közül 291 protestáns – 233 kálvinista és 58 lutheránus – és mindössze 48 katolikus volt.³⁰

Esterházy Pál és a pápai protestánsok

Esterházy Pál bátyja 1652-ben bekövetkezett halála után foglalta el a helyét az Esterházy család élén. A pápai protestánsok elleni fellépése azokra az évekre esett, amikor egyszerre volt a város földesura és a vár főkapitánya (ld. a táblázatokat). A katolikus vallás elkötelezett híveként igyekezett az uradalmaiban élőket rábírní arra, hogy katolikus hitre térjenek. A fraknoi és kismartoni uradalmakban élő protestánsok megtérítését 1659-ben elkezdte.³¹ A hasonló pápai fellépés egyes fejezetei jól ismertek az 1662. évi pozsonyi országgyűlés vallásügyi tárgyalásaiból. Veszprém megyéből ekkor egyedül a pápai protestánsok nyújtottak be egy 19 pontból álló panasziratot.³² Eszerint Esterházy Pál el akarta foglalni a várbeli temetőt, azonban a protestáns katonák megtagadták az átadást. A komoly ellenállásba ütköző gróf Devecserből hozatott katonákat, akikkel sikerült végrehajtania „térítő” akcióját, ami fenyegetést, bebörtönzést, vagyoneklobzást, veretést és a protestánsok nyilvános megszégyenítését jelentette.

Ezek után, 1660-ban erőszakkal elvették a templomot, a temetőt és a lelkész megélhetését biztosító két malmot is,³³ azonban úgy tűnik, hogy az iskola és a parókiák a protestánsok kezén maradtak.³⁴ A templom kisajátítása, a beszállások és egyéb fenyegetések panaszok, feljelentések, vizsgálatok és kihallgatások tömegét vonták maguk után, több jegyzőkönyv, összeírás, feljegyzés maradt az utókorra a történekről, amelyek komoly forrásértékkel bírnak. Ezek közül most egy olyan, az Esterházy hercegi levéltárban őrzött jegyzőkönyv kerül bemutatásra, amely egy katonai incidens nyomán keletkezett, és amelynek leírását az 1662. évi panaszirat is tartalmazta ilyen formán:

„Nemrégen pedig a gróf hajdúi, midőn némely üldözőbe vett, de az evang. iskolába menekült evangélikusokat el akarták fogni, az iskolának fejszével betört ajtaján benyomult hajdúk egyike kilővén fegyverét, egyik társát golyóval megsebesíté. Ezen erőszakos betörés híre elterjedvén a várban, az evangélikusok a paplakok és iskola el-

³⁰ Szabó István: Ellenreformáció a végházakban 1670–1681. In: Károlyi Árpád Emlékkönyv. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1933. 457.

³¹ Fazekas István: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: *Uő.* A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014. 205.

³² Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. kötet. Bp. 1915. 208–215.

³³ Hausner G.: A Sz. Patricius Purgatoriumjáról i. m. 334–335.

³⁴ Tóth Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 82.; Szakály F.: Pápa. i. m. 169.

foglalásától féltek, így vallásszabadságuk védelmére, de semmi rosszat el nem követve összesereglettek. Ezt a gróf maga, mint főkapitány elleni lázadásnak tekintve, 116 egyént a győri katonai törvényszék elé idéztetett, s az ott mások nevében is megjelentek későbbi vizsgálatig letartóztatottak.”³⁵

Az 1660. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv

A bemutatandó hivatalos irat³⁶ – Esterházy Pálhoz mint pápai kapitányhoz kerülhetett – 1660. július 23-án keletkezett, amikor is „a győri vicegenerális számos pápai katonát citáltatott hadiszékére a kapitányukkal, Esterházy Pállal való vallási torzsalkodás ügyében”.³⁷ A dátum azért is érdekes, mert ugyanezen a napon Radován István, Veszprém vármegye alispánja, arról írt Esterházy Pálnak Győrből, hogy tudomása szerint két tisztviselőt küldtek Pápára „bizonyásg szedésre”, továbbá tudomására jutott, miszerint a „másik részről”, valószínűleg a protestáns végvári katonákat érte ez alatt, is keresnek tanúkat.³⁸ A dátum egyezése miatt feltételezhető, hogy ezen ügyhöz gyűjtötték a szemtanúkat. A pápai hadi törvényszéki vizsgálatot tehát a győri főkapitány megbízottai, Jagasich Márton, a győri seregszék nótáriusa és Tarródy György, a győri magyar őrség gyalogvajdája végezte.³⁹ A kihallgatott 224 tanú többsége pápai végvári katona és a Pápa környéki falvak nemesei, hajdúi voltak.

Az iratból magán a történeteken kívül más, a pápai ellenreformáció szempontjából lényeges adatokat is megismerhetünk, például megerősít néhányat az 1662-es országgyűlésre beadott pápai panaszok közül, és új részletekkel gazdagítja az eseményeket. Megtudjuk, hogy milyen károkat kellett elszenvedniük a városbéli protestánsoknak Esterházy katonáitól, hogyan fenyegették a prédikátorokat, és miként reagáltak az érintettek ezekre. Továbbá láthatjuk azt is, hogyan illeszkednek a pápai események az Esterházy Pál más uradalmaiban végrehajtott rekatolizációs intézkedésekhez.

A bepanaszolt erőszakos cselekmények időpontját pontosabban is meg lehet határozni, mivel a jegyzőkönyv szerint 1660-ban, úrnapiján, azaz az egyik legfontosabb katolikus ünnepnapon történt,

³⁵ Zsilinszky M.: A magyar országgyűlések i. m. 211–212.

³⁶ Pápa, 1660. július 23. Jelzete: MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 11281. Az iratról említést tett Tóth E.: Pápai református i. m. 74–75.; Hausner G.: A Sz. Patricius Purgatoriumjáról i. m. 335.

³⁷ Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a Királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 124.

³⁸ Radvány István Esterházy Pálnak. Győr, 1660. július 23. MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 3621.

³⁹ Pálffy G.: Katonai igazságszolgáltatás i. m. 220–222.

amely ebben az évben május 27-re esett.⁴⁰ Maga a vizsgálat tehát azon okból ment végbe, hogy Pápán az úrnapiján, az „új” katolikus templom felszentelésekor tartott körmenet közben vagy közvetlenül utána eldőrdült egy lövés, majd a protestáns katonaság és lakosság összegyűlt iskolájuk és javaik védelmére, amit Esterházy Pál zendülésnek minősített.

A (katonai) kihallgatási jegyzőkönyvek a korban egységesen épültek fel. Tehát a vizsgálatot végző tisztek kérdéseket tettek fel a tanúknak, a válaszuk elé pedig feljegyezték a korukat, lakhelyüket, társadalmi státuszukat, foglalkozásukat. A kállói végvári katonaságnál 1668-ban indított vizsgálat során egy a pápaihoz szerkezetében hasonló írásmű keletkezett.⁴¹ A jegyzőkönyvek minden esetben a tisztviselők kérdéseinek a felsorolásával kezdődnek, amelyek ebben az esetben a következők voltak:

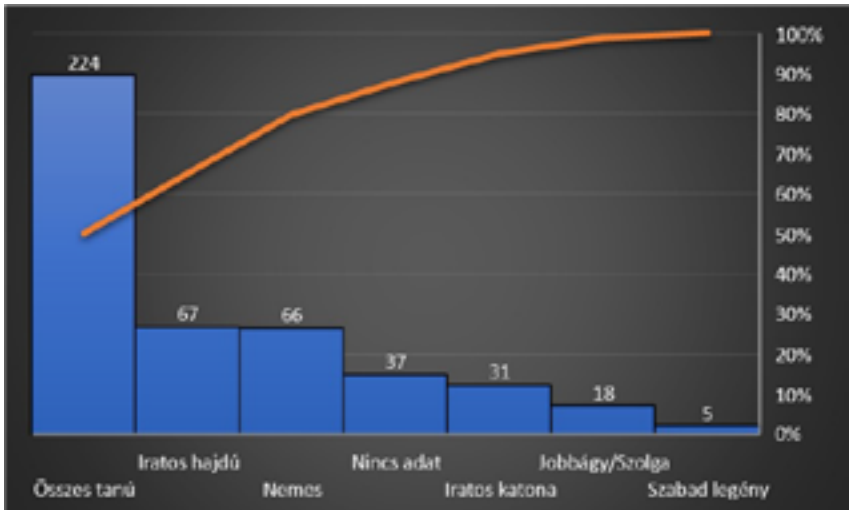
1. Milyen károkat okoztak Esterházy Pál emberei két alkalommal is a protestánsoknak?
2. Valóban azt üzent-e a gróf a prédikátoroknak, hogy távozzanak Pápáról.
3. Mivel fenyegetőzött Jóra István? Hallották-e, hogy fenyegető levelet olvas fel? Mi volt abban a levélben?
4. Tudják-e, hogy honnan lőtték meg a kék hajdút, és ki lötte meg? Mit tudnak az iskolánál összegyűltekről?
5. Tudják-e, hogy miután elterjedt a lövés híre a városiak körében, miért gyűltek össze a végvári katonák? Azért, mert féltették az iskolát és a parókiát a gróf háborgatásától, vagy azért, hogy a grófra támadjanak? Ártottak-e valakinek azalatt, míg összegyűltek?
6. Mit tudnak, hogyan oszlott el a sereg? Valóban azt mondták a követnek, akit a gróf úr hozzájuk küldött, hogy inkább készek meghalni, mint hagyni, hogy a prédikátoraikat és a diákjaikat kiüzzék és háborgassák?
7. Tudnak-e arról, hogy a gróf úr fogadalmat tett, miszerint nem bántja a templomot, a fogadalma ellenére azonban mégis elfoglalta a templomot és a harangtornyot?
8. Tudják-e, hogyan háborgatta a gróf az evangélikusokat? Tett-e olyan kijelentést, hogy addig változtassák meg a végváriak a hitüket, amíg nagyobb bajuk nem származik belőle?
9. Mit tudnak, hogy az itt élők felléptek-e ellenségesen a gróffal szemben? Volt-e náluk fegyver?

⁴⁰ *Szentpétery Imre*: Oklevéltani naptár. Táblázatok a chronológiához. Bp. 1940. 144.

⁴¹ *Nyakas Miklós*: A kállói végváriak és a török hódoltság. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 64. (1985) 63–75.

10. A gróf úr muskétásai már a piacon voltak azelőtt is, hogy a végvári vitézek fegyveresen az iskolához gyűltek volna? Fegyverben voltak mindaddig, míg a seregbíró közbenjárására eloszlottak? Az úr szolgálainál láttak-e fegyvert? Milyen szándéka volt a gróf úrnak az iskolánál összegyűlt végváriakkal?⁴²

A diagramon (1. ábra) látható, hogy a 224 tanú közül a legtöbben nemesek (29,5%), iratos hajdúk⁴³ (29,9%) és iratos katonák (13,8%). A végvárban szolgáló katonaság összetétele általában a lovaskatonákból, vagyis a huszárokból állt, többnyire lovashadnagy vezetésével, akik közül az egyik a vár mindenkori alkapitánya volt, továbbá a gyalogos katonákból, akiket a négy gyalogvajda vezetett. Őket a hadszertárnok és néhány tüzér egészítette ki, akik általában német származásúak voltak. Végül az egyéb fizetett rendkívüli személyzetbe tartozott a strázsamester és a várnagy, régiesen a porkoláb. Általában a végvárakban tehát ők alkották az állandó jelleggel szolgáló, „iratos” magyar végvári katonákat, akik fizetésüket az uralkodótól kapták.⁴⁴

1. ábra: A tanúk megoszlása státuszuk szerint

⁴² Az 1660. július 23-án kelt vallatási jegyzőkönyv. Jelzete: MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 11281.

⁴³ *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. (1969) 4.

⁴⁴ *Pálffy Géza*: A szécsényi seregszék eddig ismeretlen jegyzőkönyve (1656–1661). Különleges betekintés a szécsényi végvár város mindennapjaiba az 1650–1660-as évek fordulóján. In: A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). Kiad. Szabó András Péter. Salgótarján, 2010. 32–33.

A válaszoló tanúk közül, akiknél volt pontos adat a lakhelyre vonatkozóan, a legtöbben Tevelen éltek (10,3%), és Dákáról és Görzsönyből is nagyobb számban voltak tanúk, de a mai Csögle (a jegyzőkönyvben több különböző írásmóddal van feltüntetve), Tevel (Nagytevel és Adásztevel nevű község is található ma Pápa mellett.) is szerepel. A falvak neveit egységes helyesírás hiányában több formában is feljegyezték, előfordult az is, hogy két egymás után következő kihallgatott személynél is máshogyan írták fel a lakhelyük nevét. A települések ma is hasonló néven léteznek Pápa közelében, legfeljebb a nevük vagy annak írása változott. A kihallgatottak többségénél (56,3%-nál) azonban nincs feltüntetve a lakhely, ők főként azok az iratos hajdúk és a katonák lehetnek, akik valószínűleg Pápán éltek és szolgáltak.

Bél Mátyás 1700-as évek első harmadában készült leírása szerint a jegyzőkönyvekben szereplő falvak lakói többségében szabad vallásgyakorlattal rendelkező nemesek voltak, de nem minden falunak volt saját temploma, Dáka lakosai például Kéttornyúlakra jártak istentiszteletre. Az említett települések lakosságának jelentős része református, de katolikusok és evangélikusok is voltak kisebb számban. A kisebb falvakat mindössze néhány főként nemesi család lakta, akiknek az életkörülményei nem sokban különböztek a parasztokétól.⁴⁵

A környező települések lakói vallomásaikban tett kijelentéseiket főleg a Pápán élőkől hallott tényekre alapozták. Az első kérdésre – vagyis arra, hogy milyen károkat okoztak a gróf emberei a protestánsoknak – adott válaszokból sok minden kiderül: többen nem tudtak semmit vagy pusztán hallomás alapján vélték, hogy sok kár keletkezett. Akadtak azonban olyan tanúk is, akik pontosabb leírással szolgáltak, így tett például Bareza Pál csöglei nemes is, aki azt vallotta, hogy hallott egy bizonyos Csór Mihálynét ért károkról. „... azt is másoktól, hogy Csór Mihálynének is a pincében való boltjából mindenét el hordotta. Hallotta azt is másoktól, hogy Mihálynének is ötven akó borát s ötven kősoját hordották”.⁴⁶

Csór Mihályné neve többször is felbukkan a jegyzőkönyvben, több tanú említi az őt ért károkat. Bár a nevét a jegyzőkönyvön belül többféle írásmóddal is írják, mint Chor, Tsor, Cher, minden bizonnyal ugyanarról a személyről van szó, akinek sorsa az 1662-es országgyűlési panasziratból is ismerhető: eszerint Esterházy Pál elkobozta a vagyonát, börtönbe záratta, majd, mivel protestáns hitét továbbra is megtartotta, kiűzette a városból.⁴⁷

⁴⁵ *Bél Mátyás*: Veszprém megye leírása. Ford. Takács Endre, szerk. Kredics László. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.) 57–60., 69–70., 77–78.

⁴⁶ Jegyzőkönyv, 10. tanú

⁴⁷ *Zsilinszky M.*: A magyar országgyűlések i. m. 210.

Ezen állítást többen is alátámasztották a tanúk közül, például a Görzsönyben élő Csepeli Mihály, aki azt nyilatkozta: „Hallotta, hogy sok károkat tettek nekik az Úr Ónagysága szolgálói, házakat fölverték, Thor Mihályné házatól mindeneket elhordottak és magát az asszonyt az Úr Ónagysága a víz ajtaján hajón küldötte ki, aki két ökrön vitette Görzsönybe magát.”⁴⁸ Tehát a gróf a vízi kapun üzte ki az asszonyt a városból, aki ezután valószínűleg Görzsönyben keresett menedéket. Ezt igazolja egy másik görzsönyi lakos, Farkasdy Mihály vallomása is.⁴⁹

Az első kérdés kapcsán még több pápai protestáns kárvallását is megismerhetjük. Ugyancsak a gróf szolgálói miatt szenvedett sérelmet Pordán Miklós és Oroszi Ádám, két pápai lakos is. Német György, egy „Kovácsiban” (valószínűleg a mai Pápakovácsiban) élő jobbágy, ezt mondta a kihallgatása során: „... Tudja és látta, hogy széles károkat tettek, de kinek mennyit azt nem tudja, hanem Oroszi Ádám otthon nem lévén, tudja azt is, hogy az almárium kulcsát elvették, és mint akartak úgy gazdálkodtak másoknak.”⁵⁰ Verebely Ferenc, 45 éves görzsönyi nemes pedig azt vallotta, hogy látta, amint az előbbi sértett pincéjét feltörték és elhordták a bort és rozst, amit ott találtak.⁵¹

A második kérdésre is eltérő válaszok érkeztek. Ezekből kiderül, hogy a gróf valóban megfenyegette a pápai protestáns prédikátorokat, mégpedig azzal, hogy ha maguktól nem hagyják el Pápát, akkor kivereti őket, illetve néhány kihallgatott tanú szerint az is elhangzott, hogy kocsist csinál belőlük. Boday Mihály teveli lakos azt állította, hogy „... hallotta pápaiaktól, hogy az prédikátorok, ha szép szóval ki nem mennek az kapun is, kivereti az Úr Ónagysága”.⁵² Hasonló tartalmú Somogy Ferenc teveli nemes vallomása: „... hallotta az Úr Ónagysága szolgálaitól, hogy ha az prédikátor szép szóval ki nem megyen, kocsist tétet az úr belőle”.⁵³ Fülöp István csöglei nemes magától az egyik prédikátortól hallotta, hogy a gróf „rá üzent”, hogy hagyja el a várost.⁵⁴

Ennél a pontnál látható leginkább, hogyan illeszkednek a pápai ellenreformációs események a más uradalmakban végrehajtott akciókhoz. Ugyanis ugyanezekben az években a fraknoi grófságban és a kismartoni uradalomban is hasonló eljárások folytak Esterházy Pál utasítására. Alkalmazottjai végrehajtották a parancsait és folyamatosan informálták őt. Fazekas István pontosan rekonstruálta az esemé-

⁴⁸ Jegyzőkönyv, 33. tanú

⁴⁹ Jegyzőkönyv, 28. tanú

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 21. tanú

⁵¹ Jegyzőkönyv, 26. tanú

⁵² Jegyzőkönyv, 30. tanú

⁵³ Jegyzőkönyv, 31. tanú

⁵⁴ Jegyzőkönyv, 9. tanú

nyeket. A térítést alaposan előkészítették: összeírták az „eretnekeket”, ahogy a protestánsokat nevezték.⁵⁵ Először még békésebb eszközökkel próbálkoztak és a személyes meggyőzést vették latba, ehhez a ferences és jezsuita rend tagjait hívták segítségül. A protestáns hitről áttérő személynek gyónnia, majd ezt követően áldoznia kellett a katolikus lelkipásztornál.⁵⁶ Somfalva példáját vizsgálva jól megfigyelhető, hogy az események később itt is erőszakba torkollottak. 1659 decemberében kezdődött el az erőszakos rekatolizálás, amikor is katonákat szállásoltak be az evangélikusok házaiba. Ez a fogás Pápa városában is lejátszódott, a katonaságot ott is a protestáns híveknél szállásolták el.⁵⁷ A prédikátort börtönnel fenyegették, a falu bíróját megverették és a lakosságot kényszerítették, hogy térjenek át vagy pedig költözzenek el onnan. A többség inkább a katolizálást választotta. Más községekhez hasonlóan a protestánsoknak itt is gyónáshoz, majd áldozáshoz kellett járulniuk. Úgy tűnik, a katolizálás nyilvános lépései a gyónás, majd az oltáriszentség vétele volt.⁵⁸ Tehát látható, hogy a protestáns prédikátor, illetve az előjárók fenyegetése, valamint a katonák beszállásolása, amivel együtt járt a protestáns lakosok házában a feldúlása és kifosztása, hozzátartozott a gróf által irányított erőszakos ellenreformációhoz.

A jegyzőkönyv harmadik kérdésére Jóra István fenyegető levelével kapcsolatban nem érkezett használható válasz senkitől. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fenyegetések vagy a levél felolvasása nem történt meg, csak annyit, hogy a tanúk nem tudtak róla semmi konkrétat. Jóra István egyébként Esterházy Pál pápai informátora és megbízottja volt, aki 1660 folyamán többször jelentett urának.⁵⁹ A negyedik kérdésre az érdemi válaszadók egyértelműen fogalmaztak: a gróf kék hajdúját a saját társa lőtte meg. A kék megnevezés onnan származik, hogy Esterházy katonái kék egyenruhát viseltek. A részleteket illetően már nagyobb különbségek voltak a vallomások között. A legtöbb tanú valószínűleg a pápaiaktól hallotta, hogy az egyik társa lőtte meg a hajdút. Néhányan, mint Burgyán Ferenc, Perei Márton vagy Csepeli Mihály, azt mondták a kihallgatáson, hogy a sebesült hajdú maga vallotta a borbélynál, hogy a saját társától szenvedte el a lövést: „... hallotta magától az meglőtt hajdútól mondani, hogy ő érette senkit ne háborgassanak meg, mert a társa maga lőtte meg.”⁶⁰; „...hallotta az puszka pattanást, a borbélytól hallotta mondván, hogy a sebes haj-

⁵⁵ Fazekas I.: Adalékok a fraknoi i. m. 203–205.

⁵⁶ Fazekas I.: Adalékok a fraknoi i. m. 206–207.

⁵⁷ Zsilinszky M.: A magyar országgyűlések i. m. 209.

⁵⁸ Fazekas I.: Adalékok a fraknoi i. m. 208–209.

⁵⁹ Jóra István levelei Esterházy Pálnak, MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 2617–2620. és Nr. 6254.

⁶⁰ Jegyzőkönyv, 8. tanú

*dútól hallotta, hogy a maga társa lőtte volna meg...hallotta az iskolában gyűlt néptől, hogy az maga társa lőtte volna meg”.*⁶¹

A hajdú meglövésének problematikája azért különösen érdekes, mert tisztázódik az oltáriszentséggel szemben tiszteletlen katona és a lövés elsülésének a története, valamint fény derül arra is, hogy a végváriak miért siettek fegyverrel a református iskolához. Vannak tanúk ugyanis arra, hogy hogyan zajlottak az események. A 92. és a 93. tanú is látta az esetet és meglehetősen pontosan vissza is adták a vallomásokban. Mindketten nők voltak, az egyik Órás Csapó Györgyné, született Nagy Veronika, ő azt mondta, hogy látta a kék hajdúkat, amint az utcán futottak és elkezdték ütni az iskola ajtaját, hogy bejussanak: „... látta, hogy nyolc kék hajdú futott az utcán »az« iskolaházra, az egyik az ajtót kezdte vágni, amely hajdú annak utána volt, azon esett a lövés, de nem az iskolából, hanem az utána lévő kék hajdúk közül lőtte meg »az« egyik, de még akkor az iskolában nem voltak fegyveresen, hanem az lövés után gyülekeztek össze és őrizték »az iskolát« harmadnapig”.⁶² A másik tanú, Szabó Gergelyné született Okos Orsik azt látta, amint egy Büki (néhány helyen Büky) Ágoston nevű, nyilván protestáns katona, nem hajtott térdet és nem emelt süveget az előtte a körmenetben elhaladó oltáriszentség előtt, ezért Esterházy szolgálai üldözőbe vették, mire ő beszaladt az iskolába. Két hajdú utánafutott, és az egyik a nevezett Büki után lőtt, de tévedésből a társát találta el: „...Midőn a processzióban kerültek a prédikátor háza iránt, ott ült Bálint negyed magával, ketteje térden állván, »de« ketteje fel sem kelt, egyik Büky Ágoston nevű. Ment az Úr szolgálai közül egy oda, hogy az süvegét levetesse vele, ki mindjárt az oskola felé futott, melynek a kék hajdúk utána rohanván az iratosok közül az első hajdút meglőtte, mondván azt a hajdú, ” ahh kurafi lélek miért lövél meg?”⁶³

Egy harmadik tanú, Körmeny Szabó Mihály is megerősítette a két nő vallomását, kiegészítve azzal, hogy a puskát elsütő hajdú figyelmeztette az előtte futó társát, hogy löni fog, azonban a baleset mégis bekövetkezett.⁶⁴ Hasonlóan nyilatkozott László Ferenc iratos katona, aki az iskolában volt, amikor Büki odamenekült⁶⁵, valamint Buday Dobos János iratos hajdú is, aki Büki Ágostonnak ajtót nyitott⁶⁶. Utóbbi azt mondta, ezután székekkel támasztották be az iskola ajtaját, és bentről hallotta az elsült lövést. Maga Büki Ágoston is a

⁶¹ Jegyzőkönyv, 33. tanú

⁶² Jegyzőkönyv, 92. tanú

⁶³ Jegyzőkönyv, 93. tanú

⁶⁴ Jegyzőkönyv, 94. tanú

⁶⁵ Jegyzőkönyv, 103. tanú

⁶⁶ Jegyzőkönyv, 144. tanú

kikérdezett tanúk között van, ő a 198. saját vallomásával is bizonyította az elhangzottakat.⁶⁷

Amely tanúk az ötödik kérdésre értékelhető feleletet adtak, egyetértettek abban, hogy a pápai nemesek és végváriak valóban kizárólag azzal a szándékkal gyűltek össze az iskolánál, hogy azt megvédjék, semmi esetre sem a grófot és az embereit akarták megtámadni. Nem bíztak ugyanis abban, hogy az iskolát és a parókiákat a benne lévő diákokkal és prédikátorokkal együtt háborítatlanul meghagyja Esterházy. A lövést követően három napig ott maradtak, egészen addig, amíg a győri seregbíró azt nem üzenté, hogy közbenjár az ügyükben Esterházy Pálnál. Ezt is többen alátámasztották, például az első tanú, a 62 éves Piriti János: „...közünk lévén az iskolában, hallotta az oda-gyűlt néptől, hogy vérük ontásáig nem engedik, hogy az Úr úgy cselekedjen oskolájukkal, mint a templomukkal”.⁶⁸

A hatodik kérdésre néhány tanú megnevezte a győri seregbírót és tisztviselőit, akinek közbenjárására az iskolánál összegyűlt pápai protestáns vitézek és nemesek valóban eloszlottak, de többek szerint csak harmadnapra távoztak az iskolából, amikor azt az üzenetet kapták, hogy nem bántják az iskolájukat, ez utóbbit Bozor Péter pápai szabad legény nyilatkozta.⁶⁹ Azonban voltak tanúk arra is, hogy néhányan, pontosabban tizenketten, ott maradtak továbbra is az iskolánál, mivel nem bíztak a gróf ígéretében. Erre Gancz István, egy 34 éves teveli nemes személy vallomása utal: „Tudja, <hogy> győri sereg bíró úrnak közbenjárására oszlottak el. Több nem maradván ott fegyveresen tizenkét fegyveres legénynél, »ők« nem hívén teljesen el az Úr fogadását tovább akartak ott vigyázni”.⁷⁰

A hetedik kérdésre érkezett válaszokból kiderül, hogy miért nem hittek Esterházy Pálnak a protestánsok. Ennél a pontnál a legtöbben azt vallották, hogy a gróf ugyan ígéretet tett a pápai nemeseknek és a végvári katonáknak, hogy nem veszi el tőlük a templomot, ennek ellenére mégis megtette. Bozay Péter 50 éves teveli nemes ezt vallotta: „... hallotta pápaiaktól, hogy im az Úr avval csala meg bennünket, hogy elveszi az szent egyházat tőlünk, azért kell most iskolánkat őriznünk”.⁷¹ Farkas János, a szintén Tevelen élő nemes is hasonlóan vélekedett.⁷² A jegyzőkönyvben arra is van adat, hogy Esterházy kifejezetten a nemességnek és a seregnek tett fogadalmat, hogy meghagyja a protestánsoknak a templomot. Ezt Szalay György Tevelen lakó nemes mondta: „...hallotta az pápaiaktól, hogy Ónagysága azt mon-

⁶⁷ Jegyzőkönyv, 198. tanú

⁶⁸ Jegyzőkönyv, 1. tanú

⁶⁹ Jegyzőkönyv, 38. tanú

⁷⁰ Jegyzőkönyv, 40. tanú

⁷¹ Jegyzőkönyv, 20. tanú

⁷² Jegyzőkönyv, 22. tanú

dotta volna: szabad vagyok én az magam jobbágával, de az seregtől és a nemesektől az szent egyházat el nem veszem”.⁷³ Egyesek szerint azonban a gróf más értelmű kijelentéseket is tett. Eszes Kovács Péter iratos hajdú „... hallotta az Úrtól mondani: jobb volna »ha« békesség lenne köztetek, »ha« mind egy szentegyházba járnánk”.⁷⁴ Persze ezek az állítások nem zárják ki egymást, Esterházy Pál valószínűleg egyiket is és másikat is mondta, hogy megnyugtassa az embereket.

A nyolcadik kérdésre adott válaszok alapján a katonákat ért fenyegetések valóban elhangzottak, bár a feleletek nem túl konkrétak. Az egyik érdekes választ a Döröskén élő Szőke Tamás nevű személy adta: „...hallotta pápai Rab Szabó Istvántól, hogy az Úr Ónagysága ötöt addig elverette az várban baltákkal, hogy soha »többé« nem léssen jó belé, azért, hogy pápistává nem akart lenni”.⁷⁵

A kilencedik kérdéssel az iskolába bezárkózók nevét akarták kinyomozni. Erre azonban érdemi választ a Pápa környéki falvakban élők nem tudtak adni, csak a pápaiak, akik valószínűleg maguk is ott voltak és így meg tudták nevezni az iskolához gyűlteket. Verebély Miklós iratos hajdú azt nyilatkozta, hogy „...látta az oskolában Bottka Ferencet, Szily Mártont, Sándor Gergelyt, ifjú Sándor Györgyöt, Széttér Jánost, Fölső Mihályt, Mikó Ferencet, de nem tudja melyeknél volt fegyver, melyeknél nem”.⁷⁶ Másoknál, például Mikó Ferencnél és Takács Nagy Istvánnál láttak fegyvert is, mint azt Kajáry Gergelytől megtudhatjuk.⁷⁷ A fegyver bizonyosan csak az iskola védelmének az érdekében volt náluk, mivel a tanúk közül senki sem állította ennek az ellenkezőjét, vagyis senki nem akart Esterházy gróf ellen pártütést.

A tizedik és egyben utolsó kérdésre a válaszokat nyilván azért volt fontos tudniuk a vizsgálóknak, hogy van-e alapja a pápaiak azon feltetelezésének, hogy a gróf akkor és ott el akarta venni tőlük az iskolát és a parókiákat. Ezenkívül azt is vizsgálták, hogy Esterházy Pál szolgálói végig fegyverben voltak-e, és mi volt a szándékuk az iskolában összegyűlt végváriakkal. A jól értesültek közül a legtöbben hasonlóan válaszoltak, mint Orosz János huszonkilenc éves teveli nemes: „... Látta az Úr Ónagysága szolgálóit is széjjel járni fegyveresen az szálláson”,⁷⁸ vagy mint Antos Mihály Csöglén élő nemes személy, aki látott németeket a házban és az utcán is.⁷⁹ Németek alatt valószínűleg a Devecserből Pápára vezényelt német katonaságot kell érteni, akiknek segítségével Esterházy Pál elfoglalta a református templomot.

⁷³ Jegyzőkönyv, 23. tanú

⁷⁴ Jegyzőkönyv, 148. tanú

⁷⁵ Jegyzőkönyv, 34. tanú

⁷⁶ Jegyzőkönyv, 149. tanú

⁷⁷ Jegyzőkönyv, 154. tanú

⁷⁸ Jegyzőkönyv, 17. tanú

⁷⁹ Jegyzőkönyv, 11. tanú

Tehát az érdemi feleletek úgy összegezhetők, hogy a tanúk valóban láttak a városban német katonákat és Esterházy szolgáit fegyverrel a kezükben.

Arra a kérdésre, hogy mi lehetett a gróf szándéka az iskolában összegyűlt vitézlő renddel, szintén többféle vélemény fogalmazódott meg, például Gyarmathy Miklós csöglei nemes azt vallotta, hogy semmit sem tud erről,⁸⁰ Gáll János ugyancsak csöglei nemes ellenben „...hallotta »a« pápaiaktól, hogy az iskolánkkal is úgy akar az Úr Őnagysága cselekedni, mint az templomunkkal”.⁸¹

Az eseményben résztvevők benyomása szerint nagyobb összetűzésre készülhettek a protestánsok Esterházy embereivel, legalábbis erre enged következtetni Encsey Boldizsár görzsönyi lakos kijelentése: „...Látta az Úr Őnagysága szolgáit fegyveresen föl s alá járni, hallotta tőlük mondani: meglátjátok esze baj egy óra múltán mi lészen”.⁸² Ahogyan a 25. tanú, Varga Gergely szavai is erre mutatnak: „...látta az németeket, hogy ki a ház előtt, s ki a házban volt, látta az Úr szolgáit is fegyveresen széjjel járni, hallotta az pápai katona Vajda Jánostól, mondván rút dolog az; melyre mondott egy katona »nem tudja ki szolgálja«: még rútabb lészen”.⁸³ Vagyis Esterházy Pál szolgálói és a német katonaság kétséget kizáróan fegyveresen jártak-keltek az amúgy is feszült helyzetben. A gróf emberei és a pápai protestáns vitézek között valószínűleg nagyobb fegyveres összecsapás is keletkezhetett volna, ha a győri seregbíró közreműködésének köszönhetően végül szét nem oszlnak.

További források a pápai protestánsok történetéhez

A jegyzőkönyvben tanúként szereplő néhány katona neve más forrásokban is fennmaradt. Az Esterházy hercegi levéltár iratai között megtalálható az 1660-ban Pápán szolgáló gyalogos és lovas őrség névsora, amely *Az pápai lovas és gyalogseregnek rend szerint valo catalogusa anno 1660 1. Januari*⁸⁴ címet viseli. A jegyzőkönyvet és a katalógust sajnos nem lehet teljes pontossággal összevetni, hiszen a hasonló vezeték- és keresztnevek, valamint a nevek helyesírásának bizonytalansága is megakadályozza egy-egy személy pontos beazonosítását. Ennek ellenére is kijelenthető, hogy a jegyzőkönyvben tanúskodó pápai vitézek közül legalább ötven katona és hajdú neve szerepel a katalógusban.

⁸⁰ Jegyzőkönyv, 3. tanú

⁸¹ Jegyzőkönyv, 4. tanú

⁸² Jegyzőkönyv, 29. tanú

⁸³ Jegyzőkönyv, 25. tanú

⁸⁴ Az pápai lovas és gyalogseregnek rend szerint valo catalogusa anno 1660. 1. Januari. MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 11535.

A jegyzőkönyvhöz hasonlóan lényeges információk rejlenek azokban a listákban is, melyek azzal a céllal jöttek létre, hogy a pápai katolikusokat és a protestánsokat név és szám szerint összegyűjtésük. Az ilyen jellegű felmérés az ellenreformáció velejárója volt, az Esterházy család más birtokain már korábban készítettek ilyen összeírásokat a katolikusokról és az „eretnek” protestánsokról.⁸⁵ A pápai névsorok összeállítása is bizonyítja, hogy a gróf nagy figyelmet szentelt a Pápan és környékén zajló eseményeknek. Az egyik listát sajtó kezüleg látta el *Az kik megtértek* címmel, ezen azokat sorolta fel, akik katolikus hitre tértek. A keltezés nélküli iraton összesen 223 név szerepel, viszont 32 férfi neve mellett az áll, hogy „feleségestül”, ami 255 személyt jelentene, de az egyik név mellett a feleségen kívül a gyerekeket is megemlíti, akiknek a száma nem ismert, tehát nem határozható meg a teljes létszám, csak becsülhető, hogy kb. 260-280 személyről lehetett szó. Az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy a listán minden 1660-ban vagy ekkoriban megtért pápai polgár nevét feltüntették.⁸⁶

Ezenkívül egy másik lista is ránk maradt *Még gyónatlanok* címmel, ami néhány olyan személy nevét tartalmazza, akik vagy nem tértek át katolikus hitre, vagy még nem szentesítették azt gyónással.⁸⁷ Ezen sem szerepel dátum, lényeges azonban, hogy jóval kevesebb személy, összesen 13 név áll rajta, de itt is feltüntetnek egy teljes családot, valamint a lutheránus iskolára is utalnak benne, amelynek a létszáma szintén ismeretlen. Végül megemlítenő az az 1660-ban keletkezett összeírás *Pápa város lakossága* címmel, amit 1972-ben kiadott Katona Imre, aki szerint ez szintén az ellenreformációs tevékenység részeként jött létre, és az látszódik belőle, hogy a katolikus lakosság aránya immár túlsúlyban van a reformátusokkal szemben, akiknek számát egyébként az összeírásból nem lehet pontosan megállapítani, legfeljebb közvetett módszerekkel.⁸⁸ Érdekes lehet a két összeírás összevetése, ugyanis sok egyező nevet találhatunk rajtuk, bár a gyakori vezetéknevek és a nevek különböző írásmódja miatt a listákon szereplő személyek azonosságát nem lehet teljes biztonsággal megállapítani.

Összegzés

A tanúvallatási jegyzőkönyv vizsgálatából az derül ki, hogy 1660-ban a protestáns templom és temető elvétele után Esterházy Pál mind főkapitányi, mind földesúri minőségében erőt kívánt demonstrálni. Emberei és a beszállásoltatott katonák több pápai protestáns lakosnak

⁸⁵ *Fazekas I.*: Adalékok a fraknoi i. m. 203–205.

⁸⁶ *Az kik megtértek*. MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 11623.

⁸⁷ *Ezek még gyónatlanok*. MNL OL, Esterházy Pál nádor iratai P 125 Nr. 11624.

⁸⁸ *Katona I.*: Pápa város i. m. 341.

is károkat okoztak, emellett a gróf megfenyegette a prédikátorokat, hogy hagyják el a várost. A fennmaradt jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy jogi eszközöket is igyekezett bevetni Esterházy, hiszen egyértelműen ő követelte a hivatalos vizsgálatot.

A jegyzőkönyvben összegyűjtött adatok alapján a fegyveres incidens lefolyása rekonstruálható volt, arra a templom elfoglalása után az ünnepélyes felszenteléskor került sor, amelynek során a végvári és a városi protestánsok együttesen próbálták megakadályozni, hogy az iskola és a parókiák a templom sorsára jussanak.

Az is egyértelműnek tűnik, hogy bár a gróf korábban ígéretet tett arra, hogy nem veszi el a templomot a protestánsoktól, ezt azonban nem tartotta be, és éppen ez sarkallta a vitézeket és a nemeseket arra, hogy fegyverrel keljenek az iskola védelmére. A Büki Ágostonra és a meglőtt hajdúra vonatkozó adatok pontosítják az események menetét, ahogyan az is kiderül, hogy mind a protestánsok, mind Esterházy emberei fegyveres összecsapásra számítottak az iskola és a parókiák birtoklásáért. Az iskolát, ahogyan arra már más kutatások rávilágítottak, úgy tűnik, hogy nem vették el a protestánsoktól.⁸⁹ Annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a katonai vizsgálatnak mi lett a következménye, hogy Esterházy Pál még milyen intézkedéseket tett a protestánsok ellen, egyáltalán hogyan alakult a pápai reformátusok sorsa – beleértve az említett névsorok vizsgálatát –, még további kutatásokat igényel.

⁸⁹ Szakály F.: Pápa i. m. 169.; Tóth E.: A pápai református i. m. 96–97.

A RACIONALIZMUS HATÁSA APOSTOL PÁL IGEHIRDETÉSEIRE

THE IMPACT OF RATIONALISM ON THE PREACHING OF PÁL APOSTOL

Lencsés Noémi

PhD hallgató

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század egyik meghatározó szellemi irányzata volt a racionalizmus, ami hatással volt ebben az időszakban a sárospataki kollégium tanárainak és tanulóinak a gondolkozására is. Apostol Pál a korszak neves igehirdetője és a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt, aki sárospataki tanulmányai során került kapcsolatba a racionalizmus eszméjével, aminek hatása az igehirdetéseiben is észrevehető. Ennek megfelelően Apostol igehirdetéseiben gyakran úgy jelenik meg Jézus, mint erkölcsileg követendő példa, az úrvacsorát pedig a hitet erősítő emlékvacsorának tekinti. Írásaiban sokszor ösztönöz a jóra: a kötelességek teljesítésére, a békéltetésre, a vigasztalásra, az Isten iránt való engedelmességre. A természeti teológia is tetten érhető számos igehirdetésében. Apostol prédikációiban rengeteget idézi a Szentírást, a temetési beszédeiben ellenben az ókori példák és idézetek jelennek meg gyakrabban.

Abstract

One of the dominant intellectual trends of the 19th century was rationalism, which also influenced the thinking of the teachers and students of the Sárospatak College during this period. Pál Apostol was a renowned preacher of his time and bishop of the Cistibiscan Reformed Church District, who, during his studies in Sárospatak, came into contact with the idea of rationalism, the influence of which can be seen in his preaching. Accordingly, in Apostol's preaching, Jesus is often presented as a moral example to be followed, and the Lord's Supper is seen as a commemorative meal to strengthen faith. In his writings, he often encourages good deeds: to fulfil our duties, to seek reconciliation, to comfort others, to obey God. Natural theology is also evident in many of his sermons. Apostol's sermons contain a multitude of quotations from the Scriptures, but his funeral sermons contain more examples and quotations from antiquity.

Kulcsszavak: 19. század, igehirdetés, Apostol Pál, racionalizmus

Keywords: 19th century, preaching, Pál Apostol, rationalism

A racionalizmusról

Azt az egyházi mozgalmat, amely az észet, a rációt tartotta fontosnak, és a vallás, a keresztyén hittételek megítélésében ennek adta a döntő szerepet, racionalizmusnak nevezzük.¹ A teológiai racionalizmus a 19. századra jellemző irányzat, amely nagy hangsúlyt fektetett a Szentlélek belső bizonyásgtétéle által megvilágosított írott ígére. Egyfajta észvallást dolgozott ki, amelyben a legfontosabb kulcsfogalmak Isten, szabadság és halhatatlanság. A teológiai racionalizmust főként az általános és a különös kijelentés viszonya foglalkoztatta. A racionalizmus különféle változatai között az adta a különbséget, hogy az erre a kérdésre adott megoldásban mennyire távolodtak el a Szentírástól.² A vallásosság alapjának az általános kinyilatkoztatást tartották, ami az emberi értelem számára alapvető módon közöl tudást Istenről, a világról és az emberről. A bibliai kinyilatkoztatás ezt egészíti ki, pontosítja és teszi a mindennapok vallásosságának megélésére alkalmassá.³

A felvilágosodás hatására egyre nagyobb hangsúlyt kapott az exegézis, így segédtudományai is fellendültek. A filológia lett az egyik legkedveltebb tudományág, de mellette fontosnak tartották a hermeneutikát is, valamint ebben az időszakban lett önálló tudományág a bibliai teológia is. A bibliai tudományokra ebben az időszakban leginkább a kritikai jelleg volt jellemző. A dogmatika is az exegézisre épült, ennek ellenére nem vált dogmatika– vagy hitvallásellenessé, de felszámolták a dogmatikai megkötöttségeket és az exegézis elsőbbségét hangsúlyozták. Az exegézisben pedig leginkább a grammatikai-történeti módszereket vették alapul.⁴

Ebben az időszakban jött létre a neológia, ami a racionalizmus közvetlen hátterét adta. Ez az irányzat figyelmen kívül hagyta a hitvallás megkötő erejét, a kritikai exegézis alapján magyarázta a Bibliát és ez alapján művelte a teológiát. De nem a Biblia aktuális üzenetét, hanem a kijelentés örök lényegét igyekeztek megragadni. Bár a dogmatika és az exegézis közeledése volt a jellemző, a két tudományág kölcsönhatása nem eredményezte egymás ellenőrzését és korrekció-

¹ Nagy Klára: A német racionalizmus és Christian Wolff, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 66–67.

² Barcza József: A racionalizmus teológiatörténeti háttere, in: Református Egyház 1969/12. 257.

³ Nagy Klára: i. m. 70.

⁴ Barcza József: i. m. 257.

ját, helyette a bizonyítottak vélt észigazságokhoz fordultak a korszellem hatására. Az ész azt kezdte el a vallás alapjának tekinteni.⁵

A racionalizmus egyik fő képviselője volt Christian Wolff, aki az ész és a kijelentés fontosságát egyformán hangsúlyozta teológiájában. Kant hatására pedig tovább fejlődött a racionalizmus olyan módon, hogy az észautonómia lett a vallásos ideák fő forrása, és a morális elem a dogmatikai igazság mértéke.⁶ Kant az erkölcsi magatartást a boldogsággal állította szoros viszonyba: mindenki annyira boldog, amennyire cselekedetei erre méltóvá tették. De ezt csak a tiszta ész ideájához kapcsolódva tekintette így. Tisztában volt azzal, hogy a tapasztalati világban ez másképp van. A teológiai racionalizmus kiemelten fontos feladatának tekintette a moralizálást, és intenzív munkát fejtett ki a bibliai exegézis területén. A Bibliára úgy tekintettek, mint bármelyik másik könyvre, amit kritikai alapon lehet magyarázni. A racionalista teológusok a csodákat észszerűen értelmezték, és a Megváltó Krisztus helyett az ember Jézus erkölcsileg értelmezhető tetteire helyezték a hangsúlyt. A szentségeket pedig pusztán történelmi szokásoknak tartották. Sőt, Isten helyett is szívesebben beszéltek a gondviselésről.⁷

A racionalizmussal szemben lépett fel a 18. század végén a protestáns teológiának egy formája: a szupranaturalizmus. Míg a racionalizmus szerint az észnek a hit dolgaiban is döntő szerepe van, a szupranaturalizmus viszont Isten kijelentésének természetfelettségét hangsúlyozza. A racionalizmus támadásaival szemben védelmezte azokat a hitigazságokat, amelyekkel az értelem nem tud egyértelműen dűlőre jutni.⁸

A racionalizmus megjelenése Sárospatakon

A korabeli szellemi irányzatok a sárospataki kollégiumban is éreztették a hatásukat. Hatást gyakoroltak a tanárookra, rajtuk keresztül pedig az ott tanuló diákokra is. Sárospatakon a felvilágosodás az 1760-as években jelent meg és hosszú ideig meghatározta a kollégium szellemiségét. Ennek az időszaknak a lényege az értelemre épülő felvilágosodás volt. Kiemelkedő tanára volt akkoriban az iskolának Csécsi János, aki sokat tett azért, hogy a Bibliához kötődő tudományos munkáknak kiemelkedő fontosságot tulajdonítsanak. Ez Csécsi idejében a fordítást, nyelvészeti javítást jelentette elsősorban, de halála után, a 18. században az ő munkája nyomán nyerhettek egyre nagyobb teret

⁵ U. o. 257.

⁶ U. o. 257–258.

⁷ Dienes Dénes: Kant etikája és a racionalizmus teológiája, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 82.

⁸ Nagy Klára: i. m. 76.

a kortörténet, az írásmagyarázat és a Bibliával foglalkozó más tudományágak.⁹

Sárospatakon nem volt jellemző a kizárólagosság a kor filozófiájának és teológiájának tekintetében. Az észnek, a hitnek és az erkölcsnek azonban fontos szerepet tulajdonítottak a felvilágosodás idején. Arra törekedtek, hogy az észet a vallás hatalma alatt tartott racionalizmus által biztosítsák.¹⁰ A kollégium több tanárára is nagy hatást gyakoroltak Descartes és Coccejus elgondolásai. Többek között ilyen tanár volt Csécsi János, aki Descartes filozófiáját olvastotta össze Coccejus teológiájával. Ennélfogva úgy gondolta, hogy annak, amit hinni kell, az ész a normája, így a megismerésen alapuló hitet tartotta a legjobbnak. Ugyanakkor teológiáját a Szentírás alapján határozta meg. Hangsúlyos volt nála a természeti teológia, hogy Istent az általa teremtett dolgok alapján gyakorlatilag tudjuk felfogni. Ezt egészítette ki nála a kijelentés-teológia, amelyben nagy hangsúlyt kapott a prófétai és a szövetségi teológia. A próféták közvetítők, akiknek a segítségével felismerhető az aktuális történelmi helyzet. Az üdvösség alapja az Isten által közölt szövetség, ami által a szent élet ajándékát kaphatjuk. Ennélfogva nagyobb hangsúlyt kaptak az ószövetségi könyvek, hiszen ott jelenik meg a prófétaság, de a Jelenések könyvét is prófétai könyvnek tekintették. Megjelent az értelmi pneumatika, ami olyan pszichológia, amely a Szentírás alapján a kegyes életgyakorlatot tartotta észszerűnek. Így a csodákat is elfogadták.¹¹

Sárospatakon a karteziánizmus-coccejanizmus fő képviselőik közé tartoztak a Szathmári Paksi család tagjai, akik sokat foglalkoztak a bibliai jóvendölésekkel, hiszen a coccejanizmus főként az Ószövetségre koncentrált. Hangsúlyos volt írásaikban a jóra való ösztönzés is.¹² A coccejanizmus a későbbiekben továbbfejlődött és felváltotta a pozitív racionalizmus. Ebben nagy szerepe volt Szentgyörgyi Istvánnak, aki 1767 és 1797 között volt a pataki kollégium filozófiatanára. Főként a természeti teológiára koncentrált. Isten létét és a bibliai igazságokat észkokokkal bizonyította. Úgy gondolta, hogy az ész és az erkölcs együttes uralma a földön magában foglalja az örökkévalóságot. Jellemző volt rá és korára, hogy mondanivalóját ókori példákkal támasztja alá.¹³

⁹ Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703-1848 között, in: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, szerk.: A Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 117–118.

¹⁰ U. o. 122.

¹¹ U. o. 124–126.

¹² U. o. 127–128.

¹³ U. o. 132–133.

A felvilágosodás idején Sárospatakon arra törekedtek, hogy a hitet értelmessé tegyék, ezért teológiai szemlélettel egészítették ki a filozófiát. Úgy gondolták, a hit értelmes, mert tapasztalati alapon figyelembe veszi és méltányolja az értelmén kívüli világot. Ami a hitben észellenesnek tűnt, azt ész felettinek minősítették. A hitben az ész belátja, hogy nem lehet mindent csak ésszel megmagyarázni. Ezért tartották fontosnak a filozófiát, mert a filozófia az, ami segít a hitet értelmessé tenni.¹⁴

Európában és Sárospatakon is a kor legnagyobb elméleti kérdése a filozófia és teológia, a hit és az ész, a tudás és kijelentés valamilyen összeegyeztetése volt. Ennek egyik megközelítési módja volt a pozitív racionalizmus. Az ehhez kapcsolódóan megjelenő szupranaturalizmusnak Patakon nem voltak külön képviselői. Ellenben jelen volt az az elgondolás, hogy a keresztyén alapú racionalizmust a benne megjelenő szupranaturalista árnyalat teszi teológiaivá. A természetből nem lehet kivonni a természetfelettséget, a szupranaturalizmust. A szupranaturalizmust a természeti teológiában elsősorban erkölcsileg értelmezték.¹⁵

Többek között Őri Fülep Gábor is azt a nézetet képviselte, hogy a tett oldja fel az elvi, elméleti ellentéteket. A hit és az ész közötti harmónia a jót cselekvő erkölcsben születik meg. A jó cselekvésének szükségességét hangsúlyozta. Úgy gondolta, Isten szentsége elsősorban az Ige alapján ismerhető meg, de a természetből és a keresztyének által gyakorolt erkölcsből is tanulhatunk róla. A megpróbáltatások közepette és a babonák ellen is a keresztyén vigasztalással lehet küzdeni. Az erkölcsi élet megvalósulásával a mennyország már a földön elérhető. A jó értelemben vett nemzeti büszkeséget is erényekkel kell ápolni. De a nemzeti büszkeséggel való kevélykedés nem tart meg, hanem az erény, az egység, a szabadság, a vallás, a haza, a törvények iránti szeretet az, ami megőrzi a nemzetet.¹⁶

A felvilágosodás eszméit nyilvánosan leginkább a temetéseken elmondott gyászbeszédekben tudták kifejezni a cenzúra miatt, ugyanis a halotti beszédek kinyomtatásánál elnézőbb volt a cenzúra. Ráadásul ezeket a kiadványokat a temettetők finanszírozták. Az ilyen gyászbeszédekben gyakran esett szó a különféle tudományokról, az igaz keresztyén vallásról, a haza iránti szeretetről, a természetről. Gyakran megjelent az üdvösség, az égbe menés iránti vágy kifejezése is. Az élet céljaként említették az ész világosságát és az erkölcs hasznosságát.¹⁷

¹⁴ U. o. 134–137.

¹⁵ U. o. 140.

¹⁶ U. o. 140–143.

¹⁷ U. o. 128–130.

A racionalizmus hatása Apostol Pálra

Apostol Pál, aki 1848 és 1860 között a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke volt, 1787. október 3-án született Zsarnón, egy lelkészcsalád gyermekeként. Szepsiben kezdte meg iskolai tanulmányait, majd Sárospatakon kezdett tanulni, ahol 1813-ban a kollégium seniora is lett. Itt kerülhetett kapcsolatba a racionalizmussal, hiszen több tanárára is hatással volt ez a szellemi irányzat. Szeretett volna külföldön tanulni, azonban csupán Bécsig jutott el. De amikor már lelképásztorként szolgált, akkor is igyekezett képezni magát, hogy minél jobb igehirdető lehessen.¹⁸

Szombathy János volt az egyik olyan tanára,¹⁹ akire hatással volt mind Descartes, mind pedig Coccejus munkássága. Foglalkozott a jövő kérdésével. Úgy gondolta, hogy a jövő nem a jóslatok, hanem az ész által a jelenben megtapasztalt fizikai törvények szerint fog történni, mivel az életet a konzekvens szükségesség és okozat irányítja. Jellemző volt rá, hogy mindenekelőtt a kötelességet hangsúlyozó erkölcsi elvekkel tanította tárgyait.²⁰

Porkoláb István és Patay János szintén tanította Apostolt.²¹ Mindkét tanár a pozitív racionalizmust képviselte. Porkoláb István a természeti teológiát művelte: természeti, fizikai világban lehetséges kijelentéssel együtt fogadta el a bibliai igazságokat és a hermeneutikai, exegetikai problémákat is ez alapján tárgyalta.²²

Rozgonyi József és Sipos Pálra viszont a racionális filozófiai idealizmus volt hatással. Rozgonyi erősen bírálta Kant racionális idealizmusát az ésszerű tapasztalati filozófia alapján. A tapasztalati filozófia szerint ugyanis a tárgyakról a tudatunkban formálódó képet megelőzi a valóság. Az ész kategóriái nem elegendőek a valóság felfogására. Véleménye szerint Kant ott tévedett, hogy a lényegét elszakítja a valóságtól, a szabadságot pedig a természettől, így kizárja a valóságot és vele Istent és a lélek halhatatlanságát. Rozgonyi szerint ugyanis a legnagyobb valóság Isten. Úgy vélte, Kant tanítása ellenkezik a Szentírással, ezért a Bibliából származó ismereteket szembe kell állítani Kant gondolati idealizmusával. A filozófia célja szerinte a Bibliában adott természeti rend, vagyis Isten, a vele való lelki egység és az üdvösség. Fontosnak tartotta az erkölcsiséget is, mivel a keresztyén ember cselekedeteit a mennyei boldogság elnyerése motiválja, nem a saját elgondolása. Szükségünk van a Biblia példáira, hogy jó

¹⁸ Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: Apostol Pál egyházi beszédei, nyomtatta Rác Ádám, Miskolc, 1864. 6–8.

¹⁹ 1805-ben tanította. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára K.a.II.6.

²⁰ Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között, 131.

²¹ SRKTGyLt. K.a.II.6. és SRKTGyLt. K.a.II.18.

²² Koncz Sándor: i. m. 133–134.

törvényeket hozhassunk. Az ember nem lehet önmaga erkölcsi tekintélye. Kritikával illetve Kantot, mert mellőzi Jézus példáját. Rozgonyi azt gondolta jónak, ha a megismerés a Szentírás ismeretével párosul.²³

Rozgonyival ellentétben Sipos Pál nagyra értékelte Kantot, ennek ellenére inkább Fichte elgondolásai jelentek meg tanításában. Nála az ész és a hit között nincs ellentét. A hit értelmes, mert az ész határáan észreveszi a transzcendens világot. A hit etikai természetű. Istent, a szabadságot és a halhatatlanságot tartotta a legfőbb értéknek. Úgy gondolta, a transzcendens világot egyedül a hitünk ragadhatja meg. A hit előbb van, mint a tudás, de nem akarja elnyomni, hanem meghagyja az értelem jogát. A tapasztalat és a transzcendens egy valóság, mivel a teremtés, a világ hit által állt elő. A földön az a cél, hogy az emberen tükröződjék és láthatóvá váljék a transzcendens. A hit nem vak, Jézus példáját alapul véve közeledhetünk Istenhez. A lelkiismeretet is fontosnak tartotta, mert közvetlen Isten akaratára cselekszik.²⁴

A racionalizmus megjelenése Apostol igehirdetéseiben

Apostol Pálnak több mint száz igehirdetése maradt fenn: 95 igehirdetése kéziratban, és posztumusz kiadtak két füzetet, amelyek 40 prédikációját tartalmazzák. Ezek részben fedik egymást, mivel néhány prédikáció kisebb-nagyobb változtatásokkal, de mind a kiadott kötetben, mind pedig a kéziratok között megtalálható. Ezekon kívül kiadták még további 3 igehirdetését. Valamint 4 temetési beszéde is megjelent nyomtatásban. Ezekből az írásaiból kiderül, hogy számára fontos volt a Biblia tekintélye, hiszen rengeteget idéz a Szentírásból.

Igehirdetéseit olvasva megfigyelhető, hogy hatott rá a racionalizmus gondolkodásmódja. Azonban érdekes módon, bár említi, mégsem az ész és a tudás fontossága a leghangsúlyosabb írásaiban. Prédikációiban leginkább Sipos Pál gondolatai köszönnek vissza, amikor az észről vagy a hitről ír. A keresztyén egyház dicsősége című igehirdetésében egyenesen arról ír, hogy a tudomány és a bölcsesség annyit ér, arra szolgál, hogy itt a földön jobb életünk legyen.²⁵ A föld: mint a mennynek pitvara című prédikációjában pedig Jézus tudományának nevezi a vallást és úgy ír róla, mint ami mennyei boldogságot ígér.²⁶ A tudásnál és észnél többre becsüli Isten bölcsességét. Ugyanakkor egyik pünkösdi prédikációjában pozitívan, dicsérve szól a kor vívmányairól, a gondolkodás, tudományok előrehaladásáról.²⁷

²³ U. o. 134–137.

²⁴ U. o. 138–139.

²⁵ Apostol Pál egyházi beszédei, nyomtatta Rácz Ádám, Miskolc, 1864. II. füzet, 14–22.

²⁶ U. o. II. füzet, 23–29.

²⁷ U. o. I. füzet, 50–56.

A hit nagyobb hangsúlyt kap igehirdetéseiben. Több olyan igehirdetése is van, aminek kifejezetten a hit a témája. Ilyenek a Hármashit²⁸ és a Mennyit használt nekünk a hit?²⁹ című prédikációi. Ezekben a hit erejét emeli ki, ami olyan erős, hogy a szükség idején is megtart: „a vigasztaló hit sajátja, hogy jó kedvvel viseljük a viszontagságokat”.³⁰ Hit által lehetségessé válik a gyógyulás, és általa gyümölcsöket teremhet életünk. Gyakran említi, hogy milyen nagy szükségünk van a hitre és hangsúlyozza a hitre nevelés fontosságát. Hit által van üdvösségünk, Isten Szentlelke is hit által munkálkodik, és hit által reménykedhetünk a mennyországban. Úgy gondolja, hogy a romló közérkölcnek és a világban megjelenő szörnyűségeknek is a hit az ellenszere. Még a nehézségek, a hiábavalónak tűnő fáradozás is erősíti a hitet.

Apostol igehirdetéseinek textusaként ritkán jelennek meg csodatörténetek és nem is hivatkozik rájuk. De amikor említést tesz róluk, akkor is az a jellemző, hogy nem magán a csodán van hangsúly. A csodálatos halfogás története jelenik meg Péter halászata önsorsunkra alkalmazva című igehirdetésében. Ebben a prédikációban azt hangsúlyozza, hogy a nehéz helyzetekben is fontos Istenre hagyatkozni, így leginkább Péter engedelmességét emeli ki. Nem fűz magyarázatot a csodához, inkább elkerüli annak említését.³¹ Gyógyítástörténekekről is prédikált. A Hármashit című igehirdetésében ténylegesen úgy említi Jézus gyógyításait, mint csodákat: „elviszi őt a Dávid fiához— és ahhoz folyamodik, kinek csodatevő hatalmának híre, immár ő hozzá is eljutott”.³² Bár az igehirdetés egy gyógyításhoz kapcsolódik, mégsem a gyógyítás ténye a hangsúlyos, hanem Jézus emberséges, segítő magatartása.³³ Ezen kívül csupán két másik gyógyítástörténet jelenik meg prédikációiban. A Mennyit használt nekünk a hit című írásában a vérfolyásos asszony meggyógyításának kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a hite gyógyította meg a beteg asszonyt.³⁴ A bűnösöknek boldogsága fundamentoma vigasztaló bizodalmas szívnek című prédikációjában pedig a kapernaumi béna lelki gyógyulásra teszi a hangsúlyt, nem a testire, olyannyira, hogy a testi gyógyulást nem is nagyon említi. Csupán a lélek gyógyulásásnak, a bűnbocsálatnak a fontosságát részletezi.³⁵

²⁸ U. o. I. füzet, 156–162.

²⁹ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézírónyvtára 3400.

³⁰ SRKTGyKt.3400.

³¹ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 148–155.

³² U. o. I. füzet, 159.

³³ U. o. I. füzet, 156–162.

³⁴ SRKTGyKt. 3400.

³⁵ U. o.

Rozgonyihoz hasonlóan Apostol is fontosnak tartotta Jézus példáját. Nagyon sok igehirdetésében említi, hogy Jézus példáját kell követnünk. Ezekben Jézus tetteit elsősorban erkölcsileg állítja elének követendő példaként. A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című írásában így fogalmazza meg, milyen tekintetben lehet Jézus példává számunkra: „Mikor ő róla elevenen gondolkodunk, s mennyei fénytől sugárzó lelki alakja lebeg előttünk; midőn tudományában: isteni mély bölcsességét, tetteiben: tündöklő erkölcsi nagyságát, hajthatlan jellemét csodáljuk; avagy az életnek beszédét, melyet ajkai szólottak, megújítjuk és szeretete, jósága fölkellesít minket, mindannyiszor közel vagyunk ő hozzá”.³⁶ A hármas hit című igehirdetésében úgy ír Jézusról, mint az állhatatosság és az emberségesség példájáról.³⁷ Jézus példa abban is, hogyan tűrjünk, hogyan viseljük a szenvedést és tekintsünk közben az örökkévalóságra. Ráadásul olyan példa, amiből erőt meríthetünk.³⁸ Leírja, hogy Jézus példát ad az alázatosságra és az egyenes jellemre.³⁹ Példaértékű, ahogy halála előtt édesanyjáról gondoskodott, amikor a kereszten rábízta őt Jánosra.⁴⁰ Az egyik kéziratban maradt, a Lk 23,34 alapján megírt úrvacsorai igehirdetésének a címében is példaként hivatkozik rá: „A Jézusnak az ő ellenségei eránt való magaviselete példa nekünk a követésre. Megmutatja, hogy amikor bántanak vagy üldöznek, lehet nem rosszat, hanem jót kívánni az ellenségünknek.”⁴¹

Írásaiban a sárospataki tanárok példáját követve megjelenik a jóra való ösztönzés is. A mi javunkról gondoskodott Isten abban, hogy erőtlenségünk mellé rövidlátást adott kísérőtársul című igehirdetésében arról ír, hogy munkálkodásra születünk: jót tenni, tévelygőket jobbítani, könnyeket törölni.⁴² Hangsúlyozza, hogy nemcsak beszéddel, hanem tettel is cselekedni kell a jót. Isten ígéje az, ami munkálja bennünk a jót. Az egyik igehirdetésének címe pedig arra tanít, hogy jobb az embernek magát el sem határozni a jóra, mintsem a jó feltételeit teljesítetlenül hagyni. Ebből az írásából kiderül, hogy mit ért jó alatt: ellenségek megbékéltetését, a kötelességek teljesítését, a visszaélések megakadályozását, az Isten iránti engedelmességre törekvést és a kegyelemben való megerősödést.⁴³ Isten Igéje és az imádság jobbitja a szívet, jóindulatot és erkölcsi jobbulást munkál. Mások jó példái is a jó cselekvésére készítetnek. Tehetünk azért, hogy

³⁶ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 47.

³⁷ U. o. I. füzet, 156–162.

³⁸ U. o. I. füzet, 48.

³⁹ U. o. I. füzet, 88–94.

⁴⁰ U. o. I. füzet, 30. o.

⁴¹ SRKTGyKt.3400.

⁴² U. o.

⁴³ U. o.

szívünkben több legyen a jó, mint a rossz. Mégpedig úgy, hogy Isten Igéjére és az előttünk levő jó példákra figyelünk.⁴⁴ Az úrvacsorával kapcsolatban is felteszi hallgatóinak a kérdést: az úrvacsorával való élés felindította-e a résztvevőket a jóra? Tudott-e nagyobb szeretetre indítani? Képes volt-e lélekben megerősíteni?⁴⁵

A jóra való ösztönzés mellett megjelenik a lustaság elítélése is. De a szorgos munkavégzésre való buzdítás is gyakran fölmerülő téma. Munkavégzés alatt többnyire az egyházért és a közösségért végzett munkát érti. Gyakran említi olyan magatartásformákat, amelyeket fontos elkerülni, időnként pedig egy-egy erkölcsi kérdést jár körül. Leggyakrabban a hiúság, a kevélység, a dicsőségvágy és a lenézés ellen szól. A harag, a kapzsiság, a közönyösség és az irigység elkerülésére, megbánására is int.⁴⁶

Apostolnál is megjelent a természeti teológia éppen úgy, mint tanáránál, Porkoláb Istvánnál. Sokszor használ természeti képeket igehirdetéseiben, és vannak olyan prédikációi, amelyek kifejezetten egy-egy évszakhoz kötődnek. Ezek az igehirdetések témájukban többnyire Isten gondviselésére mutatnak rá. Ezt hangsúlyozza az aratáshoz kapcsolódó Az aratás Isten ereje és jósága kimeríthetlenségének tanúja címet viselő igehirdetése. Ebben azt taglalja, hogy az aratás megmutatja Isten gondviselését és tanít minket, mégpedig arra, hogy „semmi sem alázhatja meg kevélységünket annyira, mint az aratás ideje[...] a legkisebb kalász, a legalatsonyabb fűszál meghazudtol benneteket. Itt látjátok, hogy mi az Istené.”⁴⁷ A természet tanít minket Istenről. A nyár Istent hirdeti a természetben című prédikációjában is ez jelenik meg: a nyár Isten bölcsességét, hatalmát, jóságát hirdeti.⁴⁸ A tél ereje és szépsége pedig azt az Istent dicsőíti, aki gondoskodik a természetről és rólunk is. Segít a tél nehézségei közepette. Ha terheket ró ránk, ad erőt is, hogy elhordozzuk.⁴⁹ Őszi témájú igehirdetésében pedig arra hívja fel a figyelmet a természet példáján keresztül, hogy fontos jól beosztani az időnkét, és mindent a megfelelő időben kell megtenni.⁵⁰

Bár a gondviselés mint téma sokszor megjelenik igehirdetéseiben, de Apostolnál nem Isten helyettesítésére szolgál, hiszen mindig Isten nevével egybekapcsolva említi a gondviselést mint tulajdonságát. Viszont, mint Isten jellemzője, nagyon gyakran megjelenik írásában, főleg a teremtett világ szépségeivel kapcsolatban. Isten teremtő

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 111–118.

⁴⁶ SRKTGyKt. 3400.

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 83–90.

⁴⁹ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁰ U. o.

és gondviselő erejét hangsúlyozza Ereje ennek a hitnek: minden jó adomány onnan felül származik című prédikációjában. Isten ajándéka a szép természet és a föld termése is. Mindez hálaadásra készítet, de alázatra is tanít, mert nem a mi érdemünk. Éppen ezért megóv az elégedetlenkedéstől és vigasztal, amikor hiábavalónak érezzük a fáradozást. Megóv a panaszkodástól az, ha rábízunk magunkat Isten gondviselésére.⁵¹ Képes nevelni minket a gondviselés az életünkben bekövetkező rossz és jó események által.⁵² Bár ezen a világon sok a gonoszság, nyomorúság, baj, de jelen vannak az isteni gondviselés nyomai is, hiszen vannak olyan emberek, akik tudnak segíteni, törődni másokkal.⁵³ Még a változásokat követő bizonytalanságban is bízhatunk Isten gondviselésében. Erről írt Apostol az 1848 májusában elhangzott igehirdetésében, amelyben valószínűleg az áprilisi törvények és az új kormány által bevezetett változások okozta bizonytalanságra utal. Apostol igyekezett a kormány rendelkezéseinek betartására és békességre inteni hallgatóságát. Mivel a bizonytalanságot fokozta, hogy voltak olyanok, akik azt gondolták, már nem köt a törvény a sok változás miatt, így erőszakossá váltak. Arra int, hogy az erőszak és a lázadás helyett legyenek türelemmel az emberek és támaszkodjanak Isten gondviselésére a bizonytalan helyzetben.⁵⁴

Őri Fülep Gáborhoz hasonlóan Apostol Pál is hangsúlyozta, hogy a megpróbáltatásokkal Isten vigasztalása segít megküzdenni. Ezt mutatja, hogy szinte minden igehirdetésében megjelenik ez a gondolat. Azzal vigasztalja és biztatja azokat, akik gyászolnak vagy életük végén járnak, hogy Isten küld majd számukra pártfogót. A vigasztaló hit tud segíteni és erőt adni a szenvedések elviselésében: mert amikor szűkölködünk, amikor nincs mit adni a gyermekeknek, amikor üldöznek és gyűlölnék, amikor ártatlanul rágalmaznak, Istenben ilyenkor is reménykedhetünk és rábízhatjuk magunkat.⁵⁵ Isten tud az átélt nehézségekről és elég közel lesz mindig ahhoz, hogy megvigasztaljon. Isten ígéje biztatást jelent a veszedelmekben, nélküle híján lennénk a békének, örömmek.⁵⁶ Isten kegyelme még a halálban is vigasztal, mert halálunk után Jézussal és a szeretteinkkel lehetünk.⁵⁷

Sokszor használja a mennyei öröm vagy a mennyei reménység kifejezéseket, amikor a halál utáni reménységről, örök életről ír. De az örök élet fogalmát bár említi, mégis leginkább az örökkévalóság vagy az örök dicsőség kifejezésekkel helyettesíti. Viszont a feltáma-

⁵¹ U. o.

⁵² Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 134.

⁵³ U. o. II. füzet, 28.

⁵⁴ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁵ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁶ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 106–112.

⁵⁷ SRKTGyKt. 3400.

dás kifejezés jóval kevesebbszer jelenik meg írásaiban, főként a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó prédikációiban. Gyakran ír Jézusról, azonban vannak olyan igehirdetési, amelyekben a Krisztus megnevezést használja. Általában akkor jellemző, amikor az üdvösség és a megváltás kérdését taglalja. Többek között ilyen A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című igehirdetése is, amiben kiemeli a Krisztussal való kapcsolatunk fontosságát. Krisztus által üdvösségünk lehet, megtisztít és Isten dicsőítésére készítet.⁵⁸

Szombathy Jánossal ellentétben Apostol úgy gondolta, hogy téves úton járnak, akik azt hiszik, hogy a múltból vagy a jelen történéseiből biztosan következtethetnek arra, mit hoz a jövő. Mit hoz nekünk a jövő? című igehirdetésében felteszi a kérdést és válaszol is rá „Azonban mi fog történni, bárkire nézve is a jövőben? azt gyarló emberi ész meg nem határozhatja.”⁵⁹ Amit tapasztalat vagy gondolkodás útján ki tudunk következtetni, az nem több sejtésnél. Azt viszont tudhatjuk, hogy a jövő egyaránt fog örömet és bánatot is hozni, ahogyan lehetőséget is fog adni a jóra vagy a rosszra. De az biztos, hogy Isten gondviselése mindig velünk marad.⁶⁰ Viszont bármennyire is szeretnénk tudni a jövőt, nem lenne szerencsés rá nézve. Nem bölcs dolog jövőbe látást kívánni. Ha tudnánk minden velünk történő rosszról, képtelenek lennénk elhordozni. Ráadásul a jövő ismerete megkeserítené örömlenket, mert előre tudnánk minden bekövetkező jó dologról. Bár elszomoríthat, hogy nem látjuk, mi következik, de Isten azzal vigasztal, hogy egy jobb élet hajnalát ígéri számunkra.⁶¹

A legtöbb úrvacsorai alkalomra írt igehirdetésében helytelen magatartásformákra mutat rá: ne azzal vigasztaljuk magunkat, hogy jobbak vagyunk másoknál, ne csak pillanatnyi lelkiállapotunk alapján határozzuk el magunkat a jó cselekvésére, hanem tudatos megfontolásból, hogy ne csak elhatározás maradjon, hanem tettek is kövessék. Más úrvacsorai prédikációiban a jóra, Isten felé való közeledésre int és tanít. Arra törekedjünk, ami Isten előtt kedves. Több igehirdetésben hálaadásra int Jézus értünk hozott áldozata miatt. Magáról az úrvacsoráról azt írja Az úrvacsora Jézusra emlékező vacsora című prédikációjában, hogy „egy olyan emlékeztető szent szokás, mely Isten tiszteletére, a mi hitünknek és reménységünknek erősítésére, és keresztyéni indulatunkban való megerősödésre szereztetett”.⁶²

Sipos Pálhoz hasonlóan Apostolnál is gyakran megjelenik a lelkiismeret és a lelkiismeretfurdalás témája. Fontosnak tartja a jó lelkiismeretet, mert elengedhetetlen a nyugalomunkhoz. Ráadásul a lelki-

⁵⁸ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 45–52.

⁵⁹ U. o. I. füzet, 119.

⁶⁰ U. o. I. füzet, 119–125.

⁶¹ SRKTGyKt. 3400.

⁶² U. o.

ismeret segítségünkre van abban is, hogy Isten útján maradjunk.⁶³ A jó lelkiismeretről című prédikációjában leírja, hogy annak boldogító ereje van, de a rossz lelkiismeretet mardosó kígyónak nevezi.⁶⁴ Sőt a tiszta lelkiismeret könnyíteni tud a szenvedéseken. Említi a tragédiákat: a természeti csapásokat, haláleseteket, amelyek bánattal töltenek el és panaszra, zúgolódásra készítetnek. De akinek tiszta a lelkiismerete, az ezeket is jobban viseli, szemben azzal, aki vétkei miatt magát ostromozza büntudatában a nehézségek mellett. A tiszta lelkiismeret segít ráhagyatkozni Isten bölcsességére.⁶⁵

Apostol Pál temetési beszédei néhány dologban eltérnek az igehirdetéseitől. A prédikációival ellentétben nem sok bibliai idézet található bennük, viszont többször idéz ókori filozófusoktól, így például Platóntól és Cicerótól, valamint több ókori eseményt, történetet is említ példaként. Ezekben a beszédekben is sok természeti képet használ, és megjelenik bennük a természeti teológia, bár nem olyan markánsan, mint egyéb írásaiban. Főképpen a hazával kapcsolatos témák jelennek meg beszédeiben. Máriássi István felett elmondott temetési beszédében a hazaszeretetet mint fontos kötelesség jelenik meg, amiért tenni kell.⁶⁶ A József nádor emlékére elmondott gyászbeszédben pedig azt tárja hallgatói elé, hogy melyek egy jó államférfi, egy jó vezető ismérvei: legyen bölcs, emberséges, vallásos, legyen felvilágosodott, hívő ember, de ne legyen bigott. Mindezek mellett fontosnak tartja a jó lelkiismeret meglétét is. Ebben a beszédében érhető tetten a filológia és az exegézis hatása, mivel megmagyarázza a textusként alkalmazott bibliai igében szereplő fejedelem szó jelentését. Leírja, hogyan értették a bibliai korban, illetve kire vonatkozott és hozzátette, hogyan kell érteni az őt hallgatóknak.⁶⁷

Más irányzatok hatása Apostol igehirdetéseire

Apostol Pál igehirdetéseire nem csak a racionalizmus hatott. Kisebb mértékben, de a romantika is hatással volt rá. Kis mértékben, leginkább csak igehirdetési formája és témája szempontjából hatott rá a romantika irányzata. Felértékelődött a klasszikus nyelv és kultúra helyett a saját nemzeti kultúra. Az általános emberi helyett felérté-

⁶³ U. o.

⁶⁴ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 137–144.

⁶⁵ U. o. II. füzet, 38–44.

⁶⁶ Apostol Pál: A valódi hazaszeretet utolsó tisztességtételére. T. Gömör- és Kis-Hont vármegye első alispánjának hamvai felett mondott beszéd, nyomtatta Nádaskay András, Sárospatak, 1830.

⁶⁷ Apostol Pál: Gyászbeszéd... Habsburg József Magyarország nádorának emlékére... a miskolczi helvét hitvallást követők nagyobb templomában februárius 9-dik napján, nyomtatta Tóth Lajos, Miskolc, 1847.

kelődött az egyéniség.⁶⁸ Apostol prédikációira is az a jellemző, hogy személyes jellegű van. Ugyan általában többes szám első személyben fogalmaz, de amikor el akar gondolkodtatni, egyes szám második személyre vált. Sokszor éppen ezzel hangsúlyozza mondanivalóját. Az érzelmekre is igyekezett hatni, de nemcsak a mondanivalóval, hanem a hangzással is. Apostol Pál unokaöccse, Szűcs Sámuel így írt erről naplójában: „egyházi szónoklataiban könnyekre indítá halgatóit, szívig ható beszédével, úgy itten, - gyakran ő adott lelket, jó kedvet, vídamságot a’ mulatókba. Szónoklatára visszatérőleg, nem mellőzhetem, hogy az, mindenkit meglepett szerkezetének, a’ figyelmet teljesen igénybe vevő érdekes voltával, az esznek’ fennségével, a’ styl’ szépsége, még is népszerű volta által, igen tiszta, erőteljes, érthető hangjával, az indulatokhoz, érzelmekhez alkalmazott hangnyomással, és igazán a’ szív’ húrjaihoz szóllás által”.⁶⁹

Összegzés

Apostol Pál igehirdetéseire több szempontból is hatással volt a racionalizmus. Ez a hatás igazolhatóan a sárospataki kollégium tanárain keresztül érvényesült, hiszen az ő gondolataik rendre visszaköszönnék prédikációiban. A Szentírás tekintélye érvényesült nála. Írásaiban gyakran megjelenik a hit, a vigasztalás, a gondviselés és a jóra való ösztönzés, valamint a természeti teológia is nagy szerepet kap. Az ész és a hit kérdésében a hit az, aminek nagyobb fontosságot tulajdonít. A csodákat nem veti el, de nem is nagyon említi. Ugyanakkor a lelkiismeret tisztaságának fontosságát hangsúlyozza. Az úrvacsora kapcsán az emlékezés fontosságát emeli ki. A racionalizmuson kívül a romantika is hatott Apostolra, viszont ez a hatás leginkább az igehirdetések előadásmódjában, tehát formailag érvényesült.

⁶⁸ Baráth Béla Levente: Schleiermacher és a romantikus teológia, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 92.

⁶⁹ Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864, Szász és Társai Nyomda, Miskolc, 2003. 302.

A CSEHSZLOVÁKIÁBAN ZAJLÓ NEMZETISÉGI
KONFLIKTUSOK HATÁSA A POZSONYI,
ILLETVE A LIPTÓSZENTMIKLÓSI
SZLOVÁK EVANGÉLIKUS DIAKONISSZA
ANYAHÁZAK ALAPÍTÁSÁRA, MŰKÖDÉSÉRE,
PARTNERSÉGÉRE ÉS NEMZETKÖZI
KAPCSOLATAIRA A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

THE IMPACT OF THE ETHNIC CONFLICTS IN
CZECHOSLOVAKIA ON THE FOUNDATION,
OPERATION, PARTNERSHIP AND
INTERNATIONAL RELATIONS OF THE
SLOVAKIAN LUTHERAN DEACONESS
MOTHERHOUSES IN BRATISLAVA AND
LIPTÓSZENTMIKLÓS IN THE FIRST HALF OF
THE 20TH CENTURY

Kondor Boglárka

PhD hallgató

ÖSSZEFOGLALÓ

A liptószentmiklósi első szlovák nyelvű evangélikus diakonissza anyaház 1935-ben kezdte el szeretetszolgálatát Csehszlovákia, majd az 1939 és 1945 között önállóan működő Szlovákia területén. A liptószentmiklósi intézmény pozsonyi diakonissza intézettől történő függetlenedéséhez jelentősen hozzájárultak a korban kibontakozó szlovák nemzetiségi törekvések. A tanulmány röviden elemzi az autonómiatörekvések hatását, feltárja a liptószentmiklósi diakonissza anyaház működését egészen az alapítástól kezdődően az ötvenes években bekövetkező államosításig, valamint kitér az intézet belföldi és nemzetközi szeretetintézményekkel és anyaházakkal fenntartott kapcsolataira.

Abstract

The first Slovak-speaking Lutheran deaconess motherhouse in Liptószentmiklós began its charitable service in 1935 in Czechoslovakia, and later in Slovakia, which was independent from 1939 to 1945. The independence of the institution in Liptószentmiklós from the deaconess institute in Bratislava was strongly influenced by the Slovak nationalist aspirations that were evolving at the time. The study briefly analyses the impact of the autonomy movement, examines the operation of the deaconess motherhouse in Liptószentmiklós from its foundation until its nationalisation in the 1950s, and describes the institution's relations with domestic and international charities and motherhouses.

Kulcsszavak: diakonissza, evangélikus, szlovák, Csehszlovákia, szeretetszolgálat

Keywords: deaconess, Lutheran, Slovak, Czechoslovakia, charity

Bevezetés

A magyarországi evangélikus egyház 19–20. századi történetének egyik fontos periódusa a missziós törekvések kibontakoztatása, melynek egyik ágát a diakónia képezte. A magyarországi evangélikusság esetében – mely háromnyelvű felekezetként volt jelen hazánkban – a diakonissza szolgálat intézményesítése a magyar mellett a német- és szlovákajkú gyülekezetekhez kapcsolódóan is megjelent.

Jelen tanulmányban a német, magyar és szlovák nemzetiségű nővéreknek egyaránt otthont és munkát adó, pozsonyi német gyülekezet által alapított evangélikus diakonissza anyaház és az abból kiváló és önállósuló szintén evangélikus, de szlovákajkú liptószentmiklói diakonissza anyaház történetét tárom fel. Korábban kevesen foglalkoztak az említett intézmények működését befolyásoló nemzetiségi törekvések hatásaival, ezért munkámban egyfelől arra is töreksem, hogy rávilágítsak az egyes etnikumok (szlovákok, németek, magyarok) autonómiatörekvéseinek következményeire. Tanulmányom egyik központi kérdése ezért az, hogy miként járultak hozzá a szlovákok függetlenségért folytatott harcai a szlovák evangélikus diakónia kiépüléséhez a 20. század első felében.

A tanulmányomban érintem a trianoni egyezmény hatásait, valamint a korábban Magyar Királysághoz tartozó pozsonyi anyaház és a liptószentmiklói intézet közötti együttműködés alakulását. Említést teszek továbbá a Csonka-Magyarország bizonyos evangélikus anyaházai (Győr és Békéscsaba) és a pozsonyi, illetve liptószentmiklói

intézetek között fennmaradt és létesült összeköttetésekről és azok eredményeiről, de feltárom a két szlovákiai anyaház nemzetközi kapcsolatait is.

A tanulmányban a diplomáciatörténeti előzmények bemutatása során főként a szlovák-magyar, valamint a szlovák-német kapcsolatokkal foglalkozó történészek munkáira hivatkozom, mint Szarka László, Polányi Imre, Ormos Mária, Gulyás László, Simon Attila vagy Janek István. A pozsonyi és a liptószentmiklósi diakonissza anyaházak működésének feltárásához főként a pozsonyi evangélikus gyülekezet levéltárában (Evanjelickéj Cirkvi Augsburgského Vyznania – Ústredný Archív) őrzött forrásanyag állt rendelkezésemre. A győri és békéscsabai kapcsolatok elemzéséhez a Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltárának dokumentumait, illetve a Magyar Evangélikus Digitális Tár, az Evangélikus Országos Levéltár és a Békéscsabai Evangélikus Gyülekezeti Levéltár anyagának kapcsolódó forrásait használtam.

A liptószentmiklósi evangélikusok vallásgyakorlási lehetőségei a 17-18. században

Főként szlovák kutatók korábbi munkái részletezik a 17-18. században jelentős evangélikus központként működő Liptószentmiklós (ma Liptovský Mikuláš) történetét. Ezen a vidéken a 16. században Németországból érkező teológushallgatók terjesztették a lutheri tanokat. A kor egyik kiemelkedő alakja, Juraj Tranovsky, evangélikus lelkész, író és költő, a Transcius-féle szlovák nyelvű énekeskönyv megalkotója, aki szellemi örökségével jelentősen hozzájárult a felvidéki, szlovák evangélikus egyház felvirágzásához.¹

Az ellenreformáció alatt zajló protestáns üldözések után az 1781-es türelmi rendeletet követően a liptószentmiklósi evangélikus gyülekezet virágzásnak indulhatott.² A településen igen erős evangélikus identitással rendelkező közösség élt, melyre a későbbi korokban nagy hatást gyakoroltak Miloslav Hodža és Jozef Miloslav Hurban, lelkészek kezdeményezései és törekvései is, akik a szlovák nemzeti ébredési mozgalomban is részt vettek.

¹ Krivošová, Janka: *Evanjelické kostoly na Slovensku*. Transcius. 2001. 157.; Kamasová, 2015. 12-13.; Kovačevićová, Soňa: *Liptovský Svätý Mikuláš Mesto spolkov a kultúry v rokoch 1830 – 1945*. 1992. 33-35.; Kamasová, Monika: *Evanjelická diakonia v Liptovskom Mikuláši do roku 1948*. Bakalárska práca, Univerzita Komenského v Bratislave, Evanjelická Bohoslovecká Fakulta, 2015. 12.

² Krivošová, 2001. 142.

Szlovák jótékonyági egyesületek alapítása a Felvidéken a 19. század második felében

1867-ben a szlovák nemzeti mozgalom hatására létrejött Liptószentmiklóson a Dobrodej nőegylet, mely a nők oktatását és a leányok szlovák nyelvtanulását szorgalmazta, hogy azok elsősorban egyházi és szociális szolgálatuk révén tevékenyen részt vegyenek a gyülekezetek életében.³ Ezt követte 1869-ben a Živena⁴ nőegylet, mely anyagiilag jelentősen segítette a Dobrodejt. Részben ennek is köszönhető, hogy a Dobrodej nőegylet képes volt az egyes munkaterületek gyors kiterjesztésére. Az általuk működtetett árvaház és idősek otthona mellett számos jótékonyági akciót szerveztek, főként a második világháború idején, melyek alkalmával ruhákat, cipőket és élelmiszereket adományoztak a rászoruló családoknak.⁵

A Živena és a Dobrodej nőegyletek mellett fontos még szót ejteni a Modrý kríž, azaz a Kékkereszt mozgalomról.⁶ A mozgalom szellemisége a szlovákok lakta területekre Horváth János közvetítésével jutott el, aki a budapesti Kékkereszt magyar titkára volt. 1896-ban óturai központtal jött létre a szlovákok önálló szervezete Kristína

³ *Banciková, Darina*: Slovenská evanjelická ženska diakonia. In: Cirkevne listy, 105. (1992) 5. sz. 79.; *Madera, Michal*: K jubileu „Dobrodeja”. In: DOBRODEJ, 1937. 19.; Evenjelická cirkev augsburgského vyznania na Slovensku, <https://www.ecav.sk/aktuality/spravodajstvo/vydanie-knihy-spomienok-dariny-bancikovej>. Utolsó letöltés ideje: 2022. jan. 25. – Az első szlovák evangélikus lelkész, akit felszenteltek a szolgálatra. Lelkészi szolgálatának kutatás szempontjából két legfontosabb állomása Liptószentmiklós és Ótura; Bratislava, Ústredný Archív ECAV. Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie 1931-1960. Olga Albíni Janošková: Služba lásky. Letáčik v záujme slovenskej evanjelickej diakonie. Zpráva o činnosti Spolku slovenskej evanjelickej diakonie v Liptovskom Svätého Mikuláši, 1936. – A liptószentmiklósi gyülekezet lelkésze. A Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie kezdeményezője.

⁴ A Živena Egyesület weboldala: <http://zivena.net/?p=1> – A szlovák nacionalisták, többek között Viliam Pauliny-Tóth által alapított egyesület célja pénzügyi, főzési, gyermeknevelési és kulturális oktatás volt. A közösség több folyóiratot is megjelentetett. Az ő nevükhöz fűződik az első szlovák nyelvű női folyóirat, a Dennica is. Nagy hangsúlyt fektettek a szlovák néprajzi értékek megőrzésére is.

⁵ *Kamasová*, 2015. 23-28.

⁶ *Buzalová, Szilvia*: Evanjelická diakonia a jej posobenie na Slovensku. Bakalárska práca, Vysoká škola Zdravotníctva a Sociálnej Práce Sv. Alžbety, Bratislava, Katedra Sociálnej Práce, 2013. 28. – A pietizmus szellemiségén alapuló Kékkereszt mozgalom 1877-ben indult útjára Svájcban Louis Lucien Rochat kezdeményezésére iszákosmentő akcióként.

Royová⁷ irányításával. A közösség segítette a rászorulókon, valamint vallásos témájú irodalmi művek kiadásával iratterjesztést is végzett. Az egyházon belüli speciális helyzet mellett dogmatikai problémák is felmerültek, a legsúlyosabb vádként pedig a szervezet szekta jellege is felvetődött, ezért működését mindig is kételkedve figyelték.⁸

Kristína Royová nővérével, Máriával 1901-ben gyermekotthont alapított Óturán, majd négy évvel később ellátogatott Miechowitzba, hogy tanulmányozza az Eva von Tiele-Winckler⁹ által alapított szeretetintézményeket. A német diakonissza később visszatért Óturára, hogy tanácsokkal lássa el a kórházalapításra készülő Royová nővéreket, akik ezt követően még számos szeretetintézményt alapítottak Óturán.¹⁰ Ezeken a helyeken már ekkor megjelentek az első diakonisszák, akiknek közössége csak később vált hivatalos szervezetté.

A szlovák-magyar kapcsolatok alakulása 1848 és 1920 között

A magyarok és szlovákok közötti konfliktus kezdete az 1848 – 49-es forradalomra vezethető vissza. A magyarországi nemzetiségek, köztük a szlovákok autonómiatörekvései már ekkor megjelentek.¹¹ A szlovákok 1848-ban megfogalmazott követeléseik között szerepeltek a szlovákok lakta területeket megillető teljes körű nyelvi jogok, a nemzeti parlamentek felállítása, a szlovák nyelv tanításának engedélyezése, valamint a nemzeti egyediség és autonómia elismerése.¹²

⁷ Buzalová, 2013. 27. – Kristína Royová (1860 – 1936) Óturán született. Édesapja lelkész volt.

⁸ Bariak, Imrich: Diakonia Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku v rokoch 1945 – 1956. Rigorózna práca. Univerzita Komenského v Bratislave, Evanjelická Bohoslovecka Fakulta, 2014. 89-90.

⁹ Eva von Tiele-Winckler: Wie der Friedenshort entstand. 1949. 10-37. – A gazdag családból származó Eva von Tiele-Winckler (1866 – 1930), német diakonissza, az első nő, aki a diakóniában vezető szerepet töltött be. 1887-ben nyolc hónapon keresztül ápolónői képzésen vett részt a bielefeldi idősebb Friedrich von Bodelschwingh által alapított diakóniai központban. Innen hazatérve az édesapjától kapott ingatlanban kezdte meg szeretetszolgálatát, hogy segítsen a szegénységben és nyomorban élőkön.

¹⁰ Buzalová, 2013. 27. – 1926-ban létrejött a Chalúpka Gyermekotthon, 1933-ban pedig az idősek otthona.

¹¹ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995. 17.

¹² Hamberger Judit: A szlovákok története. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 2019. https://web.archive.org/web/20190105145359/http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/szlovaktortenelem.htm#h26. Utolsó letöltés ideje: 2021. nov. 8.

A szlovák nemzeti mozgalom magját a szlovák értelmiség (pedagógusok, papok, orvosok) képezte. A szlovák értelmiség Trencsén, Nyitra, Pozsony, Liptó és Árva megyékben élt a legnagyobb számban.¹³

A főispánok, többek között Szmrecsányi György, Kürthy Lajos, Thuróczy Vilmos és gróf Zichy József szerint mind a szlovák katolikus, mind pedig a szlovák evangélikus lelkészek fogékonyak voltak a szlovák nemzeti mozgalom gondolataival történő azonosulásra, valamint a pánszláv és a ruszofil eszmék terjesztésére, mellyel erősítették az államellenességet.¹⁴ A szlovák evangélikusság végül el is érte, hogy függetlenné váljon. Ennek előterjesztésével először az 1918. november 4-i liptószentmiklósi zsinat, majd az 1919. november 21-i zsolnai zsinat foglalkozott. Végül az 1921-es trencsénteplinci zsinat mondta ki a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház önállóságát.¹⁵

Mindez mutatja, hogy Liptó és Trencsén megye különösen kiemelkedő a szlovák evangélikusság szempontjából. Az ott gyökereket vert közös nemzetiségi célok, a gyülekezetekben zajló munka és a velük szoros kapcsolatban álló egyesületek fejlődése – melyeket csak tovább erősített az ott szolgáló szlovák lelkészek autonómiába vetett hite – elősegítették, hogy a szlovák evangélikus diakónia legjelentősebb központjai, mint Liptószentmiklós vagy Ótura (ma Stará Tura) ezeken a vidékeken jöjjenek létre.

A területi átrendeződések hatása a szlovák-magyar kapcsolatokra 1918 és 1936 között

1918. október 30-án a többségében szlovákok lakta Felvidék (ma Szlovákia) csatlakozott a Cseh Köztársasághoz, és a pittsburghi egyezmény¹⁶ alapján a két nemzet egyesüléséből megalakult Csehszlovákia.¹⁷ A csehszlovakizmus¹⁸ mint eszme azonban nem ismerte el a szlovák nemzeti identitást.¹⁹ A szlovákság ennek következtében

¹³ *Polányi Imre*: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón /1895 – 1905/. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 39-41.

¹⁴ *Szarka*, 1995. 125-126.

¹⁵ *Lackner Pál Sámuel*: Evangélikus egyházi struktúrák változásai az egykori Osztrák-Magyar Monarchia és utódállamai területén 1734–1945 között. Doktori Értekezés. Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2019. 116.

¹⁶ *Polányi*, 1987. 192.: Pittsburgh, 1918. május 30. – Itt élt a legnagyobb számú szlovák közösség.

¹⁷ *Szarka László*: A szlovákok története. Bereményi, Budapest, 1993. 170.

¹⁸ A csehek és a szlovákok egy nemzetet alkotnak. A radikálisabb felfogás szerint a szlovákok tulajdonképpen csehek.

¹⁹ *Janek István*: Szlovák-magyar kapcsolatok 1939–1944. Doktori disszertáció. PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a magyarság a 18–20. században. Doktori program, Pécs, 2009. 9-17.

a csehek mellett magára maradt az autonómia törekvéseit illetően. Az identitása megőrzéséért harcoló nép helyzetét továbbá a trianoni békeszerződés következtében hatalmas méretű területeket veszített Magyarország revíziós törekvései, valamint a lengyel-szovjet háborúban zajló közreműködése is nehezítette.²⁰ A húszas években a szlovák-magyar diplomáciát a „rideg viszony” és a „távolságtartás” jellemezte, mely a harmincas években is fennmaradt, a magyar külpolitika ugyanis a végsőkig ragaszkodott a teljes revízióhoz.²¹

A trianoni egyezmény következtében a pozsonyi diakonissza anyaház, melynek tagjaiként nemcsak német, hanem szlovák és magyar diakonisszák is végeztek szolgálatot, elvesztette a kapcsolatot Magyarországgal és Győr városával, ahol a két pozsonyi nővér, Huber Etelka és Frűhwirth Augusztá²² már 1910-től elkezdte megteremteni a diakonissza-képzés elindításához szükséges feltételeket, akikhez később Trauer Irén²³ és Tarján Róza²⁴, két másik pozsonyi nővér csatlakozott. A diakonisszákat azonban 1920-ban visszarendelték Pozsonyba, ezért Győrben a diakonisszák oktatása el sem indulhatott.²⁵ 1926-ban azonban Huber Etelka a vele érkező Mórocz Katalin nővérral együtt külön engedéllyel visszatérhetett Pozsonyból Győrbe, hogy folytathassa az ott elkezdett munkát.²⁶ Ennek eredményeként jött létre a győri evangélikus anyaház, mely csaknem 100 diakonisszájával a Dunántúl legjelentősebb evangélikus diakóniai központját képezte.

²⁰ Janek, 2009. 20. – A szerző a szlovák-magyar politikai kapcsolatok kezdetéről szóló fejezetben ír az 1920-ban zajló lengyel-szovjet háborúról, melynek során a magyarok hajlandók lettek volna a lengyeleknek segíteni abban a reményben, hogy lengyel győzelem esetén visszaszerezhetik Szlovákia és Kárpátalja egy részét. A magyarok erről a franciákkal is tárgyaltak. A magukat emiatt veszélyben érző trianoni békeszerződést követően létrejött utódállamok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) ezért 1921-ben létrehozták a kisantantot. A lengyelek ugyan győztek, a magyar remények azonban így sem valósultak meg.

²¹ Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 21. – 1929. májusában „Beneš Ferdinand Marek (Ausztria prágai nagykövete) előtt olyan kijelentést tett, hogy 300 ezer magyart (területtel együtt) kész lenne átadni Magyarországnak, cserébe egy stratégiai határkiigazítást kér Pozsonytól délre Csehszlovákia javára”.

²² Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára (=RMEGYL), I.4.: Pálmai Lajos: A győri evangélikus szeretetház története 1883 – 1933. Vitéz Szabó és Uzsaly Könyvnyomda nyomása, Győr, 1933. 16.

²³ RMEGYL, I.4.: Pálmai, 1933. 18.

²⁴ RMEGYL, I.4.: Pálmai, 1933. 20.

²⁵ RMEGYL, I.4.: Pálmai, 1933. 22.

²⁶ RMEGYL, I.4.: Pálmai, 1933. 24.

A szlovákok helyzetét az autonómiatörekvéseiket akadályozó csehekkkel, valamint a revízióra törekvő magyarokkal fennálló konfliktus mellett a harmincas években Hitler és a német terjeszkedés csak tovább nehezítette. Ez kihatott a pozsonyi diakonisszaház működésére és annak intézményi kapcsolataira is, mely a trianoni békeszerződés előtt még Magyarországhoz tartozott, és hazánk első evangélikus diakonissza anyaházaként létesült a 19. század utolsó évtizedében.

A pozsonyi evangélikus diakonissza anyaház alapításának előzményei²⁷

A pietizmus, valamint az ébredési mozgalmak hatására a pozsonyi evangélikusok köreiből már a 18. században születtek kezdeményezések a szeretetmunka megszervezésére, mely először a szegények gondozására korlátozódott. Az intézményes szeretetmunka anyagi megalapozója a Jeszenák-család volt, melynek tagjairól már a 16. századi évkönyvekben is találunk feljegyzéseket. Az igen módos família soraiban találunk királyi tanácsost és egyházi felügyelőt is. Utóbbi, nevezetesen Jeszenák János, szuperintendens közéleti tevékenysége révén ismeretséget kötött többek között gróf Széchenyi Istvánnal is, jelentős adományokkal támogatta a pozsonyi evangélikus egyház nevelésügyeit, templomépítését és ingatlanvásárlásait, valamint segítette a családja által még 1750-ben alapított „alumneum minus”-t, más néven „Jeszenakium”-ot is, mely bentlakásos intézetként tíz tanuló ingyenes ellátását biztosította Pozsonyban.²⁸ Egyszóval egy igen jelentős mecénás családról volt szó, hiszen a Jeszenákok anyagi bázisa nélkül a pozsonyi evangélikusok törekvéseiből a napóleoni háborúkat követő, hazánkat is érintő 19. század eleji devalváció idején aligha született volna ehhez fogható eredmény.

A század második felében kibontakozó ipari forradalom az Osztrák-Magyar Monarchiát is elérte, az ezzel járó iparosodás és a polgárosodás pedig mind a gazdasági, mind a társadalmi viszonyokat átrendezte. A mezőgazdaságban munkát már nem találó népesség egy része a városokba áramlott és a gyárakban próbált megélhetést keresni. Az

²⁷ Tanulmányomban a megkülönböztetés végett pozsonyi német anyaházként említem az intézményt annak ellenére, hogy a hivatalos megnevezése többnyire Pozsonyi Evangélikus Diakonisszaintézet volt. Az alapítása valóban a németajkú gyülekezethez kötődik, működését tekintve azonban egyetemes diakóniai intézetként határozták meg, mely német, magyar és szlovák evangélikus leányok számára egyaránt lehetővé tette a szolgálatot.

²⁸ *Varsányi Péter István*: „Amit tettem, halálom óráján sem bántam meg...”. Kalligram Archívum, 9. (2000), július-augusztus. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-julius-augusztus/Amit-tettem-halalom-orajan-sem-bantam-meg>. Utolsó letöltés ideje: 2021. febr. 3.

alacsony bérek következtében azonban az életszínvonal jelentősen romlott, a társadalom alsóbb osztályai pedig elszegényedtek. Mindezek a tényezők nemcsak Nyugat-Európában, hanem hazánkban is életre hívták az intézményes szeretetmunkát, melyre a korábbi századokban több kísérlet is történt, sajnos sikertelenül.

A dunántúli pietizmust képviselő Carl Eugen Schmidt pozsonyi és Scholtz Gusztáv ágfalvai lelkészek a Lipcsei Misszió felekezeti központúságát szem előtt tartva képzelték el a hazai belmisszió, valamint az ennek ágaként működő diakónia kiépítését. Schmidt Károly Jenő gyülekeztörténetében olvashatunk arról, hogy a pozsonyi evangélikus egyházközség az August Hermann Francke által 1695-ben alapított hallei árvaházat tekintette mintának, melyben pietista szellemiség jegyében nevelték a gondozottakat. Schmidt a Pozsonyban kibontakozó pietizmus két fő képviselőjének, Bél Mátyásnak (1684-1749) és Friedrich Wilhelm Beernek (1691-1764) életművét jelölte meg követendő példának az evangélikus nevelésügyben.²⁹

Mindkét lelkész az evangélikus hit terjesztését helyezte előtérbe, nem a felekezeti, hanem a tisztán evangélikus missziói irányt képviselték és nem szándékoztak a reformátusokkal kooperálni, amellyel a 19. század elején közösen indult a munka. Schmidt együttműködése a Bázeli Misszió munkatársával, Carl Gladischefskyvel nem bizonyult gyümölcsözőnek.³⁰ Schmidtre ugyanis sokkal nagyobb hatást gyakorolt Theodor Fliedner és Wilhelm Löhe munkássága, akik lefektették az evangélikus misszió alapjait és elindították a németországi Kaiserswerthben, illetve Neuendettelsauban a diakonisszák intézményes képzését.³¹ Utóbbi a Lipcsei Misszióhoz hasonlóan a tisztán evangélikus hittérítői törekvéseket fogalmazta meg, ezért egyértelmű volt, hogy Carl Eugen Schmidt őket tekintette követendő példának és még 1891-ben odautazott, hogy személyesen tanulmányozza az intézet működését.

A folyamatos fejlődés érdekében a Carl Eugen Schmidt Neuendettelsauból kért misszionáriusokat, akiktől a tiszta evangélikus tanítások közvetítését remélte. Így érkezett Pozsonyba 1895-ben Carl von

²⁹ Magyar Evangélikus Digitális Tár (=MEDiT): *Prof. C. E. Schmidt, Dir. Samuel Markusovsky, Konsenior Gustav Ebner, Lehrer Friderich Preusmuth*, 1906: Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B., II. Teil. Einzendarstellungen aus der inneren Geschichte der Gemeinde, Pozsony – Pressburg. 1906. 458.

³⁰ *Kool, Anna-Marie: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756-1951). A Harmat Kiadó és a Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet közös kiadása, Budapest, 1995. 1:165-166.*

³¹ *Ganzert, Klaus: „Löhe Wilhelm”. Neue Deutsche Biographie 15. (1987) 35. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118728784.html#ndbcontent>. Utolsó letöltés ideje: 2020. nov. 14.*

Schwartz, a neuendettelsai intézmény igazgatója és Robert Handmann missziói felügyelő. Utóbbi többször is megszállt Ágfalván, ahol találkozott Scholtz Ödön lelkésszel. Scholtz az ő tanácsára vette fel a kapcsolatot Szeberényi Lajos Zsigmonddal, az Evangélikus Egyházi Szemle című folyóirat kiadójával.³²

A hazai diakónia szempontjából ez különösen fontos emléktöredék, hiszen ez tekinthető a nyugat-és a délkelet-magyarországi, német-, szlovák- és magyarajkú missziói és diakóniai törekvések első találkozási pontjának, amit a pietizmus, valamint a Lipcsei és Neuendettelsai Misszió tisztán evangélikus felekezeti irányultsága kapcsolts össze. Békéscsabán azonban csak később, 1931-ben alapította meg Szeberényi Lajos Zsigmond esperes fia, Szeberényi Gusztáv az Evangélikus Diakonissza Anyaházat, mely kapcsolatban állt a lipótszentmiklósi diakonissza intézettel is.

A gyülekezet missziós törekvései elvezettek a belmisszió egyik ágának kibontakozásához, mely a diakónia volt. Carl Eugen Schmidt visszaemlékezéseiben olvasható, hogy ennek megszervezésére korábban Freytag Viktor evangélikus lelkész tett kísérletet, korai halála miatt azonban kezdeményezéseinek megvalósítása utódjára, Gustav Ebnerre maradt, aki 1890. október 5-én egy általa kiadott határozattal indítványozta a diakonissza intézet megalapítását.³³ Az árvaház, a kórház és az elaggottak házához hasonlóan a diakonissza intézet alapjait is a gyülekezet soraiban található városi nagypolgárok, módos arisztokrata úrhölgyek (akik a nőegylet munkájában is részt vettek), valamint kereskedők (köztük a legjelentősebb Royko Endre Sámuel) adományai teremtették meg. A folyamatban nagy szerepe volt a német minta követésének, hiszen többségében németajkú gyülekezetéről volt szó, az arisztokrata-nagypolgári réteg szerteágazó ismeretségének, az értelmiségi réteg nagyarányú jelenlétének (tanítók, papok, ügyvédek), valamint az evangélikusok és izraeliták között húzódó felekezeti kapcsolatoknak.

A pozsonyi evangélikus diakonissza intézet működése és állomáshelyei

A Dunáninenni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület éves jegyzőkönyvei folyamatosan számot adnak azokról az adományokról, melyek az evangélikus egyház intézményeinek létesítését alapozták meg. Az anyagi juttatások mellett az akkori lelkész, Gustav Ebner a külföldi kapcsolatok ápolására is nagy hangsúlyt fektetett és azonnal felvette a kapcsolatot Gallneukirchennel, majd 1891. augusztus 2-án megkötötte az ottani esperessel, Ludwig Schwarz-cal azt a szerződést, mely lehetővé tette a korábban Gallneukirchenben szolgáló két

³² Kool, 1995. 1:163-172.

³³ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 478.

diakonissza, Maier Teréz és Sääf Ida rövid időn belüli megérkezését. Utóbbi nővér helyére nem sokkal később Elisabeth Obermeir, a bécsi anyaház diakonisszája érkezett, aki 1892-től már főnöknőként koordinálta a folyamatosan gyarapodó anyaházat.³⁴ Az alakuló közösség tagjai közé három előpróbanővért vettek fel, a pozsonyi Pauer Katalint és Halper Paulát, illetve a limpaki Lenhardt Máriát.³⁵

A pozsonyi diakonisszák ápolónői képzése a pozsonyi kórházban zajlott, míg a sebészeti tanfolyamot már Stuttgartban végezték. Házirendjükben a német anyaházak mintáját követték (pl. Stuttgart, Neuendettelsau, Kaiserswerth). Az intézet első öt diakonisszáját, Lenhardt Máriát, Halper Paulát, Maresch Annát, Jarosek Rózát és Božena Royovát³⁶ 1895-ben szentelték fel.³⁷ Pozsony első külső munkaállomása Sopronban létesült ugyanebben az évben, amelynek evangélikus gyülekezetében, árvaházában és teológus otthonában először két diakonissza látta el a feladatokat.³⁸

Az 1897. évről szóló jegyzőkönyv a dualizmus kori Magyarország közlekedésének fejlődéséről is tanúskodik, hiszen a pozsonyi diakonisszák ebben az évben juthattak először vasúti kedvezményhez. A rendelkezés és a mögötte álló infrastruktúra megléte nyilvánvalóan elősegítette a jövőben kialakuló, távolabbi országrészekben működő külső állomások létrejöttét és ezáltal a missziói munkát:

*„Püspök úr bemutatja a kereskedelemügyi miniszter 42605 VI. számú átiratát, a melyben a pozsonyi diakonissáknak, kiváló emberbaráti működésüket méltányolva, kedvezményes vasúti jegyet engedélyez. Örvendetes tudomásul szolgál.”*³⁹

Az utazási és ezáltal térítési lehetőségekkel párhuzamosan a szolgálati helyek száma is nőtt. 1898-ban a diakonisszák az árvaház fiúosztályának működését is átvették. A gyermekek gondozásával 1899. szeptember 1-jétől az egyik diakónust, Kovarik Mihályt bízták meg, aki a neuendettelsaui intézetben szerzett képesítést. A férfi dia-

³⁴ Klösch, Andrea: Vor 130 Jahren: Beginn der Mutterhaus – Diakonie in Österreich. Diakonie Ausgabe (2007), 5. sz. 18.

³⁵ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 479.

³⁶ Leánykori nevén Hurbanová, Jozef Miloslav Hurban evangélikus lelkésznek, a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének leánya.

³⁷ MEDiT: Schmidt és mtsai., 481.

³⁸ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 481.; Historisches Archiv (=HA), Evangelisches Diakoniewerk, Gallneukirchen (=EDwG), Lebenslauf von Diakonissen

³⁹ Evangélikus Országos Levéltár (=EOL), Egyházkerületi Jegyzőkönyvek (=EJ): A Dunáninnen Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1898. évi szeptember 7. és 8. napjain Pozsonyban tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmezbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1898. 125.

kónus mellett egy diakonissza látta el a háztartási teendőket.⁴⁰ Ezzel egy időben három új külső állomással bővült az intézmény. A diakonisszák immár Eperjesen (ma Prešov), Rozsnyón (ma Rožňava) és Kőszegen is szolgálhattak. Ezeken a helyszíneken jórészt magánápolással foglalkoztak, valamint a városi iskolában és a kézművesiskolában is tanítottak.⁴¹

Az 1901-es évről olvasható jegyzőkönyvben ismét egy újabb munkaállomás létesítéséről írnak Pinkafőn (ma Pinkafeld). A nővérek munkaterületei a vallásos iratok és bibliák árusításával egészült ki, valamint egy menedékházat is létesítettek az adományokból, melyből a szegények havi segélyezésére is telt. Munkájukat a férfiak és ifjak szövetkezete, a hajadonok füzére, valamint a lelkészek és más egyháztagok is segítették, jórészt pénzadománnyal.

A nővérek az ápolás és az iratterjesztés mellett a pozsonyi gyülekezet munkáját is segítették. Ellátták az anyaintézet háztartási teendőit (konyha, mosoda), valamint csatlakoztak az aggok házában zajló idősgondozáshoz is.⁴²

A nyugalomba vonuló Obermaier Erzsébet helyére 1902-től a Neuendettelsauból kiküldött, szepességi születésű, cipszer (szepességi német) származású Mathilde Billnitzer tölti be a főnöknői tisztséget. Szerződését 1906-tól véglegesítik, és tisztségét egészen az államosításig töltötte be.⁴³ Az ő életét tekintve külön érdekesség, hogy húga, Julianne Billnitzer és unokahúga, Mathilde Zimmermann is diakonissza volt.⁴⁴

Az elkövetkező években az intézmény újabb külső munkaállomásokkal bővül. 1903-tól a diakonisszák a lőcsei (ma Levoča) Herrmann Gusztáv Kórházban kaptak helyet, hogy elláthassák az ápolónői és műtősnői feladatokat. 1904-ben Modorral (ma Modra), Locsmánnal (ma Lutzmannsburg) és Késmárkkal (ma Kežmarok) bővült a lista.⁴⁵

⁴⁰ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 461.

⁴¹ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 481.; EOL-EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1900. évi augusztus 15. és 16. napjain B-gyarmaton tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmezbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1900. 35.; HA – EdwG: Lebenslauf von Elisabeth Weber

⁴² HA EdwG: Lebenslauf von Diakonissen

⁴³ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 481.

⁴⁴ HA EDwG: Lebenslauf von Julianne Billnitzer, Lebenslauf von Mathilde Zimmermann

⁴⁵ EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1904. évi augusztus hó 24. és 25. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmezbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1904. 102.; A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1915. évi augusztus hó 26. és 27. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmezbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1915. 155.

A lipótszentmiklósi és a pozsonyi anyaház.

Forrás: Evenjelická cirkev augsburgského vyznania na Slovensku, Ústredný Archív (=ECAV ÚA)

A Schmidt Károly Jenő szerint lejegyzettek alapján a legutolsó újonnan létesült állomáshely Drétoma (ma Drietoma) volt, ahol szintén betegápolást végeztek a nővérek.⁴⁶ Ugyanabban az évben, 1906-ban csatlakozik a közösséghez Zuzana Matheidesová, akit később, 1935-ben az önállósuló lipótszentmiklósi szlovákajkú diakonissza anyaház főnöknőjének neveztek ki.⁴⁷

A kórházban és árvaházban gondozottak számával párhuzamosan az évek során a diakonisszák is gyarapodtak, ezért a gyülekezetnek ismét a helyhiány okozott problémát, így 1907-ben határozatot adtak ki, melyben szorgalmazták az első magyarországi evangélikus diakonissza intézet épületének létesítését, mely a hazai diakónia központjaként hivatott működni a jövőben:

„Az értekezlet a két előterjesztést összefoglalva a következő határozatot hozta: Az értekezlet a diakonissza intézményt a jövő egyházépítő munka egyik leghathatósabb tényezőjének tekinti s azon indítványt terjeszti a kerület útján az egyetemes közgyűlés elé, hogy az egyházegyetem tekintse a pozsonyi diakonissza házat egyetemes intézménynek s minden erejét megfeszítve támogassa azt úgy erkölcsileg, mint anyagilag; hívja fel a gyülekezeteket, hogy a pozsonyi diakonissza ház fenntartására bizonyos évi járulékot szavazzanak meg, saját kebelükben pedig haladéktalanul vessék meg a diakonissza intézmény alapját, azt évről évre növelni igyekezzenek, hogy egyik helyen előbb, másik helyen később az intézmény megvalósulhasson; tegyen közzé minél több példányban egy felhívást, melynek tartalma a diakonissza intézetbe való belépésre irányuló buzdítás legyen. Végül

⁴⁶ MEDiT: Schmidt és mtsai., 1906. 481.; EOL – EJ: A Dunáninneri Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1907. évi augusztus hó 21. és 22. napjain Révkomáromban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1907. 37.

⁴⁷ EOL EJ: A Dunáninneri Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1907. évi augusztus hó 21. és 22. napjain Révkomáromban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1907. 84.

*az értekezlet köszönetet mondott a lelkes és tanulságos előadásért.*⁴⁸

Néhány év eltelik, mire az intézmény újabb állomást szervez Iglón (ma Spišská Nová Ves) 1909-ben⁴⁹, amit 1910-ben Torzsa (ma Savino Selo), Győr és Budapest követ.⁵⁰ Az utóbbi két helyszín szempontjából ez különösen jelentős esemény, hiszen az ott zajló szolgálat megteremtette az újabb központokként működő evangélikus anyaházak létrehozásának alapjait. A következő évben a rozsnýói munkaállomást bezárták.⁵¹

A pozsonyi és szerte az ország többi egyházmegyéjének gyülekezetétől beérkező adományoknak köszönhetően a közösség lehetőséget kapott arra, hogy megvalósítsa régóta esedékes célkitűzését. A kórházat, az árvaházat és a diakonissza anyaházat magában foglaló épületegyüttes létesítésére pályázatot írtak ki, melynek győztese Schmidt D. Gyula budapesti építész lett. Az alapkőletételre 1912 őszén került sor:

*„De mégis az események legfontosabbika, az egyházközség három intézete a diakonissza intézet az árva- és kórház új méltó és célszerű épületei emelésének megkezdhetése volt. Az alapkőletétel szép ünnepe szeptember 23-án volt s azóta az építkezési munkálatok zavartalanul folyhattak.”*⁵²

Az építkezés két éven belül lezajlott. Az intézet felszentelése az első világháború kitörése előtt alig pár hónappal történt. Baltik Friegyes püspök az eseményről a következőket írta:

„Május 5-én lélekemelő ünnepen vettem részt. Ekkor avattam fel a nemes és áldozatkész pozsonyvárosi egyház által nagy áldozattal épített Diakonissa Otthont és kórházat, mely alkalommal a főisteniszteleten dr. Bezzel Ármin öngyméltósága, a bajorországi főconsis-

⁴⁸ EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1908. évi augusztus hó 6. és 7. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1908. 148.

⁴⁹ EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1910. évi augusztus 29. és 30-án Zsolnán, az 1610. évi zsolnai zsinat emlékére megtartott ünnepélyéről s az ugyanott 1910. évi augusztus hó 29. és 30-án megtartott rendes közgyűlésben hozott határozatokról szóló jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1910. 36.

⁵⁰ EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1911. évi augusztus hó 24. és 25. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésében hozott határozatokról szóló jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1911. 34.

⁵¹ EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1912. évi augusztus hó 29. és 30. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1912. 38.

⁵² EOL EJ: A Dunáninneni Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1913. évi augusztus hó 13. és 14. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1913. 34.

*tórium elnöke nagyhatású szentbeszédet mondott.*⁵³

Az első világháború alatt a nővérek többsége a hadikórházban végzett ápolónői feladatokat, míg mások az inségkonyhán segédkeztek. A háború után a gyülekezet nagy erőfeszítéseket tett, hogy fenntartsa a diakóniai munkát, melyre továbbra is volt igény, főként a felvidéki területeken. A politikai helyzet, az 1918. október 30-án Magyarországtól elszakadó Szlovákia Cseh Köztársasághoz történő csatlakozása⁵⁴, a városban élő nemzetiségek (németek, magyarok, szlovákok) között egyébként sem teljesen békés viszony egyre feszültebbé válása és az ezt tetőző trianoni békeszerződés a többnemzetiségű Pozsony háromnyelvű diakonissza anyaházának működését is befolyásolta, hiszen a magyar diakóniai kapcsolat Győrrel megszakadt, a szlovák nővérek pedig a szlovák evangélikus egyház közelgő függetlenedését várták. A trianoni egyezmény értelmében 1920. június 4-én Pozsonyt elcsatolták Magyarországtól, így a diakonissza-szolgálat folyamatos fejlődésében törés keletkezett:

*„Elvesztettük a gazdag és hatalmas Pozsonyt összes kulturális intézményeivel, régi híres főgimnáziumával, internátusával, mintaszerű elemi iskoláival, a maga nemében egyetlen diakonissa anyaházával, országos hírű könyvtáraival, nagy tudományú lelkészeivel s kiváló készségei! tanáraival együtt.”*⁵⁵

A húszas években a pozsonyi diakonisszák főként a helyi anyaházban, valamint a hozzá tartozó kórházban, aggok házában és az árvaházban, illetve a gyülekezetben láttak el feladatokat. A munkáállomások közül Győrből visszarendelték a nővéreket Pozsonyba, az ott elkezdett munka így félbeszakadt. A külső állomáshelyek közül a legaktívabb szolgálat a lőcsei Hermann Gusztáv Kórházban, valamint az iglói gyülekezetben zajlott.

A harmincas években a diakonisszák szolgálata jórészt Pozsonyban és Lőcsén folytatódott. Néhányan a kezdettől fogva német nyelvű soproni gyülekezetben és a teológus otthonban láttak el feladatokat, mások pedig a részben magyar, részben német evangélikusokból álló Kőszegen működő Dreiszker Szanatóriumban szolgáltak ápolóként.⁵⁶ A korábban említett külső állomáshelyek működését illetően, mint Eperjes, Igló, Modor vagy Drétoma, nem találtam további infor-

⁵³ EOL EJ: A Dunáninneri Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1915. évi augusztus hó 26. és 27. napjain Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1915. 13.

⁵⁴ Janek, 2009. 10.

⁵⁵ EOL EJ: A Dunáninneri Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1920. évi október hó 21-én Székesfehérvárott megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya, Joerges Ágost özvegye és fia, 1920. 17.

⁵⁶ HA EDwG: Lebenslauf von Diakonissen

mációkat. A második világháború kitörésével a diakonisszák többnyire a hadikórházakban végeztek ápolói vagy mütös feladatokat.

A hitleri hatalom terjeszkedésének következményei és hatásai a nemzetiségi konfliktusokra a harmincas években

A németek és szlovákok közötti viszony romlását nemcsak a csehszlovák nacionalista politika, hanem a harmincas években felerősödő hitleri törekvések is felerősítették, a Harmadik Birodalom ugyanis benyújtotta igényét a németlakta területekről. Csehszlovákiában, miután betiltják a Sudetendeutsche Heimatfrontot, létrejön a Szudétanémet Párt. 1938-ban a németek autonómia-törekvései a nácizmus miatt is felerősödtek. Ennek azonban még az év szeptemberében vége szakadt, mert a pártot betiltották.⁵⁷

1939. március 14-én kikiáltották az önálló Szlovákiát, ami független Szlovák Köztársaságként működött tovább. A „barátiként” jellemzett szlovák és német kapcsolat ebben az időszakban folytonos függést jelentett. Szlovákia a németeknek csak a terület miatt volt szükséges, hogy földrajzi összeköttetést teremtsen a Német Birodalom és a Szovjetunió között.⁵⁸

1939-ben hivatalosan is megalakult a szlovákiai ágostai hitvallású németajkú evangélikus egyház. Ennek nyugati központjait Pozsony és környéke képezte Modorral, Bazinnal (ma Pezinok) és Szentgyörggyel (ma Svätý Jur), míg a keleti ország részben Szepes (ma Spiš) és Gölnic (ma Gelnica) térségében éltek német evangélikusok. Az ottani városok közül Késmárk, Lőcse, Igló, Szepesszombat (ma Spišská Sobota) és Poprád (ma Poprad) a legjelentősebb.⁵⁹ A legtöbbjük pontosan ezért működött a pozsonyi német anyaház külső munkaaállomásaként. A szlovák lutheránusok diakóniai szolgálata hasonló okokból továbbra is Liptó, Árva, Nyitra és Trencsén megyékre koncentrált. Ez is mutatja, hogy mind a német, mind a szlovák evangélikusság a saját nemzeti identitásához ragaszkodott és azokat a helységeket kereste, ahol ez a legerősebben jelen volt.

⁵⁷ *Janek István*: Szlovák-magyar kapcsolatok 1939–1944. Doktori disszertáció. PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a magyarság a 18–20. században Doktori program, Pécs, 2009. 9-17., 15.; *Szarka László*: Csehszlovákia. In: Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. História plusz. 1992/11. 37-45. 37., 48-55.; Simon, 2011. 79. – Amikor a müncheni egyezmény alapján a Szudéta-vidéket, Pozsonyigetfalut és Dévényt is Németországhoz csatolták, a pozsonyi németek egy része, főként a fiatalok a Harmadik Birodalomhoz való csatlakozást szorgalmazták.

⁵⁸ *Janek*, 2009. 70.

⁵⁹ *Bariak, Imrich*: Diakonia Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku v rokoch 1945 – 1956. Rigorózna práca. Univerzita Komenského v Bratislave, Evanjelická Bohoslovecka Fakulta, 2014. 21.

1945 előtt egy ideig a pozsonyi anyaház nem is akart szlovák lányokat felvenni.⁶⁰ A konfliktus egyrészt a nemzetállamot kiépíteni kívánó szlovákok nemzetiségellenességére vezethető vissza, mely a németekkel szemben is fennállt annak ellenére, hogy Szlovákia a második világháború idején Hitler bábállamaként működve igyekezett a német követeléseknek eleget tenni, másrészt azzal is indokolható, hogy a németek identitása a szlovák elnyomás hatására olyannyira felerősödött, hogy Pozsonyligetfalu Harmadik Birodalomhoz történő csatolása után a pozsonyi németek többsége is szorgalmazta a Németországhoz való csatlakozást.

Az evangélikus egyházon belüli helyzeteket tekintve a Carl Eugen Schmidtet vezető lelkészként követő Ondrej Bartko⁶¹ idejében, azaz csak a második világháború után javultak a szlovák-német kapcsolatok, ami a diakóniai intézmények egymáshoz való viszonyán is érződött. A pozsonyi és liptószentmiklósi anyaházak közötti együttműködés megerősödött. Szükség esetén a két intézmény egymásnak és állomáshelyeinek is közvetítette német és szlovák diakonisszáit. A legjelentősebb közös munkaállomásként a lőcsei Herrmann Gusztáv Kórházat tartották számon.

A pozsonyi evangélikus diakónia átalakulása a második világháború után

A háború után, 1945-ben a szlovákiai német diakónia véget ért. A pozsonyi anyaház a Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie (SSED) hatásköre alá került.⁶² A korábbi nemzetiségi konfliktusok következtében a magyar diakonisszák egy része Győrbe távozott. A magyar nővérek helyzetét is veszélyeztető intézkedésekről az 1940. évben hatályba léptetni kívánt egyik rendeletben olvashatunk:

*„Szlovákia olyan törvényt készül életbe léptetni, amelynek következtében külföldieket csak a belügyminiszter engedélyével lehet majd alkalmazni. Meglátása szerint ennek az a veszélye, hogy azokat a magyarokat, akiknek vitatott a szlovák állampolgársága, megfosztják munkavállalási engedélyüktől. Aminek az lesz a következménye, hogy lakhatási engedélyüket is elvesztik, és ez mintegy 21 ezer embert érintene Szlovákiában.”*⁶³

A szlovák nővérek a liptószentmiklósi szlovák nyelvű anyaházhoz csatlakoztak. A második világháborút követő német kitelepítés során a pozsonyi nővérek közül szabad elhatározás után, aki akart, maradhatott a városban. Ők megkapták a szlovák állampolgárságot.⁶⁴

⁶⁰ Buzalová, 2013. 32.

⁶¹ Uő., 2013. 32.

⁶² Bariak, 2014. 86.

⁶³ Janek, 2009. 157.

⁶⁴ Buzalová, 2013. 30.

A diakonisszák többsége azonban Gallneukirchenbe költözött és az ottani anyaházban élt egészen haláláig.

Az első szlovák nyelvű evangélikus diakonissza közösségek megszületése a 20. század első harmadában

A Dobrodej nőegylet a liptószentmiklósi evangélikus gyülekezettel együttműködve kezdte el szervezni a diakonissza szolgálatot. Az első nővér, a szlovák származású Mária Kmeťová⁶⁵, miután Breslauban (ma Wrocław) elvégezte a diakonissza képzést, 1922-ben hazatért szülőföldjére, tagja lett a Dobrodej egyesületnek és elkezdte megszervezni a liptószentmiklósi diakonissza szövetséget.⁶⁶ Fontos azonban megemlíteni, hogy a liptószentmiklósi diakónia tekintetében ugyan Mária Kmeťová számít az első diakonisszanővérnek, előtte jóval korábban, már 1875-ben megtörtént az első szlovák származású diakonissza, Zuzana Šimonová felszentelése Breslauban.⁶⁷ Róla további információk nem álltak rendelkezésre, vélhetően az ottani anyaház közelékében végezte szolgálatát.

Ekkor a terület már nem Magyarországhoz, hanem a Csehszlovák Köztársasághoz tartozott. A területváltozások pedig maguk után vonták a szlovák autonómiatörekvések felerősödését, melyek kedveztek az önálló szlovák evangélikus diakóniai intézmények létrehozásának. Mindezt a korábban már említett, 1921-es trencsénteplici zsinat határozata is alátámasztja, mely kimondta a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház önállósulását. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pozsony, Somorja és Komárom gyülekezetei sokáig nem fogadták el az új állapotokat.⁶⁸ Ennek egyik eredménye volt, hogy Pozsonyban egyszerre rendelkezett a gyülekezet szlovák, magyar és német prédikátorokkal. Az 1895-ben megalapított evangélikus diakonissza anyaház a német gyülekezeti tagok nevéhez fűződik. Az intézményt akkor még az első magyarországi evangélikus diakonissza anyaházként tartották számon egészen az 1920 nyarán bekövetkező trianoni szerződésükötésig.

⁶⁵ *Kamasová*, 2015. 36-37. – Mária Kmeťová a Magas-Tátra vidékén született. Innen utazott a németországi Breslauba, hogy diakonisszának képezze magát. Az ottani anyaházban 22 évig szolgált. Ez alatt az idő alatt lehetősége nyílt arra, hogy ellátogasson a San Franciscoban élő evangélikus közösséghez. Idős, tapasztalt nővérként tért haza Liptószentmiklósról, hogy a Dobrodej nőegylettel közösen elkezdje a szlovák evangélikus diakónia megszervezését.

⁶⁶ *Mitanová*, *Alžbeta: Evanjelická diakonia na Slovensku*. In: *Cirkevné listy*, 1991. 78.; *Kamasová*, 2015. 28-29.

⁶⁷ *Buzalová*, 2013. 31.

⁶⁸ *Lackner*, 2009. 119.

A szlovákság csehek felé történő orientálódását mutatja, hogy Mária Kmeťová együttműködött az Alice Masaryk⁶⁹ vezette Cseh Katolikusok Szövetségével. A kezdetben otthonokat látogató és betegeket gondozó szlovák diakonissza mellett fontos megemlíteni a Dobrodej egyesület elnökségi tagjának munkáját is. Mária Lacková sokat tanulmányozta a külföldi diakóniát, valamint igyekezett összekapcsolni a szlovák jótékonyági nőegyletek munkáját (Nagytapolcsány – ma Topol'čany, Berezó – ma Brezová pod Bradlom, Liptószentmiklós) és felismerte a fiatal lányok oktatásának szükségességét. A szervezet ezért nemcsak a jótékonykodást, hanem a missziót is fő céljává tűzte ki és szorosabbra fűzte a breslauer anyaházzal fennálló kapcsolatot, hogy a diakonisszáknak jelentkező lányok megfelelő képzésben részesüljenek a németországi intézményben.⁷⁰ Ezen a ponton pedig lényeges kiemelni, hogy a breslauer diakonissza intézet magyar vonatkozásban is fontos, hiszen az 1930-ban alapított békéscsabai anyaház első jelentkezői, köztük Mekis Mária és Baukó Mária is itt folytatta négyéves képzését.

A Mária Kmeťová által szerveződő kis közösség száma fokozatosan gyarapodott. A nővérek főként kórházakban, gyülekezetekben és árvaházakban szolgáltak. A szlovákiai evangélikus konvent és a lelkészek szövetsége kifejezte támogatását, így végül 1931-ben megalakult a Szlovák Evangélikus Diakóniai Szövetség (Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie=SSED), melynek elnökéül Mária Zochovát, Samuel Zoch evangélikus püspök feleségét nevezték ki.⁷¹ A gyülekezetek adományainak köszönhetően Liptószentmiklóson önálló szlovák nyelvű evangélikus diakonissza anyaház épülhetett fel, amit 1935. december 8-án szentelt fel dr. Vladimír Čobrda és dr. Samuel Osuský püspök.

A liptószentmiklósi diakonissza szolgálat megszervezésével párhuzamosan Óturán (ma Stará Tura) alakult meg a szlovák evangélikus diakónia másik központja. A Vierošlava Diakonissza Egyesület 1930. január 30-án jött létre, és munkája szorosan összefonódott a liptószentmiklósi közösség tevékenységeivel.⁷² Mind a Vierošlava, mind pedig a SSED megszabta a diakonisszáknak történő jelentkezés feltéte-

⁶⁹ *Newsholme, Sir Arthur*: International Studies, Volume 2. Prevention and Treatment of Disease. George Allen & Unwin, London, 1931. 236-237. – Alice Garrigue Masaryk (1879 – 1966) Tomáš Garrigue Masaryk (1850 – 1937), Csehszlovákia első miniszterelnökének legidősebb lánya, tanár, szociológus és politikus. 1919-ben lett a Csehszlovák Vöröskereszt elnöke. Az általa vezetett Masaryk Liga az akkori Csehszlovákiában igen gyakori tuberkulózis elleni küzdelmet tűzte ki céljává.

⁷⁰ *Kamasová*, 2015. 29-31.

⁷¹ *Bancíková*, 1992. 79.

⁷² *Bariak*, 2014. 88.

leit. A lipótszentmiklósi anyaház, mely rendtartásában kiemelte, hogy „*a diakonissza nem kolostori rabszolga, nem apáca, hanem az emberi társadalom aktív tagja*”, 18 és 36 év közötti leányok jelentkezését várta, akik rendelkeznek minimum hat elemivel és német nyelvtudással. Utóbbi a breszlai képzés miatt volt szükséges.⁷³ Ezzel ellentétben a Vieroslava egyesület kifejezetten 18 és 24 év közötti lányokat hívott a szolgálatra, amelyhez szükséges volt az egészségügyi alkalmassági vizsgálat, valamint a polgári iskola három osztályának elvégzését tanúsító bizonyítvány.⁷⁴

A lipótszentmiklósi szlovák nyelvű evangélikus diakonissza anyaház működése

A Lipótszentmiklóson megépült és felszentelt diakonissza anyaház a Ballovsy Dom Bethánia nevet kapta. Az diakonissza közösség vezető lelkésze Ludovít Neckár, főnöknője pedig a pozsonyi anyaházból kirendelt Zuzana Matheidesová lett 1935-től 1949-ig, aki Anna Krančičová és Lenka Šefránková pozsonyi, valamint Milka Cerínová, Milka Betincová, Anna Jarošková és Marie Rafajová breszlai nővérrel 1935. július 15-én érkezett az új intézménybe.⁷⁵ Az itt felsorolt nevek mutatják a szlovák nemzetiségi törekvések jelenlétét, hiszen csak szlovák származású nővérek érkeztek mind a német gyülekezet által alapított pozsonyi anyaházból, mind pedig a szintén német breszlai intézményből.

A német intézmények példájának követése mind a szabályzatában, mind pedig a diakonisszák öltözékén megfigyelhető. A levéltári források alapján a diakonisszajelöltek próbaideje a német minta alapján egy évig tartott. Ez alatt a tizenkét hónap alatt felmérték a leányok pszichés és fizikai alkalmasságát, valamint affinitásaikat, készségeiket, hogy a számukra lehető legmegfelelőbb feladatokat végezhesék szolgálatuk során. Az egy év után alkalmasnak bizonyult leányok ekkor megkaphatták a fekete színű diakonisszaruhát.⁷⁶ Ahogyan az anyaházi rendtartásban olvasható, a fekete ruha nem a szomorúságot, hanem az alázatot szimbolizálta. A hímzett, fehér főkötő és a hozzá tartozó masni pedig a tisztaságot és az ártatlanságot jelképezte.⁷⁷ Az

⁷³ ECAV ÚA. Služba lásky (=Sl). Letáčik v záujme Slovenskej Evanjelickej Ženskej Diakonie. Vydal Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie, 1933. 6-7.

⁷⁴ *Ismertelen szerző*: Paňe život môj! Mladým Slovenkám a Českám na uváženie. Večernica, évf. 1945., 1-2. sz., 11-12.

⁷⁵ ECAV ÚA. SL. ZPRÁVA O ČINNOSTI SPOLKU SLOVENSKEJ EVANJELICKEJ DIAKONIE V LIPTOVSKOM SV. MIKULÁŠI NA ROK 1938. 13.; BUZALOVÁ, 2013. 32.

⁷⁶ ECAV ÚA. SL, 1936. 10-11.

⁷⁷ ECAV ÚA. SPOLOK SLOVENSKEJ EVANJELICKEJ DIAKONIE=SSSED, 1939.

egyéves jelölti időszakot követően négy-öt év próbaidő következett. Ezt követően a leányokat diakonisszává szentelték, melynek során öltözetük mellé kiegészítőként egy ezüstszerű, kereszt alakú jelvényt kaptak.⁷⁸

A próbanővérek diakonisszává felszenteléséről az anyaház saját, Slůžba lásky című kiadványában olvashatunk. A prospektus tartalmát tekintve éves jelentésként is értelmezhető, hiszen évente beszámolt az anyaházban szolgáló diakonisszák Liptószentmiklóson, valamint a külső állomáshelyeken végzett munkájáról, a közösségekben és a gyülekezetben zajló legfontosabb eseményekről, valamint az egyesület tevékenységét segítő tagok gyarapodásáról és adományairól is. A kiadvány szerkesztője Ol'ga Albini-Janošková⁷⁹ volt.

A Slůžba lásky című éves kiadványban nyomon követhetők az intézményben zajló diakonissza szentelések, melyek többnyire két évente ismétlődtek. Az első nővérvatásra 1940. július 21-én Liptószentmiklóson került sor. Az istentisztelettel egybekötött alkalmat akkor még Vladimír Čobrda püspök tartotta. Az összes többi szentelés 1941-ben, 1943-ban, 1945-ben, 1947-ben és 1949-ben Ľudovít Neckár, anyaházi lelkész nevéhez fűződik.⁸⁰ A források azt mutatják, hogy az évek során összesen 25 diakonisszát szenteltek fel az intézményben. A felavatott nővérek kivétel nélkül mind szlovákok voltak.

A diakonisszák szolgálatukat nemcsak az anyaházban végezték. Az intézmény számos külső állomáshellyel is rendelkezett, melyek száma az évek során hol gyarapodott, hol csökkent. A nővérek első ilyen szolgálati helye a kispalugyai (ma Palúdzka) körzeti kórház volt, melynek vezetősége engedélyezte a diakonisszák ápolói szolgálatát, mely először a sebészeti és a fertőző osztályon zajlott.⁸¹ A nővérek 1935. február 21-től kezdhették el munkájukat. A három kirendelt

PRAVIDLÁ A DOMÁCI PORIADOK MATERSKÉHO DIAKONISKÉHO DOMOVA, 15.

⁷⁸ ECAV ÚA. SL, 1936. 11.

⁷⁹ *Parenička, Pavol*: Biografický lexikón Slovenska. Zväzok I A – B. Martin, Slovenská národná knižnica, Národný biografický ústav, 2002. 638. – Ol'ga Albini-Janošková (1891 – 1980) szlovák tanár és publicista. A liptószentmiklósi népiskola és polgári iskola elvégzése után a lőcsei, a prágai, valamint a český tešini leányfőiskolán tanult. Polgári iskolában tanított, majd az első világháború idején a liptószentmiklósi táborig kórházban volt ápolónő. A Spolku Slovenskej Evanjelickej Diakonie társalapítójaként és titkáráként dolgozott. Ő szerkesztette az egyesület Slůžba lásky című magazinját, melyben folyamatosan beszámoltak a diakóniai tevékenységekről. Dolgozott a Cirkevne listy, a Národné noviny és a Živena című lapoknak is.

⁸⁰ ECAV ÚA. SL, 1940. 4.; ECAV ÚA. SL, 1941. 10.; ECAV ÚA. SL, 1943. 7.; ECAV ÚA. SL, 1946.; ECAV ÚA. SL, 1947. 13.; ECAV ÚA. SL, 1948-49.

⁸¹ ECAV ÚA. SL, 1937. 10.

liptószentmiklósi diakonissza betanítását két pozsonyi testvér segítette.⁸² (A pozsonyi nővérek egy része egyébként a stuttgarti anyaház ápolónői és műtős tanfolyamán jutott oklevélhez). A liptószentmiklósi diakonisszák egy évvel később, 1936. február 23-tól Zólyomban (ma Zvolen), a helyi közkórházban is elkezdhették ápolói szolgálatukat, melyről szintén a Slúžba lásky című kiadványban olvashatunk. Az ide kirendelt három nővér korábban a pozsonyi gyülekezetnél, a modori internátusban és a diakonissza egyesületben látta el feladatait.⁸³ Mind-ebből arra következtethetünk, hogy két nővér a pozsonyi anyaházból érkezett, ugyanis a helyi gyülekezet az ő hatáskörükhöz tartozott, ahogyan Modor szintén az ő külső állomáshelyükként működött.

Röviddel a kispalugyai és zólyomi regionális közkórházakban végzett munka elindulása után olvasható a forrásokban, hogy a lip-tószentmiklósi anyaház az együttműködést hivatalosabbá téve szerződést kötött az állammal, melynek értelmében a diakonisszák állami fenntartású kórházakban is elláthattak betegápolói szolgálatot. Ehhez kapcsolódóan az érintett diakonisszák egészségbiztosításban részesültek, valamint szerződést kötöttek a nyugdíjfolyósító intézettel is.⁸⁴ Amennyiben előrevetítjük az 1950-es évek elején kezdődő államosítási hullám veszélyét a diakonisszákra nézve, ez a két szerződés akkor az ápolóként szolgáló nővéreknek fontos biztosítékot jelenthetett volna a civil életbe történő integrálódás során. Az 1938-as Slúžba láskyban azonban az olvasható, hogy a nyugdíjintézetel kötött szerződés körül vita merült fel, ahogyan az állami kórházakban szolgáló nővéreknek utalt fizetés is újabb kérdéseket vetett fel, többek között azt, hogy „*az egyházhhoz tartozó nővérekként erre szükségük van-e, hiszen teológiai értelemben a szolgálatukat önként, karitatív célokkal végzik*”. Továbbá a szolgálat során történő megbetegedés esetén az ellátásra ők is jogosultak lettek volna.⁸⁵ A kiadványban ezek a kérdések tisztázatlanok maradtak, a későbbi évek lapszámaiban pedig nem találtam erről említést. Csupán az önszegélyező pénztár létrehozása merült fel, de további konkrétumot erről sem írtak.⁸⁶

A zólyomi kórházban zajló szolgálatot az évek múlásával a felekezetek közötti konfliktus árnyékolta be. Erről a Slúžba lásky 1938-as kiadása számol be röviden. A zólyomi közkórházból az evangélikus diakonisszákat fokozatosan elkezdték kiszorítani a katolikus apácák. A liptószentmiklósi anyaház és a zólyomi intézmény között ezért 1939. április 1-jével megszűnt az együttműködés, és tizenegy

⁸² ECAV ÚA. Sl, 1936. 4.

⁸³ ECAV ÚA. Sl, 1936. 6.

⁸⁴ ECAV ÚA. Sl, 1936. 7.

⁸⁵ ECAV ÚA. Sl, 1938. 7.

⁸⁶ ECAV ÚA. Sl, 1938. 7.

nővér szolgálata véget ért.⁸⁷ A változás a diakonisszákat nem érintette negatívan, hiszen munkájukat a kispalugyai kórházban folytathatták, ahova a konfliktust követően fokozatosan helyezték át őket.⁸⁸ A tizenegy nővér között voltak azok is, akik az első bécsi döntésig Léván (ma Levice) és Losoncon (ma Lučenec) szolgáltak, majd a települések Magyarországhoz történő visszacsatolása miatt 1938 utolsó hónapjaiban átkerültek a kispalugyai és zólyomi közkórházak osztályaira.⁸⁹

Az ápolónői szolgálatot végző diakonisszákat kezdetben Pozsonyból érkező testvértársaik tanították be, időközben azonban Liptószentmiklós szerződést kötött a turócszentmártoni Štefánikov Intézettel, mely vállalta a diakonisszajelöltek ápolói képzését. A forrásokban olvasható, hogy az egyéves tanfolyam hat hónapos elméleti és hat hónapos gyakorlati részre tagolódott. A tanított tárgyak között szerepelt az anatómia, a fiziológia, a bakteriológia, a belgyógyászat, a gyermekgyógyászat és az elsősegélynyújtás is.⁹⁰ Mindez mutatja, hogy az anyaház nagy hangsúlyt helyezett a színvonalas képzés megszervezésére és biztosítására. Sok diakonissza esetében az ennek köszönhetően megszerzett képesítés tette lehetővé a civil szférában történő könnyebb elhelyezkedést az anyaházak államosítása után.

A zólyomi kórházban végzett szolgálat megszűnése nem jelentett túlzott visszaesést a liptószentmiklósi anyaház külső állomáshelyeinek tekintetében, hiszen azok száma gyarapodásnak indult a harmincas évek végén. Csorbán (ma Štrba) gyermekgondozói központ létesült, ahol két diakonissza végzett nevelői tevékenységet. A nővérek részt vettek a nyári gyermekfelügyeletben és az árvák gondozásában a Liptószentmiklóson megnyílt evangélikus árvaházban, valamint magánápolást végeztek Besztercebányán (ma Banská Bystrica). A kispalugyai körzeti kórházban a diakonisszák 1939-ben már nemcsak a sebészetben és a fertőző osztályon látták el ápolói feladataikat, hanem megnyílt előttük a belgyógyászati, valamint a pulmonológiai osztály is.⁹¹

Az 1940-es kiadvány arról számol be, hogy a kispalugyai kórházban a diakonisszák már a szülészetben is végeztek szolgálatot. Ahhoz, hogy a nővérek hatékonyabban ellássák ottani feladataikat, a turócszentmártoni Štefánikov Intézet nőgyógyászati tanfolyamot is szervezett. A liptószentmiklósi árvaházban és Besztercebányán tovább zajlott a gondozás és a magánápolás. Egyetlen új helyszínként

⁸⁷ ECAV ÚA. SI, 1938. 7.; ECAV ÚA. SI, 1939. 5.

⁸⁸ ECAV ÚA. SI, 1938. 12.

⁸⁹ ECAV ÚA. SI, 1939. 4.

⁹⁰ ECAV ÚA. SI, 1939. 3.

⁹¹ ECAV ÚA. SI, 1939. 7-14.

a pozsonyi diakonissza intézet jelent meg, ahol anyaházi szolgálatban segédkezett egy nővér.⁹²

A Slúžba lásky 1941. évről szóló számában már érzékelhető a második világháború okozta szociális válság. A lipótszentmiklósi anyaház külső állomáshelyei ebben az esztendőben jelentősen gyarapodtak. Turócszentmártonban megnyílt az idősek otthona, Lobonyán (ma Lubina) gyülekezeti munka indult, valamint a modori árvaházba és a leányinternátusba is kirendeltek néhány diakonisszát, hogy segítsen a gyermekek gondozásában, valamint megnyílt Miavában (ma Myjava) a szeretetház, ahol szintén szükség volt a munkaerőre. A nővérek az előbb felsorolt intézményekben zajló munkájukkal párhuzamosan a települések evangélikus gyülekezeteiben is tevékenykedtek, hogy segítsék azok működését. Mindeközben fokozatosan zajlottak a diakonisszák avatásai, a próbanővérek beöltöztetései és a jelöltek fogadása.⁹³

1942-ben ismét nyíltak új állomáshelyek, és a folyamatos utánpótlásnak köszönhetően az egyház azonnal ki is rendelte ezekre a helyszínekre a diakonisszanővéreket. Modoron bölcsödét nyitottak, Eperjesen megnyílt az evangélikus iskola leányinternátusa, Lobonyán pedig egyszerre nyílt meg a bölcsöde és az iskola, ahol szintén szükség volt a diakonisszák gondozómunkájára.⁹⁴

A hat hónapos ápolói tanfolyam elméleti tanegységét ettől az évtől már nem Turócszentmártonban, hanem az anyaházban oktatták, ezt követően pedig a diakonisszák a kispalugyai kórházban végezték el a féléves gyakorlatot. A pozsonyi kórház viszont újonnan lehetőséget biztosított állami radiológiai tanfolyam elvégzésére, melyen kezdetben két diakonissza vett részt. A lipótszentmiklósi anyaház, valamint a pozsonyi anyaház és a lőcsei Hermann Gusztáv Kórház között ekkor kezdődött el egy szorosabb együttműködés, így a három intézmény munkája összekapcsolódhatott, hiszen Lőcse a pozsonyi intézet egyik külső állomáshelyeként működött.⁹⁵

A háború miatt gondozásra szoruló gyermekek számának növekedését jól mutatja a gyermekek számára létesített intézmények alapítása. Az 1943-ban megnyíló eperjesi óvoda 28, a lipótszentmiklósi óvoda pedig 36 gyermek számára biztosított felügyeletet. A lőcsei kórházzal szorosabbá tett együttműködésnek köszönhetően pedig ugyanebben az évben két lipótszentmiklósi diakonissza már el is kezdhette ápolónői szolgálatát.⁹⁶

⁹² ECAV ÚA. Sl, 1940. 13-14.

⁹³ ECAV ÚA. Sl, 1941. 6-10.

⁹⁴ ECAV ÚA. Sl, 1942. 3-5.

⁹⁵ ECAV ÚA. Sl, 1942. 6-8.

⁹⁶ ECAV ÚA. Sl, 1943. 4-5.

Az 1947-es háború utáni Slůzba lásky a külső állomáshelyek számának csökkenéséről számolt be. Eperjesről, Lócséról, Miavából és Lobonyáról visszarendelték a diakonisszákat. A szolgálati helyek száma ugyan lecsökkent, de a feladatok megmaradtak. A visszahívott nővérek többsége a kispalugyai és pozsonyi kórházakban végzett ápolói tevékenységet, de volt, aki a pozsonyi panziót és az anyaházi háztartást vezette. Liptószentmiklóson megmaradt a gyülekezeti és anyaházi szolgálat, valamint az ottani és a modori árvaházakban tovább zajlott a gyermekek gondozása. Új állomáshelyre, a Železný Brodban működő gyermekszanatóriumba két diakonisszát küldött az intézet.⁹⁷ Az 1945-ben megszűnő, független Szlovákia ismét a csehekkel közösen, Csehszlovákiaként működött tovább. Ez jelentős csorbát ejtett a szlovákok autonómiáján, még úgy is, hogy a németek ellenőrzése alatt igazán soha nem hozhattak független döntéseket.

A Slůzba lásky utolsó kiadása együttesen tartalmazza az 1948-as és 1949-es évek munkáit. Az 1948-as évben a kispalugyai kórházban, a liptószentmiklósi anyaházban és az árvaházban, valamint a pozsonyi anyaházban és a csecsemőgondozóban végeztek szolgálatot a diakonisszák.⁹⁸ Az 1949-es év számít összegzésnek, ez alapján a liptószentmiklósi nővérek az utolsó évben a következő helyszíneken szolgáltak: Liptószentmiklós (anyaház, árvaház, gyülekezet, óvoda, vasárnapi iskola, leánynépiszkola), Modor (árvaház), Kispalugya (kórház – sebészet, belgyógyászat, pulmonológia, fül-orr-gégészet, fej- és nyaksebészeti osztály, gyermekosztály), Pozsony (anyaház, panzió, internátus, idősek otthona, gyülekezet, kórház), Železný Brod (gyermekszanatórium).⁹⁹

A liptószentmiklósi szlovák nyelvű evangélikus anyaház belföldi és nemzetközi kapcsolatai

A belföldi kapcsolatokat tekintve a liptószentmiklósi anyaház működése során is folyamatosan összeköttetésben állt az óturai Modrý Kríž (Kék Kereszt) egyesülettel, mely megalapozta létrejöttét, valamint a később, 1930-ban szintén Óturán megalakuló Vieroslava Diakonissza Egyesülettel. Az intézmény szoros együttműködésben állt továbbá a pozsonyi anyaházzal és annak néhány állomáshelyével (Modor, Lócs), valamint összeköttetést biztosított a harmincas évek elején megalakuló békéscsabai diakonissza intézet és a bresloui anyaház között, hiszen utóbbi helyszínen zajlott nemcsak a békéscsabai jelöltek, hanem a kezdetekben még a liptószentmiklósi nővérek képzése is. A Békéscsaba és Liptószentmiklós közötti kapcsolat könnyen indokolható, hiszen az alföldi település tót gyülekezettel is rendelkezett, vagyis a

⁹⁷ ECAV ÚA. SI, 1947. 13-14.

⁹⁸ ECAV ÚA. SI, 1948-49. 11.

⁹⁹ ECAV ÚA. SI, 1948-49. 16-19.

szlovák kötődés lényeges volt. Liptószentmiklós a csonka-magyarországi evangélikus anyaházak közül sem a Fébével, sem Győrrel nem ápol hasonló kapcsolatot.

A nemzetközi kapcsolatokat illetően a Slůžba lásky 1937-es kiadása beszámol arról, hogy a liptószentmiklósi anyaházba Kaiserswerthből érkezett egy diakonissza, hogy tanulmányozza a nővérek munkáját, vagyis az intézet közvetlen kapcsolatot ápol a Németországban Theodor Fliedner által alapított legelső diakonissza anyaházzal.¹⁰⁰ Ugyanebben az évben az egyik párizsi diakonissza intézettől is ellátogattak Liptószentmiklóásra, hogy tanulmányozzák a nővérek ott zajló szolgálatát. Breslau és Pozsony mellett a liptószentmiklósi anyaház a Mladá Boleslavban található diakonissza egyesülettel (Diakonie Jednoty) is kapcsolatban állt.¹⁰¹

Az 1937. évben a liptószentmiklósi anyaház a magyarországi, azaz a győri, a Fébe és a békéscsabai anyaházakhoz hasonlóan belépett a Délkelet-Európai Diakonissza Anyaházak Szövetségébe.¹⁰² Tíz évvel később, 1947. október 9 és 14. között került megrendezésre a dániai Koppenhágában a Nemzetközi Diakóniai Konferencia, amelyen a csehszlovákiai anyaházak és egyesületek (Pozsony – Bethánia, Liptószentmiklós Bethánia, Ótura – Vieroslava) mellett Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Magyarország, Norvégia, Svájc, Skócia, Svédország és az Egyesült Államok intézményei vettek részt.¹⁰³

Az első csehszlovák diakóniai konferencia egy évvel később, 1948-ban került megrendezésre. Ennek résztvevői között szerepelt a prágai Strašnice diakóniai központja, a breslauer és a liptószentmiklósi anyaház, valamint az óturai Vieroslava Diakonissza Egyesület.¹⁰⁴ Az együttműködésekkel származó további lehetőségeknek azonban gátat szabott az államosítás.

A tanulmányban elemzett intézmények utóélete

Csehszlovákiában 1949-ben kezdődött el az államosítás. A Slůžba lásky forrásként nem sorolt fel minden érintett intézményt, de annyit tudunk, hogy a Pozsonyi Evangélikus Kórház 1949. február 4-től Állami Evangélikus Kórházként, a liptószentmiklósi Úr Kertje Árvaház pedig Állami Gyermekotthon néven működött tovább.¹⁰⁵

Zuzana Matheidesová még abban az évben visszatért Pozsonyba, és 1951-ig átvette az anyaház vezetését. Helyét Liptószentmiklóson

¹⁰⁰ ECAV ÚA. Sl, 1937. 4-5.

¹⁰¹ ECAV ÚA. Sl, 1937. 4.

¹⁰² ECAV ÚA. Sl, 1937. 5.

¹⁰³ ECAV ÚA. Sl, 1947. 9.

¹⁰⁴ ECAV ÚA. Sl, 1948-49. 11.

¹⁰⁵ ECAV ÚA. Sl, 1948-49. 18-19.

Milina Morháčová vette át, aki azelőtt, Billnitzer Matild leköszönését követően, 1945 és 1949 között vezette a pozsonyi anyaházat.¹⁰⁶ A diakonisszák, akiknek mindegyike rendelkezett ápolónői képesítéssel, hiszen ennek megszerzését 1947-től kötelezővé tették¹⁰⁷, egyenruhájukat félretéve, a civil társadalomba integrálódva folytathatták munkájukat az államosított intézményekben, például a pozsonyi és a kispalugyai kórházakban, vagy a liptószentmiklósi árvaházban. Az idősebb nővérek számára a szeretetotthonokban biztosítottak elhelyezést.

A liptószentmiklósi anyaház 1950-ben ideiglenesen helyet biztosított a kétéves ápolói tanfolyamnak, majd 1954-től első emeleti helyiségeiben a keleti püspökség hivatalát rendezték be. Az Evangélikus Diakonátus Szlovákiában csak 1991-ben alakult újra¹⁰⁸, akárcsak hazánkban a győri és Fébé-diakonisszák közössége, létszámuk azonban a század eleji időszakhoz képest csekély volt.

Az 1931 és 1949 között működő szlovák diakóniai egyesület, a Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie (=SSED) a következő néhány évben Slovenskej Evanjelickej Diakonie (=SED) néven működött tovább. Az 1956 utáni Csehszlovákiában a szervezet a Slovenskej Evanjelickej Cirkvi Augsburgského Vyznania (=SECAV) nevet viselte.¹⁰⁹

A Modrý Kríž, ami több településen is folytatott missziót (pl. Menguszfalva – ma Mengusovce, Vágújhely – ma Nové Mesto nad Váhom, Ruttka – ma Vrútky, Málnapatak – ma Málíneec, Rózsahegy – ma Ružomberok), melynek keretében evangelizációs alkalmakat, kézműves vásárokat szerveztek és imaházakat alapítottak, 1948-ban megszűnt.¹¹⁰

A Vieroslava Diakonissza Egyesület 1949. január 27-én fejezte be független tevékenységét. Munkája a következő években összefonódott a Slovenskej Evanjelickej Diakonie (=SED) szolgálatával.¹¹¹

Összegzés

A 19. században felerősödő szlovák autonómiatörekvések a Felvidék legészakibb régióira gyakorolták a legnagyobb hatást, főként Liptó megyére, ahol 1922-ben az ott élő, függetlenséget szorgalmazó szlovák evangélikusság köreiben elkezdődhetett a diakónia-szolgálat az első diakonissza, Mária Kmet'ová és a Dobrodej Nőegyesület közreműködésével. A szlovák diakónia elindulását jelentősen befolyásolta

¹⁰⁶ ECAV ÚA. SI, 1948-49. 19.

¹⁰⁷ *Bariak*, 2014. 35.

¹⁰⁸ *Buzalová*, 2013. 33.

¹⁰⁹ *Bariak*, 2014. 42.

¹¹⁰ *Buzalová*, 2013. 28-29.

¹¹¹ *Bariak*, 2014. 88.

egyrészt az 1920-as trianoni egyezmény, melynek következtében a Felvidék Csehszlovákiához került, másrészt az ennek eredményeként még jobban felerősödő szlovák függetlenségért vívott harc, melynek sikere a jövőben megalakuló önálló szlovák nemzetállam képét vetítette a közösség elé.

A szlovák diakónia alapjait nemcsak a szlovák nemzeti ébredési mozgalomban résztvevő lelkészek (pl. Hodža és Hurban) tevékenységei, hanem olyan, a 19. század második felében alakuló szlovák egyesületek teremtették meg, mint a Modrý Kríž, a Dobrodej vagy a Živena nőegylet. Mindezek az autonómiatörekvések pedig az 1921-es trencsénteplinci zsinat döntésével értek célta, mely kimondta a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház önállósulását.

Az 1935-ben létrehozott lipťoszentmiklósi anyaház, azaz az első szlovák diakonisszaintézet nővérei számos külső munkaállomáson végezték hatékonyan feladataikat. Ezeken a településeken többségében szlovák evangélikusok laktak (Liptószentmiklós, Ótura, Turócszentmárton). Ez az anyaház mindvégig kapcsolatban állt a pozsonyi német evangélikus diakonissza intézettel, hiszen nemcsak közvetítettek nővéreket egymásnak, hanem közös állomáshelyekkel is rendelkeztek (Lócse, Modor, Pozsony). Habár együttműködéseiket jelentősen befolyásolták a második világháború során hol előnyösen, hol pedig a szlovákság számára inkább szerencsétlenül alakuló német-szlovák diplomáciai viszonyok, a két nemzetiség kapcsolata nélkülözhetetlennek bizonyult, hiszen a lipťoszentmiklósi szlovák anyaház is a német diakonisszaintézetek mintáját követte.

Az 1939-ben önállósuló Szlovákiában működő lipťoszentmiklósi intézmény életében jelentős szerepet kaptak a nemzetközi kapcsolatok is, hiszen az anyaház 1937-ben belépett a Délkelet-Európai Diakonissza Anyaházak Szövetségébe. Ennek ellenére főként a csehországi anyaházakkal és diakóniai egyesületekkel (Prága, Mladá Boleslav) ápolt szorosabb viszonyt. A szlovák autonómia 1945 utáni meghiúsulását mutatja a Železný Brodban (Csehország) működő külső, csehekkel közös állomáshely, valamint a csehszlovák diakóniai konferencia megszervezése is, mely csak a cseh és a szlovák intézményeket érintette. Hiába akart a szlovák evangélikus egyház független diakóniát, Csehszlovákia újraelalakulása megkerülhetetlenné tette a csehekkel történő kooperációt.

A lipťoszentmiklósi anyaház, bár végig együttműködött a pozsonyi diakonissza intézettel, valamint közvetítő szerepet vállalt a békéscsabai és breslauer anyaházak között zajló együttműködésben, amikor az alföldi gyülekezet diakonisszaképzésre küldte jelöltjeit, mégis igyekezett az alapítástól kezdve önálló maradni és saját erőből folytatni tevékenységét kizárólag szlovák származású nővéreivel. Működésén végig érzékelhető volt a nagyon erős szlovák identitástudat. Az auto-

nómiatörekvéseket nyilvánvalóan a második világháború után megszűnő, ismét Csehszlovákiához tartozó Szlovákia függetlenségének elvesztése is akadályozta. A munkaállomások és a diakonisszák számának folyamatos gyarapodása mind azt mutatja, hogy a virágzásnak indult szlovák evangélikus diakónia ígéretes jövő előtt állt volna, ha mindezt nem törik derékba a területi változások, valamint a Csehszlovákiában is lezajló államosítás.

MACZÁK IBOLYA: KÖLCSÖNZÉS ÉS
KOMPOZÍCIÓ: SZÖVEGALKOTÁS 17–18.
SZÁZADI SZERZŐK PRÉDIKÁCIÓIBAN,
BP., MTA–PPKE BAROKK IRODALOM ÉS
LELKISÉG KUTATÓCSOPORT, 2019 (PÁZMÁNY
IRODALMI MŰHELY, LELKISÉGTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK, 23).

MACZÁK, IBOLYA: KÖLCSÖNZÉS ÉS
KOMPOZÍCIÓ: SZÖVEGALKOTÁS 17–18.
SZÁZADI SZERZŐK PRÉDIKÁCIÓIBAN
[BORROWING AND COMPOSITION: TEXTUAL
COMPOSITION IN THE SERMONS OF 17TH
AND 18TH CENTURY AUTHORS], BUDAPEST,
MTA–PPKE BAROKK IRODALOM ÉS
LELKISÉG KUTATÓCSOPORT, 2019 (PÁZMÁNY
IRODALMI MŰHELY, LELKISÉGTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK, 23).

Maczák Ibolya a compilációkutatás legavatottabb magyarországi szakértőjének számít ma. A 2008-ban megvédett PhD-disszertációjában, majd az ebből készült 2010-es könyvében (Elorzott szavak) lényegében önálló módszertant dolgozott ki a 17–18. századi katolikus prédikációgyűjtemények compilációs technikájának leírására. Monográfiája alapjaiban írta át a 17. század végi katolikus prédikációs gyakorlat megközelítési lehetőségét, és számos további kutatást generált – azt mondhatjuk, az általa kezdeményezett kutatások lassan iskolává nőttek ki magukat.

Számos, a témában megjelentetett tanulmány után Maczák Ibolya ismét monográfiával jelentkezett, melyet ismételten a compilációnak szánt. Feltehető tehát a kérdés: Lehet-e még újat mondani a compilációról? Az adatok növekvő sora, a kvantitatív növekedés átcsap-e új, kvalitatív eredményekbe, megtudunk-e valami újat a kora újkori compilátorok tevékenységéről?

Maczák Ibolya legújabb kötete három 17–18. századi prédikációszerzőt választ témájául: Illyés András kötetei a 17. század végén, Kelemen Didáké a 18. század elején, Stankovátsi Leopold beszédei pedig már ugyanezen század végén láttak nyomtatásban napvilágot. Ekképpen ez a három életmű egy teljes évszázadot lefed, és vizsgáljuk esetleg nemcsak egyéni, a szerzőre jellemző, de minden bizony-

nyal általánosabb megfigyeléseket is lehetővé tesz. Ahogy Maczák fogalmaz: „Kutatásom fontos célja volt annak vizsgálata, hogy az életművek miként reprezentálják koruk szövegalkotási tendenciáit.” (28.)

A kötet első fejezetében ismerteti a szerző az elemzési szempontokat, amiket korábbi kutatásai során dolgozott ki. A szempontok nemcsak a kutatás, hanem az eredmények bemutatásának lépéseit is meghatározták: vagyis a kötet szerkezetét alakították.

A szempontokat bemutató, Az átvételek mértéke c. alfejezetben megjelenik az excerpálás nemzetközi szakirodalma. A kora újkori prédikációirodalom magyarországi kutatásába az excerpálás fogalmát ugyancsak Maczák Ibolya vezette be. Excerptálás nélkül a kompiláció nem létezhetne: ennek során a szerzők kivonatokat készítettek olvasmányaikból, és minden bizonnyal ezek lehettek kompilációs tevékenységük kiindulópontjai. Ugyanakkor természetesen az sem kizárt, hogy közvetlenül az eredeti forrásból, annak nyomtatványából kompiláltak – erre is van példa a kiterjedt nemzetközi szakirodalomban. Sőt, a jelen kötet példái is sejtetnek ilyen megoldásokat. Tény azonban, hogy az ilyen kivonatok, jegyzetfüzetek híján nem tudjuk, miként történt aktuálisan a kompiláció. S mivel jelenleg szűkösen állnak rendelkezésünkre ilyen források, nagyon is érthető Maczák Ibolya azon döntése, amikor is távol tartja magát a csábítástól, hogy találgatásokba bocsátkozzék a jegyzetelés módjait illetően. Ugyanakkor nekem talán recenzensként nem kell ennyire korlátoznom magamat.

A három vizsgált életmű kiválasztásának szempontja messze menőig érthető: a korábbi kutatások során bebizonyosodott, hogy a három szerző, Illyés András, Kelemen Didák és Stankovátsi Leopold jelentős mértékben kompilálta műveit. A korábbi kutatásokból (jórészt saját kutatásaiból) kiindulva Maczák most a teljességre törekedett – igyekezett a szerzők teljes prédikációs életművét górcső alá venni.

Illyés Andrást érzékelhetően az a szándék vezette, hogy minél több prédikációt adjon ki nyomtatásban. Újra felhasználta saját prédikációit is (új címmel, új funkcióba helyezve jelentette meg őket), aztán magyar szövegeinek latin fordítását elkészítve latin nyelvű prédikációs köteteket is megjelentetett. Sőt: önmagát is kompilálta – nemcsak prédikációit, hanem szentéletrajzait is kompilációs forrásként használta.

Az ünnepekre írt három kötet tehát először magyarul, ezután a szerző latin fordításában (Maczák szerint tükörfordításban) is napvilágot látott. A vasárnapi prédikációk köteteinek sorsa fordított időrendet mutat: ezek először jelentek meg latinul, majd a latin alapján készültek magyar fordítások, amiket azután Illyés nyomtatásban megjelentetett.

Maczák meggyőzően érvel amellett, hogy Illyés, aki jelentős mértékben használt olasz nyelvű forrásokat, nem használta olasz forrásainak latin nyelvű változatát akkor, amikor a magyar ünnepi prédikációit latinra fordította (lásd az 59. oldalon található táblázatot), de már használta a latint akkor, amikor a vasárnapi prédikációkat készítette el – először latinul. Felmerül a kérdés, lehetséges-e, hogy az ünnepi prédikációk készültek latin források híján dolgozott, majd pár év múlva, amikor a vasárnapi prédikációkat készítette, akkor már hozzáfért az olasz szövegek latin fordításához is, amihez korábban nem. Mi motiválhatta, hogy vasárnapi prédikációit előbb latinul készítette el, majd később magyarul – pont fordított utat járva be, mint ahogy tette az ünnepi prédikációkkal? Írói megfontolások? Vagy a forráselérhetőség jelentette azt az adottságot, ami ezt magyarázná? Nem túl részletes életrajza persze nem ad ennek eldöntéséhez semmiféle támpontot, így csak a találgatások maradnak. Tény azonban, hogy Illyés életművében nagy szerepet játszik a kétnyelvűség: latin és magyar nyelven egyaránt megjelentek művei. És a jelen munkájában megjelentetett eredményekkel Maczák Ibolya nagymértékben hozzájárult Illyés műveltségének megértéséhez is.

Illyés életműve kapcsán ismeretes egy olasz nyelvű, szemelvényeket tartalmazó kéziratos jegyzetfüzete, ami izgalmas forrást jelent a kutatás számára. Örömmel láttam volna ezért egy olyan táblázatot is, amiben Illyés kéziratos excerptum-gyűjteményének a szövege is szerepel, pl. a monográfiában említett Szent Erzsébet-prédikáció kapcsán. Sőt, az összehasonlítást valójában Antonio di Fiorenza nyomtatott olasz szövegével kezdve, ennek a jegyzetfüzetben rögzített olasz variánsával folytatva, majd a legendagyűjtemény, a prédikációk (vajon teljesen változatlan a szent ünnepére és Az özvegyek tüköre címmel megjelent?) magyar szövegével és végül a latin prédikációfordítás szövegével együtt.

Kelemen Didák munkásságára az utóbbi években nagyobb figyelem irányult, nem kis részben kultuszpolitikai okok miatt. Ennek köszönhetően viszont az életművet érintő tudományos eredmények is megszorodtak, többek közt a szerző kutatásainak is köszönhetően. A jelen kötet is tartalmazza például a Kelemen Didák és Bernárd Pál kapcsolatára vonatkozó kutatási eredményeit, ill. a Miskolcon talált kéziratos prédikációgyűjtemény kérdését. Ugyanakkor újakat is hozzászól: újabb miskolci kéziratos levéltári forrást, Bernárd Pál kitérőre vonatkozó, újabban feltárt adatokat, ami alapján Bernárd Pál és Kelemen Didák kapcsolata új megvilágításba kerül, ill. a kompilációs munka során eddig számba nem vett forrásokat: Lépes Bálint „tükreit” vagy Stanyhurst latin nyelvű elmélkedését (ez utóbbi esetében nem érthető számomra, hogy miért az 1674-es kiadás kerül be a láb-

jegyzetbe az első, 1661-es antwerpeni helyett – vajon ennek lenne nyoma a magyarországi könyvlistákon?).

Kelemen Didák kompilációs gyakorlata pedig azért különösen érdekes, mert vizsgálható rajta a változatos forrásfelhasználás, a különféle terjedelmű szövegátvételek kezelése, ami az excerpálás különféle gyakorlatára utalhat.

A mariánus hitszónok, Stankovátsi Leopold munkássága alkotja a kötet harmadik pillérét. Stankovátsi korának népszerű szónoka volt, akinek prédikációi – saját megjegyzése szerint – a kéziratossággal is utat találtak.

Kompilációs gyakorlata azért izgalmas, mert nagy terjedelmű szövegátvételekkel operált, amelyek esetében a változtatások nyomon követése többféle megfigyelésre ad lehetőséget, különösen ami a szerkezeti változtatásokat illeti. Elsősorban Pázmánytól kompilált, és kompilációs forrása szigetszerűen jelenik meg kötetekben. Maczák felhívja a figyelmet, hogy Stankovátsi egyik kötetében a perikópa-rend és a szerző által meghatározott tematikus egység mellett, úgy tűnik, a kompilációs gyakorlat is szerkezetmeghatározó tényezőként van jelen.

Az utolsó nagy fejezet a három hitszónok kompilációs technikájának összehasonlításából adódó következtetésekre fókuszál. Jó alapot biztosítanak az összehasonlításra azok az esetek, amikor szerzőink egy-egy forrás ugyanazon részletét használják – különféleképpen: pl. Illyés és Stankovátsi Pázmány áldozócsütörtöki prédikációját. Itt ismét erőteljesen jelenik meg az excerpálás problémája az olvasó horizontján: míg Illyés szövegrészletei nagyobb fokú egyezést mutatnak a Pázmány-prédikációval, addig a szövegszerű egyezés kisebb mértéke mellett a Stankovátsi-beszéd jobban ragaszkodik a Pázmány-szöveg szerkezetéhez. Vagyis minden jel szerint másféleképpen jegyzetelték ki a Pázmány-szöveget: Illyés majdnem szó szerinti excerptumokat gyárthatott, míg Stankovátsi számára a szöveg logikai váza, a beszéd tartalmi szerkezete lehetett feljegyzésre érdemes. Stankovátsinak ezt a szövegproduktív gyakorlatát a további összehasonlítások is igazolják. Ahogy Maczák fogalmaz: „Stankovátsi a beszédek logikai struktúrájára fordított nagyobb gondot”. (165.)

Ahol pedig a Sanyhurst-munka latin eredetijének kompilálásáról van szó – Kelemen Didák és Stankovátsi esetében –, érdemes lenne a latin eredetivel történő összevetéssel bővíteni a táblázatokat, és akkor már fordítástechnikai különbségekként is kezelni a kompilációs gyakorlat különbségeit.

Bernárd Pál és Illyés Kalauz-kompilációja megint másként mutat rá a forráshasználat különbözőségére: úgy vélem, a Bernárd-féle, a forrásszöveget bővítésekkel szétszabdalo módszer („bár Bernárd Pál jelentős mértékű szöveget vett át a Kalauzból, más [akár korábbi,

saját] szövegével bővítette azt” – 157.) már az excerpálás során eldőlhetett, vagyis nem kizárt, hogy Bernárd szétszabdalt excerptumokat jegyzetelt le.

Ugyanakkor a saját kompilált szövegrészét másképpen újrahasznosító Kelemen Didák példája azt mutatja, az excerpálás módjára valóban csak nagyon óvatosan lehet következtetni. Kelemen Pázmánytól kompilálja a Croesus király fiáról szóló exemplumot, szinte változatlanul illeszti be a szövegrészt a Buza fejek második nagypénteki prédikációjába. Majd a történet később két halotti prédikációjában is felbukkan: a Krucsai Márton felett és a Csáki Krisztina felett mondott beszédekben – ezekben már a prédikációs kötetétől különböző szövegezésben. A Csáki Krisztina halálára írt beszéd egy egész hosszú – 60 soros – szövegrészt tartalmaz a Krucsai Márton felettiből: tehát önmaga forrása, ebben az esetben minden bizonnyal, nem valamiféle jegyzetfüzet lehetett.

Az összehasonlítást egy új forrás, a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárában őrzött kéziratos úrnapi beszéd (elhangzott: 1792, 1806) vizsgálata zárja. A szöveg nagyban támaszkodik Kelemen Didák azonos alkalomra írott beszédére, ami azonban Pázmány-szöveg (vagy Pázmány- és Bernárd Pál-szöveg) kompilációja. Így Maczák egy sajátos diakrón kompilációs sort tud igazolni, ugyanakkor találata azt is mutatja, hogy a 19. század elején még használatban voltak Kelemen Didák prédikációi.

Az összefoglalásban Maczák 10 pontban összegzi a kutatás eredményeit. Az impozáns mennyiségi eredményeken túl (lett legyen szó az azonosított kompilált szövegegységek és az újonnan feltárt források nagy számáról) szükséges kiemelnünk azt, hogy az életművek teljességére kiterjedő vizsgálat, mely ennek a kötetnek a hatalmas vállalása és eredménye, a kötetek szerkezetével kapcsolatosan is új belátásokhoz vezet. Fontos eredmény továbbá a kompilációs stílusok közti különbségtétel. A kéziratos források beemelése a vizsgálatba nagyon eredményesnek bizonyult – jómagam itt látom a kutatás folytatásának legfőbb lehetőségét, főképp ami a kéziratos jegyzetek, vázlatok számának bővítését illeti.

Szükséges még külön szót ejtenem a kötetben használt táblázatokról.

A többszáz prédikáció átvizsgálása és a vizsgálat eredményeinek rögzítése új típusú táblázatos megoldásokat tett szükségessé. Ennek megfelelően többféle táblázattal találkozunk:

Az egyik fontos táblázattípus a kötetek prédikációinak szisztematikus forrásközlései: ilyenkor a bal oldali oszlopban a vizsgált prédikáció, jobb oldalt azok a források vannak felsorolva, amikből a szerző kompilált. Mivel ilyenkor a kompilációs módszerrel létrehozott prédikáció a vizsgálat kiindulópontja, és számos esetben egy

prédikációhoz több forrás is rendelkezhető, így indokolt a két oszlop sorrendje is.

A részletes szövegösszehasonlító táblázatok esetében fordított logikát láthatunk: a bal oldalon áll a kiinduló, felhasznált szövegrész, jobb oldalon pedig az, amiben a jelöletlen átvételt azonosította Maczák. Ez a táblázat a többszörös források kezelésére is alkalmas: például ha nem egy, hanem két szövegből kompilált a szerző. Ugyanakkor van ebből a típusból olyan táblázat is, ahol a forrás és a felhasználó prédikáció sorrendje felcserélődik: Pietro Rota prédikációi számos Illyés-szöveg forrását jelentették, de a szövegösszevetést bemutató táblázatban a 39–40. oldalon a Rota-szöveg a jobb oldali oszlopban áll. Noha teljesen érthető így is az összevetés, ugyanakkor az egységesség érdekében célszerű lett volna a többi helyen található közlési gyakorlatot követni. Ugyanez a megjegyzésem érvényes a 42. oldalon a Káldi–Illyés kölcsönzést ábrázoló táblázat viszonylatában is.

Míg az első típusú, általában a fejezeteket záró nagy táblázatok nagyon informatívak, hiszen az egész életművet, a szerző összes prédikációját áttekintik a kompilált források bemutatásával, kevésbé tudom értelmezni azokat a táblázatokat, amelyek egy adott szerzőnél egy adott forrás előfordulásának a gyakoriságát hivatottak bemutatni. Ilyen táblázatot látunk pl. a 23–24. oldalon. A sorszámok egyszerűen a Káldi-átvételek mennyiségét jelölik – magyarázat híján ezt első pillantásra nehezen értettem meg –, ugyanakkor a felsorolás kissé öncélúnak hat a célszövegek, vagyis a Káldit mint forrást használó Illyés-szövegek (de legalábbis a kötetek) feltüntetése nélkül.

Összességében elmondható, hogy Maczák jól működő táblázatos megoldásokat talált, ugyanakkor célszerű lett volna fejléceket is szerkeszteni a táblázatoknak.

Jól áttekinthetők és informatívak az ágrajzok is: Maczák az egyes prédikációk szerkezetét bemutatandó használja őket, pl. amikor egy prédikátor a forrásszövegből több újat szerkeszt, a kiinduló szöveg szerkezetének szétbontásával, átalakításával.

Maczák Ibolya kötete meggyőzött arról, hogy lehet még újat mondani a kora újkori katolikus prédikáció kompilációjáról. A teljes életművek vizsgálata valóban kirajzol egymástól jól elkülönülő prédikatori módszereket, a filológiai aprómunka számos tévedéssel vagy elhamarkodott következtetéssel számol le, és folytonos óvatosságra int a kompilációról tehető kijelentésekkel kapcsolatosan. Ez az elhamarkodott, elnagyolt kijelentések megfogalmazásától is megóvó, nagyon szimpatikus önmérséklet jellemzi Maczák Ibolya monográfiáját, és talán ennek is köszönhető, hogy jóllehet Stankovátsi esetében hangsúlyozza a szerző, hogy „kevésbé a kölcsönzés, inkább saját,

újonnan kialakítandó szövege foglalkoztatta” (165.), merészebb következtetésekre itt sem ragadtatja magát.

(ism.: Tasi Réka)

VÉGHELY DEZSŐ VISSZAEMLEKEZÉSEI. S. A. R.
HUDIJÓZSEF. PÁPA, DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS
EGYHÁZKERÜLET TUDOMÁNYOS
GYŰJTEMÉNYEI, 2020. 432 O.

VÉGHELY DEZSŐ VISSZAEMLEKEZÉSEI
[MEMOIRS OF DEZSŐ VÉGHELY]. S. A. R. HUDI
JÓZSEF. PÁPA, DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS
EGYHÁZKERÜLET TUDOMÁNYOS
GYŰJTEMÉNYEI, 2020. 432 P.

Magyarország egyik legrégebben működő civil egyesülete az 1867-ben, tehát a kiegyezés évében életre hívott Magyar Történelmi Társulat, amelynek elődje, a Dunántúli Történetkedvelők Társasága, 1863. december 27-én Répceszemerén alakult meg. Életre hívásának egyik főszereplője volt idősebb szentkirályszabadjai Véghely Dezső (1840–1897) veszprémi ügyvéd, egy régi dunántúli nemesi család sarja, később Veszprém vármegye főjegyzője, helyettes alispánja, majd alispánja. A sokoldalú hivatalnok ezen túl szerepet vállalt a dunántúli református egyházkerület életében, Balatonalmádi fürdőhelyé fejlesztésében és a hazai történeti kutatásokban (pl. a Hazai Okmánytár kiadásában) is, de tagja volt a Magyar Történelmi Társulat választmányának is. Sokoldalú tevékenységének listáját hosszan lehetne sorolni.

Ha valakit csupán a sajnos nem túl hosszú élete ellenére gazdag életművet hátrahagyó férfi érdekelne, már „csak” emiatt is érdemes lenne kézbe venni az egyik fia, ifj. Véghely Dezső (1882–1955) nyugalmazott postaműszaki főigazgató által papírra vetett emlékiratokat, amelyeknek főszereplője, központi figurája, mondhatni pozitív főhőse a fiú 15 éves korában elhunyt apa.

Az az apa, akinek emlékét érezhetően megrostálta és megszépítő fénybe vonta a halála és az emlékirat papírra vetése közben eltelt bő fél évszázad fia elméjében. Ifjabb Véghely Dezső ugyanis későn, mégpedig vészterhes, háborús időkben, 1944 végén kezdte meg emlékei rögzítését írásban. Ennek megfelelően a szűrt emlékezetet, főleg édesapja személyét illetően, nem pusztán illik, de szükségszerű fokozott kritikával kezelni, ahogy erre a szöveget kiadásra előkészítő Hudi József határozottan figyelmezteti is az olvasót bevezetőjében. Csupán egyetlen példa az érthető, de kétségkívül túlzó fiúi elfogultságra: „Az ő alispánága alatt nem volt még olyan frekventált épülete a városnak, mint a vármegyeháza, mert bizony nem történt semmi

fontosabb esemény egy családban sem, amit előbb meg nem beszéltek az édesapámmal. Erre a nagy bizalomra az előéletével szolgált rá az apám, mert bizony az utódjára már rá sem néztek. A tanácsok, amiket adott, mindig beváltak, és így mindenben mindig a szava után mentek. Volt is emiatt elképzelhetetlen hatalma.” (135.)

Mindazonáltal, bármennyire dominál is az apa idealizált alakja, teljes tévedés volna azt állítani, hogy a közreadott szöveg afféle adalékokkal kiegészített, szubjektív idősebb Véghely Dezső-biográfia. A visszaemlékezések, amelyeket a Sopron vármegyei Simaságon kezdett megírni szerzője, számos témát érintenek. Ifjabb Véghely Dezső éppúgy figyelmet fordított családjára eredetére, történetjére, illetve hangsúlyosan a családtörténet azon részére, amelynek maga is tanúja volt már, mint gyermekkorai viszonyainak felidézésére, beleértve az őt övező szellemi és fizikai közeget egyaránt. Részletgazdag leírása nyomán szubjektív, ám hiteles leírást kapunk egy polgári viszonyok között élő egykori nemesi család életkörülményeiről, a rendi társadalomból a polgári társadalomba való átmenet időszakából.

A visszaemlékezések horizontja pedig folyamatosan tágul: a gyermekkorai jó részét a vármegyei házában töltő szerző értelemszerűen rálátást nyert a megyei közéletre, a Veszprém városán belüli társadalmi és politikai viszonyokra, részletesen írt például a millenniumi ünnepekről, de a korszak egyik nagy gyászeseeménye, Kossuth Lajos temetése sem kerülte el a figyelmét. A politika át-átszötte a család minden napjait is, aligha véletlenül jegyzete le, hogy legidősebb bátyja, Kálmán (aki követte apja és nagyapja nyomdokait, és belőle is alispán lett Veszprém vármegyében) Tisza Kálmán után kapta a nevét, a családban hagyománya e keresztnévnek ugyanis nem volt. „... apám igen lelkes Tisza Kálmán–balközép-rajongó politikus volt, az 1867-es kiegyezés után oly magas fokon volt a politizálás Magyarországon, hogy a születés előtt a fiatalok megállapodtak abban, hogy ha fiú lesz az első gyermek, akkor a pártvezér neve után Kálmánra fogják keresztelni” (69.).

Véghely nem palástolta a családi élet árnyoldalait sem. Nyíltan, bár finoman írt arról, hogy édesanyja, Molnár Julianna már-már zsarnoki módon uralta a családi otthont, ahogy arról is, hogy egyik gyermeke halála utána a kondoleálók között volt egy olyan asszony, akinek házáat a megyeháza építéskor kisajátították. Ő a gyászoló anya fájdalmát azzal fokozta, hogy azt állította, az ő átka nyomán halt meg a leánya, és idővel minden gyermekét el fogja veszíteni (33.). Itt jegyzendő meg, hogy a korban sajnos nem szokatlan módon tíz gyermekéből ötöt (Béla, László, Julianna, Imre és Sándor) alig néhány évesen veszített el az édesanya. Hasonlóképp nem leplezte a szerző, hogy volt példa arra, hogy szülei rövid időre különköltöztek. Igaz, e

szakítópóba végül pozitívan végződött, a szüleihez hazatérő felesége visszatért férjéhez (127–129).

A szerzőnek politikai kérdésekben is tetten érhető némi elfogultsága, ami talán édesapja iránti rendíthetetlen tiszteletéből fakadt, így például amikor a Tisza Kálmán által vezetett pártalakulatról írt: „Nagyeszű vezérfnai predesztináltak a guvernamentális politikájuk kivívására (Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán), de ez természetesen nem következett be – 1876-ban fuzionáltak Deákkal.” (122.). Mindazonáltal a direkt politizálás a szöveget nem jellemzi.

A visszaemlékezésekben helyet kapott a felekezeti kérdés is. Ifj. Véghely Dezső családja reformátussága ellenére piarista gimnáziumba járt, ahova édesapja vitte beírtni. De figyelmet érdemelnek a közvetlenül édesanyját illető, a veszprémi felekezeti viszonyokat is megvilágító sorai: „Érdekes, hogy a katolikus püspöki városban és vármegyében egy református asszony ezt a szerepet olyan hosszú időn át tudta betölteni anélkül, hogy valamikor is ezen vezető pozíciójából bárki megkísérelte volna kibillenteni.” (87.) Mindez azért is érdemel figyelmet, mert a visszaemlékezések más részén a szerző annak adott hangot, hogy bizony a „katolikus” Veszprémben nem volt könnyű boldogulnia a más felekezetekhez tartozóknak: „A veszprémi katolikus püspökség, káptalan és egyéb szerzetesrendek közelsége miatt a család a szaporodásnak megfelelően a földvagyonát nem gyarapíthatta, mert mint evők mindig ők álltak a résen, és velük megkonkurálni protestáns embernek úgy sem lehetett.” (99.).

Roppant karakteres része viszont a visszaemlékezésnek a gyermekkori balatoni fürdőélet megidézése, ami érzékelhetően erős nyomot hagyott a szerző személyiségén. Ami azonban igazán érdekessé teszi a mű ezen részeit, az az, hogy nem valamelyik jobban dokumentált fürdőhely, így Balatonfüred vagy Siófok kapja a főszerepet e téren. Bár többek között e két település neve is vissza-visszatérően felbukkan a visszaemlékezésekben, a semmiből kinövő Almádira irányul a legtöbb figyelem. Ennek oka pedig az, hogy Almádi fejlesztésében az idősebb Véghely Dezső tevőleges szerepet játszott. A patriarchális fürdőélet megkapó részletei a visszaemlékezések leginkább szerethető részei közé tartoznak, túl azon, hogy nagyon fontos hely-, társadalom- és művelődéstörténeti adalékok hordozói.

A szöveg szertelen füzése néha-néha már-már a műben is megidézett (pl. 136.) Eötvös Károly munkájára, az Utazás a Balaton körülre emlékeztet. Nem stílusában, hiszen Eötvös jóval döcögősebb mondatfűzésénél elevenebb, frissebb, könnyebben olvasható Véghely Dezső szövege. Hanem az egymásba fonódó, anekdotaszerű történetek ütemtelen, kedélyesen hullámzó ritmusa miatt. Számos apró mozaikból áll össze a kép, s e mozaikdarabkákat az emlékező hosszú idő távlatából kísérelte meg összerakni. Ugyanakkor ifjabb Véghely

Dezső remek elbeszélő, szövegét könnyű olvasni, szép magyarsággal fogalmazott, szövege a humort és (ön)íroniát sem nélkülözi.

Forrásközlés esetében természetesen lehetetlen, de legalábbis indokolatlan nem szólni a közreadás szempontjairól. Az eredeti kéziratot Schildmayer Ferenc (1931–2018) balatonalmádi építész mérnök őrizte meg, akinek határozott kívánsága volt, ha az megjelenne nyomtatásban. A közreadáshoz szükséges munkálatokat Hudi József végezte el, akinek több évtizedes levéltárosi és forrásközlési rutinja maradéktalanul érvényesült jelen kötet esetében is. A gondos és pontos bevezető, csakúgy, mint a Hudi más forráskiadásaira is olyannyira jellemző részletes jegyzetelés, megbízható útmutatók gyanánt szolgálnak az olvasók számára.

Idegen szavak, fogalmak, személyek, a szövegben rejlő utalások mind megkapták a maguk részletes jegyzeteit. Azt pedig, hogy a visszaemlékezések sorain könnyedén siklik az olvasó szeme, az olvasmányos stíluson túl az teszi lehetővé, hogy a szöveget a mai magyar helyesírásnak, központosításnak megfelelően tette közzé a szerkesztő. Feloldott rövidítések, ahol kell, kiegészítések segítik még inkább ezt. Éppúgy, ahogy a Véghely család leszármazási táblázat is, amely önálló lapra nyomtatva lelhető fel a kötetben. S hasonlóképp jól elvégzett szerkesztői munkát mutat a folyó szöveg fejezetekbe tagolása, illetve az így létrehozott fejezetekhez rendelt irányadó címek megadása. A még teljesebb eligazodást végül a források és hivatkozott irodalom jegyzéke, valamint egy helységnévmutató teszi még könnyebbé.

Összességében nem kérdés, hogy a Hudi József által jegyzett szövegkiadás révén egy adatgazdag, mindamellet roppant szórakoztató olvasmánnyal gyarapodott a magyarországi emlékiratkiadás. Ifjabb Véghely Dezső visszaemlékezéseit bárki haszonnal forgathatja, akit érdekel a történelem, de a veszprémi és balatonalmádi helytörténet iránt érdeklődők számára különösen ajánlott olvasmány lehet.

(ism.: Katona Csaba)

RIBI ANDRÁS: A FEHÉRVÁRI KERESZTES
KONVENT TÖRTÉNETE – PRECEPTORIUM,
HITELESHELY, ISPOTÁLY A KÉSŐ
KÖZÉPKORBAN (1390–1543). SZÉKESFEHÉRVÁRI
EGYHÁZMEGYEI MÚZEUM, 2021. 370 OLDAL

RIBI ANDRÁS: A FEHÉRVÁRI KERESZTES
KONVENT TÖRTÉNETE – PRECEPTORIUM,
HITELESHELY, ISPOTÁLY A KÉSŐ
KÖZÉPKORBAN (1390–1543) [THE HISTORY
OF THE HOSPITALLERS' CONVENT OF
SZÉKESFEHÉRVÁR – PRECEPTORY,
PLACE OF AUTHENTICASION, SHELTER
IN THE LATE MIDDLE AGES (1390–1543)].
SZÉKESFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYEI
MÚZEUM, 2021. 370 P.

A fehérvári keresztes konventet tanulmányok útján már alaposan fel-
táró Ribi András¹ jelen kötetében arra vállalkozott, hogy a korábbi

¹ A szerző témában keletkezett írásai: *Ribi András*: „propter multitudinem hospitem” A fehérvári keresztes (johannita) konvent mint ispotály a középkorban. *Fons* 22 (2015) 71–89.; *Ribi András*: Karrier, tisztségek, létszám. A fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450). in: *Micae Mediaevales VI. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábíán Laura et al. Budapest, 2017. 197–211.; *Ribi András*: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91 (2018) 132–154.; *Ribi András*: „filia ordinis crucigerorum de Alba”. A soproni keresztes preceptorium a középkor végén (A kispreceptorok adattárával). *Soproni Szemle* 72 (2018) 286–296.; *Ribi András*: A várnagy és a püspök – fehérvári johannita preceptorok karrierje a 15. század második felében. in: *Középkortörténeti tanulmányok 10. a X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai*. Szerk. Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső. Szeged, 2018. 95–115.; *Ribi András*: Miért működött két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron? *Turul* 91 (2018) 81–95.; *Ribi András*: Johanniták vagy keresztesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén. in: *Micae Mediaevales VIII. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kis Iván et al. Budapest, 2019. 67– 86.; *Ribi András*: Johannitákból keresztesek. A magyarországi rendtartomány története a konstanzi zsinattól a középkor végéig, különös tekintettel a fehérvári konventre. *Máltai Tanulmányok* 1 (2019) 125–171.; *Ribi András*: A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű eljárásai a gyakorlatban. *Századok*

kutatásait összefogó doktori disszertációjának oldalain rekonstruálja – eddig elért eredményeit felülvizsgálva, kiegészítve és összegezve – az intézmény késő középkori (1390–1543) történetét. A székesfehérvári egyházmegye kiadványainak sorában megjelenő monográfia ennek a vállalkozásnak maradéktalanul eleget tesz, tanúsítva, hogy a középkori egyháztörténeti kutatások milyen gyümölcsöző módon hasznosíthatják a történeti segédtudományok (jelen esetben: archonológia, diplomatika, prozopográfia stb.), valamint a jogtörténet és a régészet módszereit és eredményeit.

A doktori disszertációból monográfiává érett rendtörténeti feldolgozás kezdődátumát Hunyadi Zsolt korszakolása,² a záróidőpontot pedig Fehérvár oszmánok általi elfoglalása (1543) indokolta. A kötet alapvetően két nagyobb egységre bontható, amelyek körülbelül ugyanakkora terjedelemmel bírnak: A köszönetnyilvánítástól (7.) az angol nyelvű összefoglalóig (*Summary*, 165–166.) tartó szakasz képezi a könyv főszövegét. A „bevezető” fejezetekben szó esik a fehérvári konvent forrásadottságairól (8.), annak historiográfiájáról (11–15.), valamint történetének szakaszairól (16–35.).

A dolgozat legnagyobb egysége az intézmény személyi összetételéről szól (*A fehérvári kereszties konvent személyi összetétele*, 36–93.). E fejezet sorai között – a módszertani kérdések felemlítését követően – Ribi a kötetre mindvégig jellemző alapossággal és részletességgel mutatja be a fehérvári keresztieseket a karrier, a származás és a rendi státusz tekintetében. A tisztségviselőket (preceptor, vicepreceptor, custos, lector, cantor, kispreceptorok stb.) egyenként, az alsópapságot pedig homogén módon, általános tendenciák felvázolásán keresztül vizsgálja a fejezet hasábjain.

A monográfia másik tekintélyes egységét a konvent birtoktörténetének bemutatása adja. (94–131.). A Johannita Rend általános állapotától a magyarországi rendtartomány sajátos viszonyai felé tartó bevezetőben (94–98.) az olvasó számára már megszokott módon elsőként a rendnek a késő középkori Magyar Királyságban beszédett adói kerülnek ismertetésre (94–96.), majd a fehérvári konvent és a vránai perjel késő középkori birtokainak hálózatát körvona-

153 (2019) 313–337.; *Ribi András*: Lovagrendi birtok város és vidék határára. Szentkirályföldre a 15–16. században. in: Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Budapest, 2019. 373–384.; *Ribi András*: Királyok, bárók, vásározók és zarándokok. (Fehérvár késő középkori látogatói a városban működő hiteleshelyek bevállalásai alapján.) in: Városok és kiváltságolt települések a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2021. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 33–69.

² *Hunyadi Zsolt*: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest, 2010. (*Ceu medievalia* 13.)

lazza a szerző (97–98.). Ezt követően a birtokigazgatás módszereit veszi górcső alá (99–116.), kitérve a bérleti szerződésekre (99–103.), az egy-egy rendtag által igazgatott (104–107.), valamint a központi kezelésben lévő birtokokra (108–111.), illetve esettanulmány-jelleggel mutatja be Szentkirályföldre esetét a városiasság kérdésének tükrében (112–116.). A fejezet záró részében a tárgyalt birtokállomány változásai kerülnek bemutatásra, a konvent peres ügyeire (117–119.) és a peren kívül szerzett birtokok, birtokadományok eseteire irányítva a figyelmet (119–122.).

Az ötödik fejezetben a szerző által már korábban is részletesen boncolgatott témáról, a konvent országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységéről esik szó (132–143.). A rövid historiográfiai bevezetőt követően (132–133.) Ribi az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységet annak kezdeteitől, a mohácsi vész időpontjáig mutatja be (133–143.). Indoklása szerint a Verbóczy István által plasztikusan leírt országos hatáskör – miután az az ún. külső hiteleshelyi eljárásokra vonatkozott – a fejezetben a parancslevelek és a jelentések vizsgálatára koncentrált (133.).

A főszöveg hatodik, azaz utolsó fejezetében az ispotályos tevékenység kerül bemutatásra (144–155.): A johanniták közép-európai és magyarországi ispotályainak ismertetése után (144–148.) a szerző Fehérvárnak a középkori zarándokközpontok között elfoglalt helyét értékeli (148–149.), majd pedig a Szent István–ispotályt rekonstruálja a rendelkezésre álló írott és régészeti források, illetve szakirodalom segítségével (149–155.). A kötet első felét rövid magyar (156–164.), illetve angol nyelvű összefoglaló (*Summary*, 165–166.) zárja.

A könyv második felét a mellékletek, az irodalom- és rövidítésjegyzék, valamint a személy- és helynévmutató képezik (167–370.). A mellékletek között helyett kapó oklevéltár összesen húsz, többnyire kiadatlan vagy a hazai medievisztika számára eddig ismeretlen dokumentum *in extenso* kiadását tűzte ki célul (168–194.). Az oklevelek kiadásának a Szapolyai-oklevéltár eljárási módja szolgáltatott mintát,³ mindazonáltal a máltai oklevelek publikálása esetében néhány – jellegülkből adódó – apróbb eltérést is eszközölni kellett. A második függelékben kapott helyet a konvent tisztségviselőinek archontológiája, a konvent belső hierarchiájának megfelelő sorrendben (195–218.). A harmadik függelék a prozopográfiai adattár alkotja (219–257.), benne 107 konventi tag táblázatos és szövegszerű karrierívével. Az 1387 és 1526 közötti korszakra vonatkozó és a teljesség igényével összeállított listának csupán a mohácsi kataklizmát követő források nehezebb hozzáférhetősége szabott határt, ez a helyzet annak elle-

³ A Szapolyai Család Oklevéltára. I. Levelek és Oklevelek (1458–1526). közreadja: Neumann Tibor. Budapest, 2012. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak)

nére is hiányérzetet kelt az olvasóban, hogy csupán az 1526 és 1543 közötti alig több mint másfél évtized adatai maradtak ki az elemzésből. Amint az a hasonló összeállításokból és a szerző saját megjegyzéséből is kitűnik, az adattár összeállítását nehezítette, hogy a konventben – hasonlóan más hazai közösségek esetéhez – jellemzően a 15. század közepére válik elterjedté a származásra utaló ragadványnevek feltüntetése. A mellékletek negyedik részét alkotó birtokadattár (258–288.) deklaráltan Reiszig Ede sokat idézett monográfiájának vonatkozó eredményeit kívánja felülvizsgálni és kiegészíteni,⁴ ezzel együtt pedig teljesebb képet alkotni a fehérvári intézmény anyagi bázisáról. Az 1390 és 1543 közötti időszakra vonatkozó gyűjtés összesen 44, zömében Fejér, Somogy vagy Tolna vármegyei települést ad közre alfabetikus sorrendben, számos birtoktörténeti érdekességgel bizonyítja a konvent településekhez fűződő jogait. A mellékletek utolsó egységében a szerző közread egy néhány oldalas leírást, amelyet a fehérvári konvent magánlevéltárának protokollumához tartozó indexkötet végéhez fűztek, valamint annak magyar nyelvű fordítását (289–293.), amelyre Ribí a keresztesekről írt első történetírói munkaként hivatkozik. Jóllehet a két nyelvű szövegkiadás némileg szokatlan módon nem hasábokra, hanem páros-páratlan oldalra tagolódik, a rövidségre való tekintettel ez talán még könnyebbé is teszi a latin és magyar szöveg együttes olvasását.

A monográfiát egy mintegy harmincoldalas irodalom- és rövidítésjegyzék (322–353.), valamint tizenhat oldalas személy- és névmutató zárja (354–370.). Amint a jegyzékek és mutatók is sugallják, a mű összességében igen gazdagon jegyzetelt, átgondolt, forrásokkal és szakirodalommal megfelelően alátámasztott írásmű. A könyv forgatását azonban jelentősen megkönnyítené, ha annak jegyzetapparátusa nem a fejezetek végén, végjegyzetes formában, hanem a hivatkozási ponton lábjegyzetelve került volna kialakításra. Jóllehet az „olvasóbarát” struktúra az ismeretek gyors és gördülékeny befogadását segíti, ugyanakkor az adatok, állítások ellenőrizhetőségét megnehezíti. Ezt különösen a mellékletek esetében érezhetjük, amelyeknek során 1117 (!) jegyzettel támasztotta alá állításait a szerző, gyakran további információkkal kiegészítve – ez jellemző a könyv valamennyi fejezetéhez kapcsolódó jegyzetekre. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy e körülmény nem a szerző, hanem a vonatkozó kiadványsorozat szándékát tükrözi.

Mindez természetesen semmit sem von le a könyv kétségtelenül elévülhetetlen érdemeiből; szerkezetét tekintve feszes, eredményei pedig időtállóan mutatkoznak. Összességében tehát a monográfia tökéletesen eleget tesz a feléje támasztott elvárásoknak, megnyugta-

⁴ *Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I–II. Budapest, 1925–1928.*

tóan orvosolja a fehérvári keresztesekkel kapcsolatos eddigi historiográfiai hiányosságokat és értékes építőköve lehet a jövőbeni rendtörténeti kutatásoknak.

(ism.: Kovács István)

SCHLACHTA MARGIT A SAJTÓ
NYILVÁNOSSÁGÁBAN. VÁLOGATOTT ÍRÁSOK
RÓLA ÉS TŐLE 1908–1949. SZERKESZTETTE,
SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS A JEGYZETEKET
KÉSZÍTETTE PETRÁS ÉVA – SCHLACHTA
BOGLÁRKA LILLA. BARANKOVICS ISTVÁN
ALAPÍTVÁNY, GONDOLAT KIADÓ, BUDAPEST,
2022. 600 OLDAL.

SCHLACHTA MARGIT A SAJTÓ
NYILVÁNOSSÁGÁBAN. VÁLOGATOTT
ÍRÁSOK RÓLA ÉS TŐLE 1908–1949. [MARGIT
SCHLACHTA IN THE PRESS. SELECTED
WRITINGS ABOUT HER AND BY HER 1908-
1949.] EDITED, TYPESET AND ANNOTATED
BY ÉVA PETRÁS - CSILLA SCHLACHTA
BOGLÁRKA CSILLA. ISTVÁN BARANKOVICS
FOUNDATION, GONDOLAT KIADÓ,
BUDAPEST, 2022. 600 P.

A 20. századi egyháztörténet-írás egyik fontos, de mind a mai napig nem kellően kiaknázott forrása a sajtóanyag, amely – a kellő körültekintéssel és forráskritikával alkalmazva – számos értékes adatot árulhat el a korszak szereplőinek gondolkodásáról, illetve működésük közéleti megítéléséről. Erről győzi meg az olvasót az a terjedelmes forráskiadvány is, amely a keresztény feminizmus legkiemelkedőbb hazai alakjának sajtórepresentációját követi nyomon négy évtizeden keresztül.

A kronologikus felépítésű kötet Schlachta Margit közéleti működését hét rövidebb korszakra osztja fel: a Szociális Missziótársulatban töltött évekre (1908–1919), az első nemzetgyűlési ciklusra (1920–1922), a Szociális Testvérek Társaságának létrejöttét követő periódusra (1923–1931), a válságokban bővelkedő harmincas évekre (1931–1938), a második világháborúra (1939–1944), végül a második (1945–1947) és a harmadik parlamenti mandátum időszakára (1947–1949). Mindegyik fejezet három egységre oszlik: először a szerkesztő (az 1938-ig terjedő részekben Schlachta Boglárka Lilla, ezt követően pedig Petrás Éva) rövid kortörténeti és életrajzi bevezetést ad az olvasónak a forrásszövegek értelmezéséhez; utána következnek a

Schlachta Margit tollából eredő írások, tőle származó nyilatkozatok, nyilvános beszédeinek szövegei, összefoglalói; végül pedig a harmadik egységben a személyéhez kapcsolódó hírek, beszámolók, véleménycikkek olvashatóak.

A forrásokat rendkívül széles körből válogatták. A címek között feltűnnek a fővárosi politikai napisajtó meghatározó orgánumai a *8 Órai Újságtól* a *Budapesti Hírlapon* és a *Magyar Nemzeten* át a *Népszaváig* és a *Szabad Népig*; az 1918-ban alapított katolikus lapkiadó, a Központi Sajtóvállalat lapjai, a *Nemzeti Újság* és az *Új Nemzedék*; vidéki hírlapok; katolikus szellemiségű (*Élet*, *Korunk Szava*) és polgári folyóiratok; valamint a Szociális Missziótársulathoz és a Szociális Testvérek Társaságához kötődő periodikák. A kötet anyagát tovább gazdagítják a Szociális Testvérek Történeti Irattárából származó, a második világháború után a rend belső nyilvánossága számára kiadott és kéziratként terjesztett anyagok, amelyek első kézből engednek bepillantást Schlachta Margit gondolatvilágába egy kritikus időszakban. A szemlézett sajtóforrások nemcsak világnézeti-ideológiai, hanem műfaji szempontból is igen sokszínűek: előfordulnak helyszíni tudósítások, beszédközlések, riportok, interjúk, rövidhírek, kommentárok, véleménycikkek. Találkozhatunk olyan esetekkel is, amikor az újságíró a kor közismert politikusaihoz intézett körkérdest Schlachta közéleti szerepe kapcsán: már önmagában azt is tanulságos összevetni, hogy a parlament neves tagjai milyen stílusban nyilatkoztak 1922-ben, illetve 1947-ben a képviselőnőről. (Az első alkalommal Benárd Ágost, Gömbös Gyula, Haller István, Huszár Károly és Turi Béla, jó két évtizeddel később pedig Szakasits Árpád, Révai József, Zsolt Béla és Supka Géza szólalt meg; 154–155., illetve 546–547. oldal.) Az anyag elrendezése annak ellenére is szerencsés, hogy az egyes újságcikkeket sok esetben nem lehetett teljesen egyértelműen besorolni a kategóriákba, például azon írások esetében, amikor a riporter beszámolt egy nyilvános gyűlésen elmondott Schlachta-beszédről, majd ehhez hozzáfűzte a maga személyes reflexióit.

A forrásgyűjtemény új oldaláról ismerteti meg hősét, akiről egyértelműen kiderül, hogy rendkívül tehetséges politikai kommunikátor volt, és tudatosan, sok esetben kifejezetten innovatív módon használta a rendelkezésére álló hírközlési eszközöket mondanivalójának terjesztése érdekében.

Sikerének egyik legfontosabb tényezője minden bizonnyal személyes karizmája volt. 1919 előtt Schlachta alakja többnyire még csak rövidebb híradásokban szerepelt a nagyobb sajtóorgánumokban, hosszabb írások ritkábban méltatták, de már ezek is rendszeresen kitértek személyiségének rokonszenves, megnyerő vonásaira. 1915-ben például a *Székely Napló* cikkírója egy előadásáról beszámolva úgy találta, hogy „ajkairól a szavak nem frázis[ként], hanem

valóságként hangzanak el”, ráadásul „nemcsak a szónak, a beszédnek, hanem a lelkek megfogásának, meghódításának [is] valóságos művésze” (57. oldal). Az ehhez hasonló értékelések a következő évtizedekben számtalanszor megismétlődtek, és az újságírók gyakran jutottak arra a következtetésre, hogy a politikusként elsősorban azért volt képes olyan erősen hatni környezetére, mert szavai és tettei teljes összhangban álltak elvi meggyőződésével – ez pedig olyan tényezőt jelentett, ami korántsem számított általánosnak a kor egyre durvábbá és szélsőségesebbé váló politikai közegében. A *Film – Színház – Irodalom* című folyóirat például 1943-ban megállapította, hogy Schlachta kitűnően ismeri az egyes emberek és a tömegek fogékonytát, majd megvizsgálta a kérdést: „Mi rendkívüli szuggesztivitásának a titka? Semmi esetre sem a pattogó határozottság, a külső energiától duzzadó erő, hanem az a megvesztegető szelídség, megértő mosoly és türelmes jóság, amely egész lényét besugározza. Amikor ránézünk, ráeszmélünk: nemcsak tülekedéssel, hanem szeretettel is lehet küzdeni valamiért” (357. oldal).

A siker fontos összetevője volt továbbá a tudatosság. A politikusként megnyilvánulásaiból egyértelműen látszik, hogy kommunikációjában a közérthetőségre és a következetességre törekedett („Ami nagyon sallangos, az máris gyanús” – jelentette ki például 1932-ben a politikai jelszavakról, 268. oldal). Folyamatosan nyomon követte a sajtó híradásait (amint arról egy gyűlésen is megemlékezett 1942-ben, 395. oldal); szükség esetén pedig kiigazította a téves közleményeket, ám ezt röviden, lényegre törően, polemizáló szándéktól és szenvedélyektől mentesen tette (mint 1924-ben a *Pesti Napló* egyik cikkének esetében, 170. oldal). A tudatos építkezést mutatja a Szociális Testvérek Társasága számára 1928-ban adott program is, amely a közvélemény-formálás munkájának jelentőségére hívta fel a figyelmet: a Társaság dolga ennek értelmében „olyan krisztuskatonákat nevelni, akik a szó erejével, a szervezkedés gépezeteivel, polgárjogaik gyakorlásával, tehát szellemi fegyverekkel, megelőző tevékenységben, törvényhozói működésben, tömegeket felölelve, jövő generációkra kihatóan állnak őrt hivatásból az Egyház érdekei” mellett (196. oldal). A Társaság gyakran alkalmazott összejövetelein vetített képes előadásokat, sőt a negyvenes években rendszeresen tartott „világnézeti filmdélutánokat”, ahol a nővérek a vetítések előtt és után rövid előadásokkal igyekeztek megfelelő erkölcsi kontextusba helyezni a játékfilmeket (349. oldal). 1944 elején pedig – a nemzetiszocialista újpogánysággal szembeni mozgósítás szándékával – dramatizált előadást hoztak létre XII. Pius pápa 1942-es karácsonyi rádióbeszédének népszerűsítésére, amely olyan sikeresnek bizonyult, hogy az előadást számos más fővárosi és vidéki helyszínre is meghívták (428–431. oldal).

Ez a tényező nem kerül ugyan kifejezetten előtérbe, ám Schlachta egyes kijelentései mégis éles fényt vetnek arra, hogy nőként közéleti szereplését micsoda elképesztően erős ellenszélben kellett végeznie a korabeli Magyarországon. Rendkívül kifejező, hogy egy alkalommal a politikusnő leírja: legelső választási kampánya során egyik gyűlésén két résztvevő szabályosan összeverekedett egymással azon a kérdésen vitatkozva, hogy vajon szükség van-e egyáltalán női képviselőre a parlamentben (267. oldal). A helyzetet 1920-ban találoán úgy jellemezte, hogy „A férfiak régi, éretlen ideológia” jegyében gondolkoznak, és egy férfi „nem tudja elképzelni, hogy a nő nem áll alacsonyabban nálnál, hanem mellette van” (75. oldal).

Ezért is rendkívül figyelemreméltó – és Schlachta teljesítményét dicséri – hogy a kötet tanúsága szerint a sajtó egészen az 1940-es évekig többnyire igen kedvezően ítélte meg közéleti szereplését. Ekkor azonban számos szélsőjobboldali orgánus kezdte megbélyegezni személyét a nácizmussal és a nyilasokkal szemben kifejtett következetes kritikája, a fajelmélet és a kirekesztés egyértelmű elutasítása miatt. 1945 után pedig a kommunista sajtó – egy rövid átmeneti időszak után – tervszerű és összehangolt propaganda-hadjáratot indított a vészkorszak idején rendíthetetlen magatartásával komoly erkölcsi tekintélyt szerző Schlachta Margit közéleti imázsának aláásására, és valóságos politikai karaktergyilkosságot követett el vele szemben.

A kötet érdekes és gazdag forrásanyagot vonultat fel, amely komoly hozzájárulást jelent az első magyar képviselőnő élettörténetének megismeréséhez. Komolyabb kritikai megjegyzésként mindössze azt hozhatjuk fel, hogy az első rész szerkesztője az indokoltnál talán nagyobb tárgyi és kortörténeti tudást feltételez az átlagos olvasóról, ezért a szükségesnél ritkábban segíti jegyzetekkel a szövegekben való eligazodást; illetve hogy viszonylag jelentős számban fordulnak elő elgépelések, nyomdahibák. Mindez azonban semmit sem von le a kiadvány érdemeiből.

(ism.: Klestenitz Tibor)

E számunk szerzői / The authors of this issue

CSÚRÖS ANDRÁS, PHD, Károli Gáspár Református Egyetem
Pedagógiai Kar, egyetemi adjunktus
E-mail: csurosandras@gmail.com

KATONA CSABA, PHD, Magyar Nemzeti Levéltár Országos
Levéltára
E-mail: katona.cheva@gmail.com

KLESTENICZ TIBOR, PHD, Nemzeti Közszerzői Egyetem;
Országos Széchényi Könyvtár Lipták Dorottya Sajtótörténeti
Kutatócsoport
E-mail: klestibor@yahoo.com

KNAPP ÉVA, MTA doktora
E-mail: knapp.ilonaeva@gmail.com

KONDOR BOGLÁRKA, PhD hallgató, ELTE BTK
Történelemtudományi DI
E-mail: boglarkakondor@gmail.com

KOVÁCS ISTVÁN, doktorjelölt PTE Interdiszciplináris DI,
Középkori és Korajtkori Doktori Program; vezetőtanár,
Kerényi Károly Szakkollégium.
E-mail: m.kovacs.istvan@pte.hu

LEBA ESZTER, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, PhD
hallgató
E-mail: esztileba06@gmail.com

LENCSES NOÉMI, PhD hallgató, DRHE, rudabányai lelkipásztor
E-mail: lencses.noemi@gmail.com

MONOSTORI TIBOR, PhD, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
E-mail: tiber.monostori@gmail.com

TASI RÉKA, PhD, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és
Irodalomtudományi Intézet
E-mail: tasireka@gmail.com

Viskolcz Noémi, PhD, Miskolci Egyetem BTK,
Történelemtudományi Intézet
E-mail: viskolcz.noemi@gmail.com